

Krausz Tamás: **GULAG-év, avagy a neohorthysta emlékezetpolitika újabb buktatói** 5

Immanuel Wallerstein: **Tartós stagnálás vagy valami még rosszabb?** .. 11

Történelem

Pinkasz András – Geröcs Tamás: **A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése**

A tanulmány a KGST-t a tőkés világrendszer részeként ábrázolja, s azon keresztül mutat rá a tagországok együttes és egymástól független, globális modernizációs lehetőségeire, valamint azokra az ellentmondásokra, amelyek miatt az integrációs kísérlet félúton megrekedt. A szerzők a KGST-országok fejlődéstörténetét a nemzetközi munkamegosztáson belüli, félperifériás függő fejlődés, főként a fejlett technológiához és a külső finanszírozáshoz való hozzáférés alapján közelítik meg. A KGST a 60-as évek reformjai során a komplementer szakosodás által próbált enyhíteni a függésen. A térségre ható világgazdasági erők azonban ellehetetlenítették ennek kialakíthatóságát, és felerősítették a tagországok közti kompetitív viszonyokat..... 15

Jürgen Kocka: **A kapitalizmus fogalmának újrafelfedezése**

A kiemelkedő társadalomtörténész a kapitalizmusfogalom használatának áttekintésére vállalkozik. Kitér ennek XIX. századi meghatározásaira; majd a marxi termelési módot, tőkefelhalmozást és racionális kalkulációt előtérbe állító weberi és sombarti, illetve braudeli fogalomhasználat különbségeire. A hidegháborús időkben a politikai dichotómiaként használt, vulgarizáló fogalom, politikai leterheltsége következtében, leértékelődött, hogy azután 1990 után a társadalom- és történelemtudományban reneszánszának lehessünk a tanúi..... 37

Marcel van der Linden: **Miért él tovább a kapitalizmus fogalma?**

A szerzőt a kapitalizmus fogalma továbbélésének okai foglalkoztatják. Felmutatja a pénzgazdálkodás, az árufetisizmus, a kereskedelemi tőke, az elszemélytelenedő üzleti kapcsolatok és tulajdonviszonyok virulenciáját mint a társadalmi élet tapasztalatainak olyan új mintázatait, amelyeket már nem a hasznos javak megszerzése, hanem a pénz- és tőkefelhalmozás mozgat. A társadalomtudományokban a kapitalizmus fogalmának kétféle értelmezése érvényesül: 1. a kapitalizmus mindenütt létezik, ahol jelen van „egy piacra, profitra termelő termelési rendszer, és a profit elsajátítása egyéni vagy kollektív tulajdon alapján történik.” 2. a marxi fogalomban a termelési viszonyoknak – a tőkének és a kettős értelemben szabad bér munkának – rendszert konstituáló szerep jut. Itt nemcsak a munkatermékek, hanem a termelőeszközök és a munkaerő is áruként funkcionál..... 47

Frank Deppe: **Autoriter kapitalizmus Kelet-Európában**

A neves német marxista politológus Poulantzas „autoriter etatizmus” terminusából kiindulva vezeti be az „autoriter kapitalizmus” fogalmát. A jelenlegi tekintélyelvű fordulat történetét a demokrácia és a kapitalizmus problematikus viszonyából vezeti le, amely a korai liberális „laissez-faire” kapitalizmussal kezdődik és a múlt századi neoliberais időszakig ível; e történetben külön hangsúlyt kap a kelet-európai rendszerváltás és a térség EU-csatlakozása..... 60

Robert Charvin: **Az állam pusztulása**

A cikk meglehetősen negatív képet vázol fel az állam erodálódásáról, az állami szuverenitás elvesztéséről a globalizált – a multinacionális tőke által uralt – világban. Az ellenállás formái igen gyakran mutatnak a nacionalizmus és a szocializmus irányába. E kísérleteket a nemzetközi média megbélyegzi, stigmatizálja. Fontos (lenne) azonban legalábbis elgondolkodni a globális kapitalizmussal szembeni alternatívákon..... 72

Tomasz Konicz: **A gazdasági NATO. A szabadkereskedelmi egyezmények neokolonialis hatalmi eszközök**

Az új amerikai elnök kijelentette: beszünteti a TTIP-ről és csendes-óceáni megfelelőjéről, a TPP-ről folyó tárgyalásokat. Hogy tényleg sor kerül-e erre, azt a jövő mutatja meg, hiszen Trump maga is osztja e megállapodások célját: a Nyugat gazdasági hegemoniájának fenntartását, amely Kína, Oroszország és más államok nyomása alá került. Nem szabad szem elől téveszteni az EU-t sem: Afrikában az EU gazdasági partnerségi megállapodásai fojtanak el minden lehetséges konkurenciát..... 79

Michael Reckordt: **Ha konszernek perelhetnek. A nemzetközi gazdasági megállapodások szűkítik a demokratikus jogokat**

A szerző a globális Délről és Kelet-Európából vett példákkal támasztja alá, hogy a CETA s a hasonló szabadkereskedelmi egyezmények valójában a helyi lehetőségeket ássák alá, hogy érdemben befolyásolják a környezet- és szociálpolitikát. A kíméletlen kizsákmányolás jogi orvoslása válik nehezebbé, ha a konszernek perelhetnek. Az állam hatalmának csökkentése súlyos károkat okozhat a periferián és a félperiferián – nemcsak a demokráciában, hanem a közvetlen környezet élhetőségében is..... 85

Analízis

Mélanie Richter-Monpetit: **Birodalom, vágy és erőszak. Az Abu Ghraib börtön foglyainak bántalmazása és a társadalmi nemek egyenlősége**

Az Abu Ghraiban őrzött foglyok amerikai katonák általi bántalmazását általában pár alacsony rendfokozatú katona örvengésének obszcén, ám kivételes példaként és/vagy a jogállamiság fölfüggesztésének következményeként szokták beállítani, a globális „terror elleni háború” nevében. A rabokat kínzó nőnemű katonákról közölt képek valójában egyszerre elrettentők s egyben jeladások a „társadalmi nemi (gender) egyenlőségről”. E cselekmények nem csupán eltévelyedések, s nem is csak a társadalmi nemi egyenlőség tanúbizonyságai. Olyan heteroszexista, rasszista s a társadalmi szintű nemi megkülönböztetést tükröző forgatókönyvet követnek, amely a hatalom gyarmatosító vágyain és gyakorlatán alapul 93

Kathy Laster – Edna Erez: **Terrorista nők. Meghaladott sztereotípiák**

A terrorista szervezetekben manapság egyre több nő harcol. Az öngyilkos nők akciói azért kiemelkedően hatékonyak, mert a megtámadott társadalmakban szívósan élnek a nemi sztereotípiák. A terrorista nők politikai üzenetet közvetítenek, hatalmas figyelmet kapnak a médiában, s így elmélyítik a megfélemlítés és a veszély érzetét. A tetteiket kísérő paternalista felháborodás kétes igazolásul szolgál(hat) a katonai beavatkozásokhoz, valamint világszerte felerősíti a „civilizációk összezapásáról” szóló hamis diskurzust..... 119

Szocializmus

Tőkei Ferenc: **A család** (*A szocializmus dialektikája* c. kötetből)..... 143

Periszkóp

Franck Gaudichaud: **A kondorkeselyű árnyéka**

Az 1970-es évek közepére Latin-Amerika Déli kúpján hatalomra jutott ellenforradalmi diktatúrák a Kondor-hadműveletnek nevezett, titkos politikai-rendőri együttműködés keretében szisztematikusan kiépítették az állami terrorizmus transznacionális intézményrendszerét, amelyet az Egyesült Államok közvetlenül és hathatósan támogatott. A nemzetközileg szervezett ellenforradalmi terror sikeresen verte szét a dél-amerikai antikapitalista szerveződések, s egy időre megbénította az alávetett társadalmakat, megszilárdítva a neoliberais kapitalizmus modelljét és e modell haszonélvezőinek uralmát 150

Dokumentum

„Ha vannak dolgok, amiket meg kell tenni, tegyék meg gyorsan!”

Henri Kissinger amerikai külügyminiszter nem hivatalos megbeszélése az argentin junta vezetőivel, 1976. június 176

Kultúra

Kustán Magyari Attila: **A műhegyektől a politikai vallásig. Kiállítás a magyar kultúra jobbszéléről**..... 183

Olvasójel

Éber Márk Áron: **A lelkünkben duruzsoló hatalom. Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái**..... 190

Csoma Lajos: **„A munka szar!”** Károli könyvek sorozat, Török Emőke: *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, – L'Harmattan Kiadó, 2014 200

Címlap: A KGST egykori székháza Moszkvában

Következő számunk tartalmából:

- Trump és az amerikai társadalom
- Latin-hispán népesség az Egyesült Államokban
- A latin-amerikai *pink tide* két évtizedének mérlege
- A délnyugat-afrikai német gyarmatosítás mint a náciizmus „kísérleti padja”
- Ferenc pápa rendszerkritikus enciklikája
- Szcientológia és globalizáció, avagy: a szektákról húsz év múltán

Köszönetet mondunk azoknak, akik 2015. évi személyi jövedelemadójuk 1%-át az Eszmélet Sajtó Alapítvány javára ajánlották fel. Kérjük olvasóinkat, szimpatizánsainkat, hogy folyóiratunk támogatására a soron következő szja-bevallás időszakában is gondoljanak. Adószámunk: 18067068-2-41.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

GULAG-év, avagy a neohorthysta emlékezetpolitika újabb buktatói

A magyar kormány – a '90-es évek után ismét – csúcsra járatta a „GULAG-ipart”, amely külön „emlékév” keretei között, milliárdos költségvetési összegekkel, „végre” a szellemi élet egyik ágazatává nőheti ki magát. Hogy ne haragítsam magamra az áltörténészek, az újdonsült megélhetési GULAG-„szakértők” csapatát, nem veszem sorra a megrendelésre készült termékeket (könyvek, tanulmányok, filmek), s név szerint nem emlegetek egyetlen szerzőt sem. Csak általában jelzem a hamisítások, torzítások fő irányát, miközben igyekszem rávilágítani a történelemhamisítás fő okára is.

A neohorthysta emlékezetpolitika alapvonala

A 2010-ben ismét ránk köszöntött tekintélyuralmi rezsim – az új legitímációs ideológia kiküzdése érdekében – „új” történelem-értelmezésre vágyik. Mindenekelőtt 1941, 1944–1945, 1956, 1989, a Horthy-rendszer, a szocializmus története, a GULAG és a holokauszt újraértelmezése fontos a hatalom számára. A „keresztény-nemzeti”, neohorthysta restauráció vagy reneszánsz (felfogás kérdése!) az a szellemi étek, amelyet már évek óta szinte kötelezően lenyomnak a gyermekek torkán is. Nincs mese, itt hősökre van szükség. De hol keressük a hőseinket? Hogyan lehet a régi államszocialista rendszer bonyolult történetét annak kriminalizálásával helyettesíteni? Hogyan lehet ismét mozgásba hozni a „kommunizmus–fasizmus”, a GULAG–Auschwitz azonosságának megvesztegetően egyszerű ideológiáját? Ezek a mai rezsim ideológusainak fő kérdései. Mindez végső soron arra fut ki, az a hamisítások fő mozgatója, hogy a mai hatalmi elitnek a horthysta hatalomnak a népirtásért való történelmi felelősségét elhárítsa vagy legalább is csökkentse és igyekezzen áthelyezni a Szovjetunióra, a náci támadás, a népirtás fő áldozatára.

Nem véletlen, hogy a magyar kormány emlékezetpolitikai elabórátumai, hivatalos koszorúzásai, furmányos utcanév-átkeresztelései

Horthynál, a náci Németország oldalán a Szovjetuniót megtámadó magyar megszálló csapatoknál, végül a Rongyos Gárdánál kötöttek ki. Ez az emlékezetpolitika olyan mértékben hódolt be a neohorthysta „dekommunizációs” törekvéseknek, hogy a napokban még a világhírű magyar filozófus, Lukács György szobrának ledöntését is elhatározták. Mindeközben ifjabb Hegedüs Lóránt a Szabadság térre (templomi védelemben!) rittyentett egy Horthy-mellszobrot. Ám a történelmi és politikai értelemben háborús bűnös Horthyt valójában a kormány ugyanezen a téren felállított emlékműve rehabilitálta igazán. Orbán Viktor személyes döntése alapján húzták fel a német megszállás áldozatainak emlékművét, mintha a magyar hatalmi elit és maga Horthy nem szövetségben állt volna a náci Németországgal, hanem maga is csupán annak áldozata lett volna. Ezzel az emlékművel – ritka cinikus módon – még a holokauszt-relativizálás bűnét is elkövették. Az antifasiszta üldözöttek és harcosok, a kommunisták, a liberálisok, a demokraták, az egyházi ellenállók, nem is szólva a szovjetekről, mind átkerültek az „áldozati” kategóriából a „nemzetellenes” bűnösök kategóriájába, vagy ha áldozatokként is tekintenek egyes kategóriákra, nem a Horthy-rendszer, hanem a náci Németország áldozatainak tekintik őket. Sőt a „GULAG-emléké” jó alkalom arra is, hogy a szovjet hadifogoly-táborokat egybemossák a náci megsemmisítő táborokkal, amit a mai Németországban még a mérsékeltbb szélsőjobboldal sem kockáztat meg.

Mindezt megfejelve, ennek alapzatán akarnak most ugyanott, a Szabadság téren, a GULAG magyar áldozatainak emlékművet állítani. Dicséretes dolog, gondolhatnánk, ha a rezsim „menedzserei” nem megint saját maguknak, illetve szellemi elődeiknek szeretnének újabb emlékhelyet teremteni.

Miért a GULAG – ha a hadifoglyokról van szó?

A megértéshez és általában az egész jelenség megfelelő kontextusba helyezéséhez tudni kell, hogy az ELTE-n még a 90-es évek legelején, Szvák Gyula kezdeményezése alapján, jött létre a Ruszisztikai Intézet, amelynek egyik legelső, tudományos vállalkozása éppen a GULAG történetének feltárásához kapcsolódott. A (poszt)Szovjet Füzetek kiadványsorozatának IV. darabjaként publikáltuk 1991-ben (!) az éppen akkortájt megnyílt oroszországi archívumok Gulagra vonatkozó legfontosabb adatsorait, V. Ny. Zemszkov orosz kutató tálalásában. Majd 2001-ben megjelent – jelen sorok írójának szerkesztésében – egy általunk szervezett nemzetközi tudományos GULAG-konferencia nyomán – egy 440 oldalas könyvünk, amely a hatalmas adatmennyiség mellett különböző országok jeles kutatóinak tanulmányait is magában foglalta. Tehát az alapvető adatok több mint 25 éve ismertek Magyarországon,

ha nem számítjuk ide a Hruscsov-korszak és a peresztrojka időszakának „desztalinizációs” irodalmát és művészetét! 2003-ban a témakör monográfiája is elkészült tanszékünkön egy doktori disszertáció formájában (Czéh Zoltán munkája: *A GULAG mint gazdasági jelenség*).

Az eredendő bűnbeesés a „GULAG-évet” illetően az volt, hogy a pályázók számára előre kijelölték az utat, amelyet hazugságok, hamisítások, tévedések, sületlenségek követtek ki. Íme, a kiindulópont, idézem: 2015. február 23-án „A kormány azzal a céllal hozta létre a Gulág Emlékbizottságot, hogy a Kárpát-medencében élők 1944–45-ben kezdődő internálásának 70. évfordulóján méltó módon emlékezzen az áldozatokra. A testület feladata, hogy a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévében tartsa a kapcsolatot az események megvalósításában érintett szervezetekkel, és javaslatot tegyen a költségvetési források felhasználására... A tárca-vezető kiemelte, a kormány a Málénkij robot 70. évfordulóján folytatja a történelmi bűnökkel való szembenézést. Beszédében kifejtette: a mai Magyarország területéről mintegy 200-230 ezer lakost hurcoltak el, közülük 150 000–170 000 ezer civil férfit és fiút hadifogolyként, 50 000–60 000 ezer németet internáltként. A korabeli 172 ezer km² területű Magyarországról mintegy 300 ezer civilt vetettek fogságba. A deportáltak 30-40%-a... halt meg.” Azután előkerül a misztikus 800 000-es szám, amely sok évvel ezelőtt már szegény Medgyessy miniszterelnök (vagy tanácsadónak) képzeletét is megragadta.

Természetesen itt minden téves és hamis. Szokás szerint egyetlen adat sem stimmel. Mindeközben a „GULAG-év” mint kormánykampány véget ért, de még odáig sem jutottak, hogy tisztázzák: a hadifogoly-táborok (s azok különböző típusai) és a GULAG egyszerűen nem azonos intézmények. Feltehető, tudatosan összekeverik a kettőt. Noha dr. Varga Éva Mária, a kitűnő levéltáros és történész könyvéből (2010-ben az *Év Ruszisztája* címet nyerte el!) mindenki tudhatja, aki akarja tudni: „A Belügyi Népbiztosság (NKVD), majd 1946 márciusától a Belügy-minisztérium (MVD) irányítása alatt álló Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság (UPVI/GUPVI), szervezetileg és személyileg is, elkülönült a GULAG felügyelete alá tartozó büntető- és javító-nevelő táboroktól” – olvasható mindjárt a bevezetőben. A magyar hadifoglyok sem a GULAG-ra kerültek! Kik kerültek akkor a GULAG-ra?

Kik voltak a GULAG-on?

Mindjárt az elején szögezzük le: a GULAG (a Táborok Főigazgatósága) táboraiiban egyidejűleg a legtöbben 1950-ben voltak: kerekítve kétmillió-ötszázöttezer (2 510 000) fő. Nemzetiségi megoszlás szerint az oroszok voltak legtöbben, a magyarok létszáma különböző időkben – egyelőre – pontosan megállapíthatatlan. Ám 1951. január elsejei

állapotokra vonatkozóan találunk ránk, magyarokra vonatkozó adatot. A GULAG táboraiiban és telepein az akkor fennállt állapot szerint, 12 085 külföldi állampolgárt tartottak őrizetben. „Ebből 3949 volt német állampolgár, magyar 1623...”. (A GULAG tényekben, adatokban. Szovjet Füzetek IV. Bp., 1991. 58.) A magyar (román, szlovák, finn stb.) megszálló csapatok háborús bűncselekményeinek, a népirtásban való részvételének, mint a németek „segéderőinek” több százezer szovjet állampolgár esett áldozatul. Csapataink részt vettek a szovjet területeken lezajlott holokausztban is. Minderről egyébként az ágyban és párnák között megboldogult Horthy Miklósnak tudomása volt, hiszen mint a legfelső katonai parancsnok, diplomáciai forrásokból, leggyakrabban első kézből kapott információt. A háború után az elkövetett legsúlyosabb bűncselekményekért bíróság előtt kellett felelni. (Lásd erről: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947.* Szerk.: Krausz Tamás – Varga Éva Mária, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013.) Ebből következőn a népirtásban résztvevők közül azok, akiket közvetlen felelősség terhelt, bírósági ítélet alapján büntetésképpen a GULAG-ra kerültek. Számuk felszaporodhatott, mert 1947 és 1950 között a Szovjetunióban eltörölték a halálbüntetést. A GULAG-on lévő magyarok nagyobb részét tehát háborús bűnösök alkották. A foglyok egy másik csoportját azok képezték, nem tudjuk, pontosan hányan voltak ilyenek, akiket alaptalanul bevádoltak olyan bűncselekmények elkövetésével, amelyeket nem követtek el, vagy legalábbis azokat jogszerűen nem bizonyították. A harmadik kategóriába azok a többségükben kommunista foglyok tartoztak, akiket a sztálinista „ellenségkeresés” kampányainak áldozataiként a 30-as évek közepétől jogtalanul elítéltek. Az ő sorsukról sok mindent megtudhatunk Lengyel József, a kiváló magyar író műveiből.

A már idézett, 2001-ben publikált terjedelmes kötetünk (*GULAG. A szovjet táborrendszer története.* Szerk.: Krausz Tamás, Budapest, Pannonica Kiadó) egyik mellékletében a híres kommunista, vörös parancsnok kivégzési dokumentumai mellett közöltük a moszkvai GULAG Múzeum forrásait, amelyek a Moszkvában és Moszkvai területen kivégzett 188 magyar kommunistára vonatkozó releváns információkat tartalmaznak. (333–75.) Azért említem mindezt, mert az emlékévet szervező kormánybizottság, személyesen Balogh Zoltán miniszter feltehetően nem a háborús bűnösöknek kíván emlékművet felállítani! Vagy igen? Ha a sztálinizmus kommunista áldozatainak és más meggyőződésű ártatlan magyar áldozatainak kívánnak emlékművet állítani, amit jó érzésű ember nem ellenezhet, akkor az itt jelzett tényeket az emlékműre fel kell írni, nehogy a magyar kormány – a világ szügyére – a magyar háborús bűnösök és általában a náci megsemmisítő háborúban való részvétel mentegetésének vétkét kövesse el – sajnos, nem először.

Tudjuk, sokféle probléma merül fel a számok világában (is) a hadifoglyok sorsát illetően, immáron nem a GULAG-on, hanem a hadifogoly-táborokban. Nemcsak a különböző források természetes bizonytalanságairól van szó, hiszen sok millió dokumentum létezik, amelyek az orvosi jelentésektől a munkateljesítményekig igen különféle információkat tartalmaznak. Arra gondolok, hogy végre legalább az orosz forrásokban kialakult arányok legyenek ismertek a szélesebb társadalmi nyilvánosság előtt is. A gondos forráskritikájáról ismert Varga Éva Mária által feltárt forrásokból ugyanis megállapítható, hogy „az akkori Magyarország területéről szovjet fogságba 555-565 000 magyar állampolgár kerülhetett. Az egyik legfontosabb, már említett új információ, hogy távolról sem minden szovjet fogságba esett személyt szállítottak ki a Szovjetunióba. A korabeli szovjet források bizonyítják, hogy a háború kezdetétől fogságba esett magyarok kb. 70%-a, mintegy 385– 390 000 hadifogoly és internált került ki a Szovjetunió területére. Részben a szovjet hátszói táborokból, de főként a magyarországi és közép-európai gyűjtőtáborokból már 1945-ben szabadult, illetve átadott magyar személyek száma 209 000–219 000 főre tehető.” Vannak magyar szerzők, akik ezt a több mint 200 000 embert is hol GULAG-foglyokként tartják számon, hol „kitelepítik” őket a Szovjetunióba, nyilván a nagyobb hatás kedvéért, hogy valamiképpen a 800 ezres szám közelébe jussanak, vagy egyszerűen csak tudatlanságból. „A szovjet fogságba elhurcolt polgári személyek száma pedig mintegy 100 000–110 000 főre tehető.” A német nemzetiségűek ügye valóban eltérő kategóriába tartozott, mert őket a „kollektív bűnösség” elve alapján a „hiányzó” hadifoglyokat pótlendő, részben közülük válogatták ki. Persze, a dokumentumok szerint a sok tízezres szám egyáltalában nem igazolódik, a Magyarországról elhurcolt civilek nagy többsége magyar volt és nem német („sváb”).

A németek ilyen negatív megkülönböztetése nem szovjet döntés volt, hanem a szövetségesek együttesen különböztették meg őket – többek között – arra hivatkozván, hogy a német nemzetiségűek főleg szovjet területeken a megszállóktól privilégiumokat kaptak a helyi lakosság üldözése közepette. Magyarországon a hazai németek mozgósítására létrehozott szervezetet, a *Volksbundot* náci szervezetként örök időkre betiltották, vezetőjét, Basch Ferencet kivégezték. Ugyanakkor tudjuk, hogy a szervezetnek számos kényszerrel beléptetett tagja is volt, akik nem voltak sem nácik, sem fasiszták.

Az elhurcoltak döntő többségének szenvedéstörténete tehát nem a GULAG-hoz, hanem a hadifogoly-táborokhoz kapcsolódik.

Költői a kérdés, hiszen a neohorthysta emlékezetpolitikának sérelmi történetírára van szüksége. Ám igazi trükkje csak akkor lepleződik le, ha magát a történeti folyamatot egészében tekintjük, azaz az egész problematikát a gyarmatosító-népirtó, német terminológiával, *megsemmisítő háború*, illetve a Horthy-rendszer háborús bűneinek összefüggésrendszerébe illesztjük. Akkor válik érthetővé az is, hogy a Horthy-rendszert terheli a történelmi – politikai és jogi – felelősség is annak a mintegy egymillió magyar állampolgárnak a haláláért, akik 1941 és 1945 között a háború és a népirtás áldozataivá váltak. Ebből kiszakítva persze, felállítható a régről ismert „sérelmi” történetírás magyar és általában kelet-európai „kódexe”, amely figyelmen kívül hagyja, elhallgatja, sőt, mentegeti a történelmileg példátlan náci népirtást és pusztítást, amelynek egyik következménye volt a hadifoglyok sorsa.

A dolgokat összegezve, kirajzolódnak tehát a valóságos kép kontúrjai. Természetesen a magyar kormány és a „GULAG-program” keretében született szellemi termékek nem szembesültek a valósággal, nem tártak fel semmi újat, semmi olyasmit, amit eddig ne tudtunk volna, amit történetírásunk ne tárt volna fel. Amit ők tettek, az nem más, mint a GULAG-jelenség saját legitimációs ideológiájuknak, a neohorthysta szellemiség restaurációjának megfelelő „újraértelmezése”.

A hadifogoly-kérdés megvilágítása során is emlékeznünk kell arra, hogy a Szovjetunió szenvedte el a II. világháború összes embervesztésének több mint felét, amit a náci Németország és szövetségesei (beleértve a helyi lakosság náci szövetségeseit is) idéztek elő. Emlékeznünk kell mindig a több mint 13 millió szovjet civil áldozatra, ártatlan emberekre, nőkre és csecsemőkre, gyermekekre és öregekre, milliók kiéheztetésére, megalázására, megkínzására, nők tömegeinek megérőszakolására, s külön is megemlítenő benne a holokauszt közel hárommillió áldozata. Emlékeznünk kell a legyilkolt szovjet hadifoglyok millióira. Emlékeznünk kell a példátlan fizikai pusztítás adataira is. A megszállók 1700 lerombolt várost és több mint 70 000 lerombolt, felégetett falut (6 millió épületrommal), 25 millió fedél nélküli embert hagytak maguk után. Amikor katonáinkra, a magyar hadifoglyokra emlékeznünk – akik a *Horthy-rendszer áldozataiként* kerültek ki a náci megsemmisítő háború frontjaira vagy háttországi „feladataira” –, a reális, valószínű perspektíva a halál és a hadifogság között húzódott. A velük szemben és a magyar, illetve nem magyar civilekkel szemben elkövetett jogtalanságokat – egy pillanatra sem elfelejtve, hanem éppen feltárva! – a fentebbi viszonylatban kell mérlegelnünk.

Tartós stagnálás vagy valami még rosszabb?

A közgazdászok világszerte igyekeznek magyarázatot találni egy különös jelenségre: mi az oka annak, hogy az piaci árak továbbra is emelkednek, annak ellenére, hogy az a valami, amit növekedésnek hívnak, úgy tűnik, stagnál? Az uralkodó közgazdasági elmélet szerint ennek nem lenne szabad így lennie. Ha nincs növekedés, a piaci áraknak esniük kéne, ezzel ösztönözve a növekedést. Amikor pedig a növekedés újra megélénkül, az árak újra meglódulnak.

Azok a közgazdászok, akik kitaranak a fenti elmélet mellett, azt mondják, hogy ez a rendellenesség csupán átmeneti anomália. Olyanok is vannak, akik a rendhagyó folyamat pusztá tényét is tagadják. Mások viszont úgy vélik, a zavar súlyos erőpróbát jelent a mainstream elméleti gondolkodás számára. Ők az uralkodó elmélet felülvizsgálatát sürgetik, és a manapság „tartós stagnálásnak” nevezett jelenség figyelembevételének szükségességét hangoztatják. A felülvizsgálat mellett érvelők között számos prominens személy is található, köztük Nobel-díjas tudósok; olyan, egymástól eltérően gondolkodó közgazdászok, mint például Amantya Sen, Joseph Stiglitz, Paul Krugman és Stephen Roach.

Bár a felsorolt személyek különböző érvekkel lépnek fel, van néhány megállapításuk, amiben mindannyian egyetértenek. Kivételet nélkül úgy vélik, hogy az állam döntéseinek jelentős hatásuk van arra, hogy mi történik. Mindannyian egyetértenek továbbá abban, hogy a jelen helyzet egészségtelen a gazdaság egészére nézve, és hogy az hozzájárul(t) a reáljövedelmek jelentős polarizálódásához. Mindannyian próbálják meggyőzni a közvéleményt arról, hogy a kormányzati hatalmat bizonyos lépések megtételére kellene rábírnuk. És mindannyian hisznek abban, hogy ha a jelenlegi egészségtelen és rendhagyó helyzet tartósan fennmarad, akkor vannak megfelelő állami eszközök, amelyek segítenének a kevésbé polarizált és egészségesebb gazdaság megteremtésében.

Egyszóval – és ezt az aspektust szeretném itt kiemelni – a jelen helyzet egyetlen kritikus elemzője sem akar odáig elmenni, hogy elfogadja: a kapitalista rendszer mint olyan a szükségszerű hanyatlás korszakába lépett. Ez viszont azt jelenti, hogy nem létezik olyan kormányzati politika, amely képes lenne a kapitalizmusnak mint életképes rendszernek a visszaállítására.

Nem is oly régen még a tartós stagnálás fogalma a közgazdasági elemzésekben elsősorban a japán gazdaság 1990-es évek elején jellemző állapotának leírására szolgált. De 2008 óta a fogalom használata kiterjedt számos más, egymástól eltérő földrajzi és gazdasági területre is: így az euroövezet egyes országaira, például Görögországra, Olaszországra és Írországra; továbbá a jelentős olajkészlettel rendelkező országokra: Oroszországra, Venezuelára és Brazíliára, manapság pedig már az Egyesült Államokra is, illetve potenciálisan olyan, korábban erős gazdasági szereplőkre, mint Kína és Németország.

A tartós stagnálás jelenségére magyarázatot keresők egyik problémáját az okozza, hogy a különböző elemzők más-más földrajzi egységekkel és különböző naptárakkal dolgoznak. Némelyek a jelenség elemzése során elszigetelve elemzik az egyes államok gazdaságát, míg mások a helyzetet a világgazdaság mint olyan felől közelítik meg. Akadnak olyanok is, akik szerint a tartós stagnálás 2008-ban kezdődött, míg mások azt állítják, hogy az az 1990-es években indult, megint mások szerint pedig már az 1960-as évek végén. Sőt, akadnak olyanok is, akik szerint még korábban mutatkoztak bizonyos jelei.

De hadd javasoljam ismét, hogy a tartós stagnálás jelenségéhez közelítsünk másképpen. A kapitalista világgazdaság a Föld egyes területein a XVI. század óta létezik. Ezt nevezem modern világrendszernek. A világrendszer földrajzilag egyenletesen terjeszkedett, míg végül a XIX. század közepére az egész glóbuszt meghódította. Nagyon sikeres rendszernek bizonyult irányadó elve, a tőke végtelen felhalmozása értelmében. Vagyis abban az értelemben, hogy a rendszer tőkét halmoz fel azért, hogy még több tőkét tudjon felhalmozni.

A modern világrendszer, mint minden rendszer, fluktuál. Vannak továbbá olyan mechanizmusai, amelyek korlátozzák ezt a hullámozást, és a rendszert visszaállítják egyensúlyi állapotába. Ez így a hullámhegyek és hullámvölgyek ciklikus rendszerének tűnik. Az egyetlen problémát az okozza, hogy a hullámvölgyek soha nem térnek vissza a ciklus korábbi alsó pontjára, hanem annál mindig magasabb szintre jutnak. Ennek az az oka, hogy a komplex működési modellek ellenállást mutatnak azzal szemben, hogy újra a kezdőpontig térjenek vissza. A ciklikus ritmus valódi mintázata a következőképp írható le: két lépés fölfelé, egy lépés lefelé. Az egyensúlyi pont tehát állandó mozgásban van. A ciklikus ritmusokhoz ráadásul még elnyúló trendek is járulnak.

Ha az ember megméri e trendek abszcisszáját, akkor azt látja, hogy az aszimptota a 100%-hoz közelít, amit természetesen nem léphet át. Valamivel e pont előtt (mondjuk, 80% körül) a görbék vadul fluktuálni kezdenek. Ami annak a jele, hogy beléptünk a rendszer strukturális válságába. Ha a trend itt kettéágazik, ez azt jelenti, hogy két eltérő, majdnem egymással ellentétes lehetőség adott a következő rendszer(ek) kiválasztásához. Az egyetlen kizárható dolog az, hogy a meglévő rendszer a korábbi, normális módon működje tovább.

Míg e pontot megelőzőn a rendszer átalakítására tett jelentősebb erőfeszítések is csak kis eredményeket hoztak, most éppen ennek az ellenkezője igaz. Minden kis erőfeszítés, ami a rendszer megváltoztatására irányul, jelentős hatást válthat ki. Véleményem szerint, a világrendszer ebbe a szerkezeti válságba valamikor 1970 körül lépett be, és jó 20-40 évig ott is marad még. Ha hasznos lépéseket szeretnénk tenni, akkor két ellentétes, ideiglenes jelenségre kell figyelnünk, az egyik a rövid táv (legfeljebb három év), a másik pedig a középtáv.

Rövid távon azt tehetjük, hogy minimalizáljuk azoknak a szenvedéseit, akiket a jövedelmek jelenleg is ható, növekvő polarizálódása a legsúlyosabban érint. Az emberek rövid távon élnek, és azonnali támogatásra szorulnak. Ám ez a támogatás nem fogja megváltoztatni a rendszert. A változás középtávon következhet be, amikor vagy az egyik vagy a másik, kialakulóban lévő rendszer támogatói elegendő erőre tesznek szert ahhoz, hogy maguk felé billentsék a ketté hasadt fejlődést.

És ezért olyan veszélyes, ha nem hatolunk eléggé mélyre a rendszer kritikai elemzésében. Csak ha az ember tisztán látja, hogy nincs kiút a tartós stagnálásból, akkor lesz valóban elég erős ahhoz, hogy megszerezze az erkölcsi és politikai győzelmet. Az egyik út végén a kapitalizmusnak egy másik rendszerrel való felváltása áll, amely éppen olyan rossz lesz vagy talán még rosszabb, mint a mai, mivel megőrzi a hierarchia, a kizsákmányolás és a polarizáció lényegi jellemzőit. A másik opció viszont egy valóban új rendszer, amely relatíve egyenlősítő és demokratikus lehet.

Az elkövetkező években minden bizonnyal lesznek felívelő korszakok, amelyek azt a látszatot keltik majd, hogy a rendszer újra működőképes. Még a rendszer állapotának legfontosabb mércéje, a foglalkoztatás szintje is növekedhet a rendszeren belül. De ez az emelkedés nem tarthat sokáig, mert a globális helyzet túlságosan is kaotikus. És a káosz megbénítja az erős vállalkozók és az egyszerű emberek tettekésségét is, akik megmaradt tőkéjüket nem akarják kockáztatni lehetséges veszteségek produkálásával, és ezzel pusztá létüket kockáztatni.

Most rázós útra kell lépnünk, ami biztosan nagyon sok kellemetlenséggel jár majd. Ha ésszerűen szeretnénk viselkedni, az elsődleges követelmény az elemzés tisztasága, amiből a morális döntés és a politikai ítéletalkotás következik. A lényeg az, hogy már jóval túl vagyunk azon a ponton, amikor a kapitalizmusnak mint történelmi rendszernek bármifajta fennmaradása lehetséges lenne.

(Fordította: Baráth Katalin)

Eredeti megjelenés: *Commentary*, No. 433, 2016. szeptember 15. Copyright by Immanuel Wallerstein, distributed by Agence Global. <http://iwallerstein.com/secular-stagnation-or-is-it-worse/>. A cikket a szerző engedélyével adjuk közre – a szerk.

Lukács György öröksége / The Legacy of Georg Lukács

Nemzetközi Lukács-konferencia

2017. április 27–29.

ELTE Bölcsészettudományi Kar – Közép-európai Egyetem

A konferencia célja: számba venni a nagy magyar filozófus szellemi örökségét, felmutatni annak korszakokon átívelő érvényességét, s ezzel is kifejezésre juttatni a nemzetközi tudományos világ tiltakozását a budapesti Lukács Archívum fennmaradását veszélyeztető intézkedések és a Lukács György Szent István parki szobrának eltávolítását elrendelő határozat ellen.

A XX. század egyik legnagyobb hatású filozófusának, a magyar szellemi élet kiemelkedő alakjának életművéről mintegy száz kutató tart előadásokat, akik többek között Kínából, Japánból, az Egyesült Államokból, Brazíliából, Németországból és Európa számos más országából érkeznek Budapestre.

A konferencia szervezői: Kelemen János és Michael Thompson.

A KGST a világrendszerben

Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése

A *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (KGST) gazdaságtörténetével foglalkozó kutatások többnyire a belső viták kialakulását és annak következményeit elemzik. Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja a tőkés világrendszer történeti fejlődésének hatását a KGST országok integrációjára. Az integráció módjának vizsgálatakor két egymással szorosban összefüggő szempontot elemzünk: a fejlett technológiához és a külső pénzügyi forrásokhoz való hozzáférés lehetőségét. A technológiai hozzáférés elsőrendű fontosságú a nemzetközi munkamegosztáson belüli szakosodásban. A szocialista országok számára ez biztosította, hogy minél jobb árárányok mellett minél magasabb hozzáadott értékű termékeket tudjanak előállítani. A legfejlettebb technológia megvásárlása azonban nem pusztán pénzügyi kérdés volt. Egyrészt az Egyesült Államok által koordinált kereskedelmi egyezmények korlátozták a hozzáférést, másrészt a kelet-európai piacra a standardizálódott, Nyugaton már részben elavultnak számító technológia jutott el, amely a világpiacon akkor tudott versenyképes maradni, ha olcsó munkaerővel kombinálva hasznosították.

A KGST abba a modernizációs irányzatba tartozott, amely a centrumországoktól való függés megszüntetését célozta, és az importhelyettesítő iparosítás politikájával próbálta helyzetét megváltoztatni a nemzetközi munkamegosztáson belül. Az importhelyettesítő iparosítás célja térben és időben eltérhetett. Lehetséges célja volt a hazai ipar fejlesztése, az izolációra adott válasz vagy a háborús felkészülés. Mivel az iparosítás jelentős technológia- és alkatrész-importtal járt együtt, ezért a rendszert bizonyos fokú nyitottság végig jellemezte (Hirschman 1968). A különböző importhelyettesítő beruházási politikák abban tértek egymástól, hogy a fogyasztási cikkek vagy inkább a termelési eszközök gyártását célozták. A megtermelt áruk kivitelére azonban ezek az országok rászorultak, mivel az import árát ki kellett termelniük. E nyitottság ezért részben exportkényszerrel járt együtt már a korai integrációs időszakban is. Mivel azonban az exportbevételek többnyire nem fedezték az im-

port költségeit, ezért a szocialista tömb államai folyamatosan külső finanszírozásra szorultak.

A fent vázolt relatív technológia- és tőkehiányos helyzet leginkább a nemzetközi munkamegosztás félperifériás pozíciójára volt igaz. A „félperifériás szocializmus” – ahogy azt Szalai Erzsébet az államszocializmusról szóló vitában hívja (2007) – az államszocialista kísérlet számos mozzanatát mind kívülről, mind pedig belülről meghatározta. Az államszocializmus értelmezésének ezen felül számos további aspektusa van, amelyre jelen tanulmányban nincs terünk kitérni. Az államszocialista fejlődés formációelméleti értékelését és az azzal kapcsolatos vitákat – többek között az államkapitalizmus fogalmának koncepcionális hibáit –, valamint a szocializmus megreformálhatóságának és az alternatívák lehetőségének kérdését az *Eszmélet* külön kötetben részletesen tárgyalja (Krausz és Szigeti 2007).¹ Mi a továbbiakban az államszocialista kísérletet, illetve annak tervkoordinált változatát, a KGST-integrációt egy olyan átmenetnek gondoljuk, amelyben a tőkés viszonyok viszonylag korán megjelentek, majd az 1970-es évektől kezdve egyre erősebben artikulálódtak.

A félperifériás, függő fejlődés nemcsak a félperifériás szocializmusra, hanem Kelet-Európán túl a latin-amerikai és dél-kelet ázsiai országok világrendszerbe történő betagozódására is jellemző volt (Wallerstein 1976; Chase-Dunn 1998). Ezen térségek politikájában máig meghatározó szerepet játszik a függőségre adott – elfogadó vagy éppen elutasító – válasz, s az egyes politikai lépések mögött egyes társadalmi osztályok felzárkózási törekvései jelennek meg (Arrighi [1990] 2014).² Bár tanulmányunkban a szocialista Kelet-Európára fókuszálunk, az itteni következtetéseket más korszakokra és térségekre is megfontolandóknak tartjuk. A KGST ugyanis egy 450 milliós népességgel és eltérő földrajzi lehetőségekkel bíró gazdasági és kereskedelmi együttműködés volt, azaz bizonyos értelemben akár kedvező feltételekkel rendelkezett ahhoz, hogy függetlenedjen a világrendszer folyamataitól.

1. A KGST megalakulásának történeti kontextusa

A KGST 1949-es megalakulásának feltételeit a II. világháború előtti szovjet és kelet-európai kereskedelmi és technológiai viszonyok, valamint az 1945-öt követő nemzetközi politikai változások szabták meg. A Szovjetunióval való kereskedelmet megalakulása óta nemzetközi kereskedelmi egyezmények, embargók korlátozták,³ így az ország igen mérsékelten fért hozzá a fejlett nyugati technológiához, és már a 30-as években arra kényszerült, hogy nagymértékben önerőből fejlessze iparát. Számos kelet-európai ország a Szovjetunióhoz képest fejlettebb technológiával rendelkezett, ezért a háborút követő

időszakban Moszkva számára kiemelten fontos szempont volt, hogy kereskedelmi lehetőségeit legalább Kelet-Európa irányába bővítse. Ilyenformán a katonai megszállás – összhangban a jaltai megállapodással – a Szovjetunió számára némi kitérési lehetőséget nyújtott a két háború közötti izolációból. A háború utáni években még úgy tűnt, hogy a Szovjetunió viszonya rendeződhet a Nyugattal, és még az is felmerült, hogy a SZU jelentősebb hitelhez jusson az Egyesült Államoktól, amely akkoriban a technológia vásárlásához szükséges finanszírozás egyetlen potenciális hitelezője volt. A tárgyalások azonban 1947-ben megszakadtak.

A tőkés világrendszer újraszervezését 1945-től az Egyesült Államok felügyelte, amelynek elsődleges politikai és gazdasági céljává vált, hogy az európai térséget beillesse az amerikai hegemonia gazdasági és politikai-katonai rendszerébe. Mind az európai gazdasági térség, mind ennek politikai intézményrendszere az amerikai érdekek mentén szerveződött újra. Ennek elengedhetetlen eszköze volt a nemzetközi pénzügyi viszonyok rendezése, elsősorban az újjáépítés finanszírozása. Az Egyesült Államok komoly nyomást gyakorolt a nyugat-európai országokra, hogy mielőbb tegyék konvertibilissé devizájukat. Ez alapvető feltétele lett volna az USA gazdasági és kereskedelmi térnyerésének. Miután az angol font konvertibilitására vonatkozó első tervek megbuktak, nyilvánvalóvá vált, hogy a pénzügyi liberalizálás csak egy hosszabb, gondosan előkészített folyamatot követően tud létrejönni. Részben ennek a folyamatnak volt kiemelt része az 1947-ben meghirdetett Marshall-terv, amelynek keretében az USA dollárhitelt nyújtott a fizetésimérleg-problémákkal küzdő Európának. Európa újjáépítése jelentős amerikai importon alapult, ugyanakkor a háborúban súlyos károkat szenvedett európai ipar nem tudta kitermelni ennek költségeit.

A program nemcsak gazdasági és pénzügyi, hanem politikai követelményeket is tartalmazott. Az Egyesült Államok ugyanis nyílt fenyegetésként tekintett a sztálini iparosításra és az azzal járó politikai viszonyokra. Emiatt a hitelfelvételt olyan feltételekhez kötötte, mint az államosítás tilalma, az árak liberalizálása, a későbbiekben pedig a szocialista országokkal szembeni kereskedelmi egyezményekben való részvétel. Kezdetben a Marshall-terv megpróbálta Kelet-Európát eltéríteni a szocialista gazdasági berendezkedéstől, sőt, a hitel elfogadásától egyenesen a szovjet befolyás csökkentését várta (Sanchez-Sibony 2014: 293–297). Bár eleinte felmerült, hogy Kelet-Európa is felvehet kedvezményes dollárhitelt, ám amint ennek politikai feltételei tisztázódni kezdtek, a szovjet vezetés leállította a folyamatot. Ettől kezdve viszont az Egyesült Államok számos olyan kereskedelmi egyezményt hozott tető alá, amelyek korlátozták a szocialista országok hozzáférést a fejlett nyugati technológiához.⁴

A Nyugat felől jövő izolációs kényszer egyre nagyobb nyomást helyezett a kelet-európai államokra, hogy a gazdasági és a kereskedelem területén megszervezzék saját munkamegosztásukat. E folyamatban az első kiemelkedő esemény a román–bolgár–jugoszláv kereskedelmi megállapodás terve volt. Miután azonban az 1947 végére már majdnem megvalósult egyezmény a szovjet–jugoszláv konfliktus miatt meghíúsult (Feitl 2016, 32–34), Románia 1948 decemberében hivatalosan kezdeményezte, hogy a szocialista országok hangolják össze gazdaságpolitikájukat és külkereskedelmi kapcsolataikat, valamint az iparosító beruházásoknál kerüljék el a kompetitív szakosodást (Feitl 2016, 27 idézi Dragomir 2015-t). Függetlenül attól, hogy a román javaslat szovjet nyomásra történt-e vagy sem, az ennek eredményeként 1949-re létrejövő KGST nem az eredeti román terveket tükrözte. Az együttműködés gazdasági és technológiai alapjait, amelyek az újonnan létrejövő importhelyettesítő iparosítást támogatták, sokkal inkább a közelgő újabb világháborús veszélyre adott szovjet elképzelés alakította ki.

Az első éveket, vagyis az 1949–53-as időszakot, valamennyi szocialista országban a hadigazdaság sztálini modellje jellemezte, amely elsősorban a nehézipart fejlesztette, és ennek minél gyorsabb levezénylése érdekében mindenütt államosításokra, a döntéshozatal centralizálására és erőszakos erőforrás-átcsoportosításokra épített. Ez a munkaerő átszervezését igényelte, ami Magyarországon (is) a történelmi parasztság felszámolásával és a bémunkaforma kiterjesztésével járt együtt. Mindez, lényegi külső finanszírozás hiányában, önerőből történt, ami a mezőgazdaság kizsákmányolásához, a könnyűipari fejlesztések leépítéséhez, valamint ennek következtében az életszínvonal drasztikus csökkenéséhez vezetett, és súlyos társadalmi feszültségekkel járt.

A KGST e korai fázisban az eredetileg tervezett komplementer szakosodás helyett egy relatív autark, azonos iparágakra építő gazdasági struktúrát hozott létre. Szerepe a háborús felkészülés támogatásában, valamint a Szovjetunió Kelet-Európával folytatott kereskedelmének koordinálásában merült ki. A szovjetek egyrészt beszálltak a haditechnológiai fejlesztésekbe és támogatott áron értékesítettek nyersanyagot, elsősorban kőolajat, másrészt a technológia-megosztás jegyében gépeket vittek ki (részben háborús jóvátétel fejében), valamint részesedést szereztek stratégiailag fontos vállalatokban. Bár ekkor kitűzött cél volt a tőkés országokkal folytatott kereskedelem megszüntetése, illetve ezek részéről is komoly nehézségeket állítottak a szocialista blokkal való kereskedelem elé, Kelet-Európa a fenti folyamatok ellenére is megőrizte kereskedelmi kapcsolatainak egy részét a Nyugattal.⁵

Sztálin 1953-as halálától az 1971-es Komplex Programig két meghatározó reformkísérlet is történt a KGST-szakosodás átalakítására. Több óvatos próbálkozás után, az első komolyabb reformkísérletre 1961-ben került sor. A szovjet vezetés egyfajta komplementer munkamegosztás irányába akarta elmozdítani a szocialista gazdasági együttműködést, ahol egy központi tervhivatal hangolta volna össze a tagállamok tervgazdaságát. Az elképzelés már csak azért is aktuális volt, mert Nyugat-Európában, az Európai Gazdasági Közösség (EGK) 1958-as megalakulásával, ugyanebben az időszakban indult el az integráció, amely több szinten is érintette a KGST-országokat. Egyfelől mintaként szolgált saját integrációs törekvéseik számára, másfelől az EGK-ban kialakított protekcionista politikák, például a közös vámpolitika, majd később a közös agrárpiacon védelem közvetlenül is hatással volt a szomszédos KGST-tagállamokra (lásd például Kansikas 2014).

Az EGK megalakulása miatti aggályokat leginkább azok az országok (elsősorban Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország) fogalmazták meg, amelyek közvetlenül is kárvallottjai voltak a nyugat-európai protekcionista tendenciáknak. Ezek az országok igyekeztek leginkább felgyorsítani a KGST-integrációt, és ezzel a nyugati függés kiváltására képes, alternatív munkamegosztást. Más országok azonban, amelyek a Hruscsov által előterjesztett munkamegosztást visszalépésként élték meg, politikai akadályt görgettek a reformkoncepció elé. Végül elsősorban Románia éles fellépése akadályozta meg a reform kivitelezését, mivel a román vezetés tartott a KGST-n belüli szakosodásban rá szabott agrárbeszállító szereptől, ami ellentmondott az iparosítást célzó modernizációs paradigmának.

A komplementer szakosodást célként kitűző reform bukása után újabb kísérlet több évnyi szünet után következett. A hatvanas években számos szocialista ország, ha különböző mértékben is, a decentralizáció és a piaci mechanizmusok engedélyezésének irányába mozdult el. A tartósan megvalósuló reformok közül a magyar új gazdasági mechanizmus ment a legtovább. A magyar reformerek ezzel párhuzamosan a KGST-n belül is növelni kívánták a piaci folyamatok szerepét. Ennek érdekében a kereskedelmet multilaterális alapokra akarták helyezni, valamint saját konvertibilis deviza megteremtése mellett érveltek (Ausch 1969). Ez utóbbi nagy befolyást biztosított volna a világpiacon áruk gyors érvényesülésének, s ezzel jelentősen csökkentette volna a tervutasításos rendszer hatókörét. Mivel ekkor Magyarország volt az egyetlen, amely a kötelező tervutasításokat megszüntette, végül a KGST ilyen irányú átalakítása sikertelen maradt. Bár 1971-ben létrejött a KGST működését részletesen szabályozó Komplex Program, annak eredménye olyan mértékű kompromisszumokra épült, hogy végül sem

a komplementer tervezés, sem a piaci szabályozás irányába nem tett határozott lépést (Bideleux 1996).

A belső munkamegosztásról folytatott vitákkal párhuzamosan, a hatvanas évek végétől a fejlett technológiához való hozzáférés a korábbinál is égetőbb módon jelentkezett. A szocialista országokban elfogyott az iparba bevonható új munkaerő,⁶ és így a további növekedés lehetőségét csak a korszerűbb technológiai lehetőségek tudták volna biztosítani.⁷ Mindezt tetőzte, hogy a tőkésvállalatok profitabilitási válsága a hatvanas évek végétől, valamint az 1973-as olajárrobbanás okozta átrendeződések jelentős innovációkhoz vezettek a termelési eszközök piacán. Mindez még tovább súlyosbította a szocialista blokk nyugati technológiafüggését. A tőkés technológiaváltás ugyanis nemcsak fokozta Kelet-Európa lemaradását, hanem mind a kelet–nyugati, mind a kelet–déli kereskedelemben megerősítette a szocialista blokk vertikális pozícióját, amely a relatíve olcsó munkaerőn és a technológiai közvetítő szerepen nyugodott. Ez vertikálisan kapcsolódó, komplementer munkamegosztást jelentett a három országcsoport között.

A nemzetközi munkamegosztás vertikális szerkezetét a három országcsoport között legközvetlenebbül az ekkoriban létrejövő háromoldalú együttműködések (*tripartite industrial cooperation*, TIC) fedték le. A hetvenes évektől egyre gyakoribbá váltak a nyugati tőkés, a kelet-európai szocialista és a déli fejlődő országok vállalatai közötti termelési és kereskedelmi együttműködések. Az UNCTAD adatai szerint, 1965 és 1979 között 226 projektet alapítottak, s ezek a déli országok beruházási javakra vonatkozó importjának nagyjából 10 százalékát fedte le (Gutman 1981, 337). Gutman ebből azt a következtetést vont le, hogy a TIC-ek valójában kelet–nyugati megállapodások voltak, amelyek fejlődő országok piacait célozták meg.⁸ A TIC-ek az észak–déli fejlődésbeli törések mentén jöttek létre, és modernizációs célkitűzéseik ellenére inkább ráerősítettek e különbségekre. Ennek ellenére a déli országoknak érdekük volt részt venni a projektekben, hiszen a nyugati importfüggőség diverzifikálásával a rendkívül előnytelen gyarmati örökség enyhítését remélték, miközben megfizethető áron jutottak hozzá viszonylag fejlett technológiához. Ehhez jött még, hogy sok esetben a beruházások részét képezték pénzügyi szolgáltatások is, amelyek kedvezőbb hitelfeltételeket nyújtottak, mint ha a fejlődő országoknak a hiteleket a nemzetközi pénzpiacról kellett volna beszerezniük.

Bolz (1977) 20 nyugatnémet, míg Gutman (1981) 40 francia külkereskedelmi vállalat tapasztalatait összegezte. Mindkét elemzés szerint, a projekteken belül a fejlett tőkésvállalatok végezték a műszaki tervezést és biztosították a beruházáshoz szükséges technológiát. A szocialista vállalatokra az összeszereléssel és kivitelezéssel kapcsolatos munkák hárultak – például ők szállították az alapvető eszközöket, és sok esetben irányították az építómunkákat –, míg a harmadik országok – ahol a beruházások javát végezték – az összeszereléshez szükséges munkáért, illetve a nyersanyag-utánpótlásért feleltek (Ohlin 1981).

Ha megvizsgáljuk a TIC-beruházások földrajzi bontását, jól látható, hogy döntő részük az észak-afrikai és a közel-keleti térségben realizálódott. E projektek elsősorban az energiaszektorhoz és a nyersanyag-kitermeléshez kapcsolódtak. A TIC-ek keretében történő beruházások 18 százaléka került Afrikába, Ázsia és Latin Amerika részesedése viszont alacsony maradt, ráadásul csökkenő tendenciát mutatott. Ázsia esetében az „el nem kötelezettek” mozgalmának legnagyobb országa, India volt a legkedveltebb befektetési célpont, amely egymaga a teljes keret 9 százalékából részesült. Latin-Amerika csekély aránya két tényezőre volt visszavezethető. Egyfelől, a térség az USA érdekszférájának számított, főleg az 1960-as évek sorozatos államcsinyjeit követően. Másfelől, a latin-amerikai országok viszonylag iparosodottnak számítottak a két világháború közötti időszakban elindult importhelyettesítő iparosításnak köszönhetően. Az 1950-es és 60-as évek latin-amerikai fejlesztései ráadásul sok párhuzamosságot mutattak a korabeli kelet-európai (KGST) iparosítási modellel. Ennek ellenére voltak latin-amerikai beruházások is: ezek száma jellemzően kevés, a projektek értéke viszont nagy volt (pl. az Itaipu vízierőmű a brazil–paraguayi határnál; lásd Gutman 1981, 339).

A TIC-adatok iparági megoszlásából is meglepő koncentráció derül ki. A beruházások 40 százaléka az energiaszektorhoz, azon belül is villamoserőmű-építésekhez, kőolaj-finomításhoz és földgáz-, valamint szénkészletek feltáráshoz és kitermeléshez kapcsolódott. További 30 százalékot pedig az alkatrészek és félkész termékek adtak. Ezek főleg a vegyiparhoz, a vas- és acél-, illetve a papír- és az építőanyag-gyártáshoz kapcsolódtak. 15 százalékos súllyal szerepeltek a fogyasztási termékek, ezek is elsősorban az élelmiszeriparhoz, a textil és a ruházati termékek gyártásához kapcsolódtak. 5 százalékos arányt képviselt a berendezések gyártása, amelyek elsősorban a szárazföldi közlekedéshez kapcsolódó gépi és elektromos berendezések alkatrészeit jelentette. A TIC-ekben favorizált beruházások főleg a helyi piaci kereslet kielégítésére szolgáltak, akár a fogyasztási termékek, akár az infrastruktúrát célzó tőkebefektetések esetében. Így a világpiaci versenyhelyzetet nem fokozták, sőt, nyugati szempontból éppen a verseny levezetésének váltak hatékony eszközévé. Exportágazatokban is történtek ugyan beruházások, de ezeket jellemzően nem a TIC-ek keretében hajtották végre, hanem bilaterális alapon, amire a tulajdonjogi védelem és az érzékenyebb technológiák ellenőrzött átadása miatt lehetett szükség.

A nyugati vállalatoknak három ok miatt is érdekük volt szocialista vállalatokkal társulni harmadik országban folytatott beruházásokhoz. Egyfelől könnyebben jutottak piachoz olyan volt gyarmati térségekben, ahol politikai okok miatt nem láttak szívesen nyugati tőkeberuházásokat, de egy szocialista vállalattal közös projektet már el lehetett adni. Másfelől a nyugati vállalatok ezeken a piacokon kisebb versennyel szembesültek, mint a fejlett tőkés országokban, ezért akár elavultabb technológiájú beruházásokat is ki tudtak telepíteni, amivel a nyugati versenyhelyzetből keletkező feszültségek egy részét, tudniillik azt, ami a gyors technológiaváltásból és a korábbi beruházások elértéktelenedéséből eredt, el lehetett terelni „déli” és „keleti” irányba. Nyugaton ráadásul a hetvenes évek stagflációs válságainak következtében tőkefelesleg alakult ki.

A szocialista országok számára, rövid távon, továbbra is kedvező lehetőséget jelentett a TIC-ekhez kapcsolódó együttműködés. Egyfelől, ezeken keresztül gondolták koordinálhatónak a déli országok viszonylatában fokozódó versenyt. Másfelől a külső finanszírozási körülmények romlása miatt, a hetvenes évektől egyre fontosabbá vált, hogy bővítsék hozzáférésüket a konvertibilis devizában fizető piacokhoz. A TIC-ek így a kereskedelmi egyenleg egyensúlyban tartásában fontos szerepre tettek szert. A kelet–nyugati kereskedelemben ugyanis a cserearányromlás és a technológiai függőség fokozódása a kereskedelmi hiány növekedéséhez vezetett a fizetési mérleg konvertibilisdeviza-oldalán. Ezt kompenzálendő, a KGST-országok a fejlődő országokkal folytatott kereskedelemből származó többlettel igyekeztek enyhíteni a hiányt.

Számos fejlődő ország azonban a hetvenes évek végére egyes iparágakban elkezdte beérni a szocialista vállalatok termelési színvonalát, valamint a tőkésvállalatok is olyan termelési folyamatot helyeztek ki ezekbe az országokba, mint amire korábban a KGST országok specializálódtak. Így a korábbi vertikális szerkezetben még komplementer kelet–déli viszony egyre több helyen kompetitívvá vált, idővel pedig a köztük lévő versenyhelyzet a KGST országok számára kedvezőtlen irányba változott. A nyolcvanas évektől technológiai lemaradásuk egyre nyilvánvalóbbá vált Dél-Koreával és néhány dél-kelet ázsiai országgal szemben.⁹

3. Finanszírozási feszültségek a szocialista blokkban

A KGST-országok a fejlett technológiát vagy az azok előállításához szükséges alkatrészeket jellemzően Nyugatról szerezték be, amelyek költségét valamilyen formában finanszírozni kellett. Mivel e költségek elsősorban konvertibilis devizában jelentkeztek, a nyugati behozatal miatt a Nyugattal, illetve a Globális Déllal folytatott kereskedelem

felértékelődött. Mindez azonban az egyenlőtlen cseréből következő folyamatok miatt nem volt képes maradéktalanul fedezni a nyugati behozatal költségeit (Éber et al. 2014, 22–23). Így a finanszírozás az igen korlátozott konvertibilis devizatartalék miatt folyamatosan további külső pénzügyi források bevonását igényelte. A külső tőkebevonásnak három formája létezett: a nemzetközi hitel, a külföldi működő tőke, valamint a nemzetközi transzferek (Geröcs – és Pinkasz 2017). A nemzetközi hitelnél a vásárló birtokába kerül a technológia és az arra építő termelés profitja. A hitel tőkerészen felül ugyanakkor a kamatokkal megnövelt adósságot is törleszteni kell. A külföldi működőtőke-beruházásnál a külföldi vállalat hozza be a technológiát, így annak finanszírozását is maga állja. Mindez azonban hosszú távú profitkiáramláshoz vezet, amíg a működő tőke ki nem vonul az országból. Míg a profitkiáramlás mértékét a gazdasági és jogi környezet (pl. adózás, konvertibilitási szabályozások) befolyásolja, addig a kamatkifizetés mértékét előre rögzítik, annak megváltoztatására igen korlátozottak a lehetőségek. Végül a transzfer viszonzatlan átutalást jelent, azaz szemben az előzőekkel, ahol kamatot vagy profitot kell fizetni a beérkező tőkéért, itt különböző politikai okok miatt „díjmentesen” történik a tőke átutalása, de annak felhasználása jellemzően valamilyen elfogadott konvencióhoz kötött.¹⁰

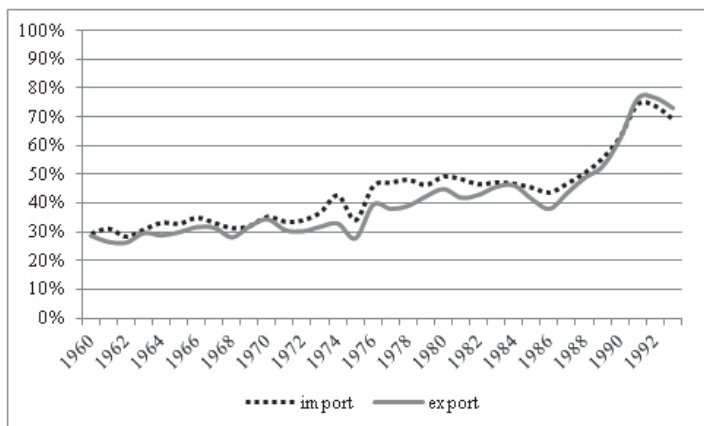
A KGST domináns külső finanszírozási formája a konvertibilis devizában jegyzett nemzetközi hitelfelvétel volt. A globális tőke kínálat, mivel véges és változó mértékű, meghatározta azokat a hitelfelvételi lehetőségeket, amelyek mellett a tagországok finanszírozták magukat. Az ötvenes években elsősorban áruhitel formájában létezett hitelezés. Ahogy az évtized végére a nyugat-európai devizák konvertibilissé váltak, egyre több lehetőség nyílt külső források bevonására. A hatvanas évek végétől kibontakozó túltermelési válság és az 1973-as olajárrobbanás hatására átmenetileg radikálisan megváltozott a tőkepiaci helyzet: a profitabilitási válság miatt új piaci befektetési lehetőségekre volt igény, miközben a petrodollárok¹¹ a tőke túlkínálatához vezettek, ezzel leszorítva a hitelek költségét, az irányadó nemzetközi kamatokat.

Ez a nemzetközi pénzügyi lehetőség átmenetileg támogatta az olyan technológiaéhes importhelyettesítő iparosítást folytató térségeket, mint amilyenek a KGST és Latin-Amerika egyébként megbízható adósoknak számító országai voltak. Problémát legfeljebb az jelentett a tőkebőség korszakában, hogy az importhelyettesítő iparosítás jegyében folytatott beruházások megtérülési ideje sok esetben hosszú távra vonatkozott, miközben a felvett nemzetközi hitelek futamideje általában rövid időtartamú volt. Mindez a hitelek folyamatos refinanszírozását követelte meg, ami miatt az érintett országok kitettsége a nemzetközi pénzügyi folyamatok változásainak rendkívül nagy volt. Márpedig a nemzetközi tőke kínálat a hetvenes évek második felére szűkülni kezdett, és ezzel

a kamatok is emelkedni kezdtek, egyre nehezebb helyzetbe hozva a jelentős adósokat. Végül 1979-ben az USA jegybanki szerepét ellátó Fed elnöke, Paul Volcker egy váratlanul nagymértékű kamatemelést hajtott végre, aminek következtében az USA hirtelen jelentős finanszírozást vont ki a nemzetközi tőkepiacról. A későbbiekben Volcker-sokknak nevezett esemény a nemzetközileg elvárt kamatokot olyan magas szintre emelte, amely feltételek mellett az eladósodott országok piaci körülmények között már nem tudták tovább finanszírozni gazdaságukat (Lóránt 1990).

A nyolcvanas éveket Latin-Amerika kapcsán máig „elveszett évtizednek” nevezik, míg Kelet-Európában a szocializmus kimerülésével azonosítják. Mindez végleg lezárta az importhelyettesítő iparosítás időszakát és megerősítette a tőkés irányú, exportvezérelt növekedés felé ható kényszereket. A szocialista blokknak konvertibilis devizára volt szüksége a hiteltörlesztéshez, amelyet újabb pénzügyi hiteleknek keresztül már nem tudott fedezni. Mindezt egyre nagyobb volt a nyomás, hogy az eladósodott országok minél több árut a KGST belső piacáról a külső piacokra tereljék át, amely a belső felhasználás megroppanásához vezetett. A konvertibilis deviza iránti növekvő igény olyan mértéket kezdett ölteni (ahogy ezt az 1. ábra a magyar külkereskedelemben is felmerült a transzferábilis rubel leváltása. Ez azonban a belső piacot lehetővé tevő egyik legfontosabb protekcionista elem kiiktatását jelentette volna.

1. ábra: A konvertibilis deviza aránya a magyar külkereskedelemben

Forrás: KSH

A KGST országok külső finanszírozása azonban nem csak a nemzetközi hitelezés formájában valósult meg. A szocialista országokban is komoly törekvések voltak arra, hogy külföldi működő tőkét vonjanak be a gazdaságba (Frank 1977). Mivel a 100 százalékos külföldi tulajdont az állam többségi tulajdona kizárta, ezért a működő tőke bevonásának egyik formája a vegyes vállalkozások (joint venture) megalakítása lehetett.¹² A technológiai tudást és finanszírozási lehetőséget egyaránt jelentő tulajdonformával már az ötvenes években is lehetett találkozni. Egyrészt, a Szovjetunió egy pár évig tartó időszakban stratégiaileg fontos és már létező kelet-európai vállalatokban szerzett 50 százalékos részesedést. Másrészt, bár kevés számú, de meghatározó jelentőségű, új közös vállalkozások is létrejöttek a KGST-ben.¹³ A hatvanas évek második felétől több nem vegyesvállalati formát öltő kelet–nyugati együttműködés indult el,¹⁴ és ez ismét előtérbe helyezte a működő tőke bevonásának szabályozási kérdését. A KGST-n kívüli Jugoszlávia 1967-ben fogadta el a külföldi tőke bevonását engedélyező törvényt, amely fontos referenciapont volt más országoknak is. Végül a KGST 1971-es Komplex Programja, valamint az 1976-os Egységes Szabályozás volt az, ami érdemben szabályozta a kelet–nyugati gazdasági és kereskedelmi együttműködési lehetőségek e formáját (ECE 1988).

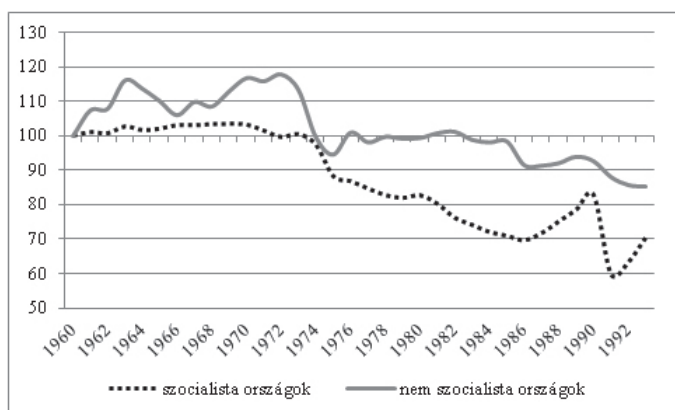
4. Érdekkellentétek a KGST-ben – Komplementer és kompetitív pozíciók

A fentiekben láttuk, hogy a KGST-nek mint félperifériás importhelyettesítő iparosítási projektumnak elemi követelménye és kényszere a gazdasági és kereskedelmi nyitottság, amely végül számos ország esetében az eladósodás miatti exportvezérelt modellhez vezetett. Ugyanakkor ebből nem következett, hogy minden országnak ugyanolyan mértékben kellett kifelé nyitottnak lenni. A kelet–keleti kereskedelmen keresztül ugyanis az összes tagország hozzájuthatott a nyugati és déli térségekből származó fogyasztási cikkekhez, technológiához és alkatrészekhez. A szocialista munkamegosztás különböző szerepeket jelölt ki, ami jelentős hatással volt az egyes államok által követett gazdaságpolitikákra, és ezen keresztül a KGST-n belül zajló vitákban elfoglalt pozíciókra.

Magyarország a munkamegosztáson belül hídszerepet töltött be Kelet és Nyugat között (Vigvári 2008; Kozma 1996). A modell alapja az volt, hogy a nyugati technológiaiimportra épülő feldolgozóipari – különösen gépipari – fejlesztéseit a KGST belső piacára exportálta. A behozatal költségét azonban konvertibilis devizában kellett törlesztenie, miközben a kivitelért nem konvertibilis devizához jutott. Az ellentmondás áthidalására olyan termékeket igyekeztek beszerezni a KGST-ből, elsősorban a Szovjetunióból, amit Nyugatra versenyképes

áron lehetett értékesíteni. Kiemelt fontossága volt a szovjet kőolajexportnak, amelyhez a kelet-európai országok a világpiacinál jóval alacsonyabb áron jutottak hozzá. Ez gyakorlatilag pénzügyi transzferként működött, amelyet ha konvertibilis devizáért tovább értékesítettek, mérsékelte a folyó fizetési mérleg tőkés országokkal szembeni hiányát. Magyarország számára ez életbevágó jelentőségű volt. Az ötvenes évek vége óta betöltött hídszerep ugyanis már a kezdeti időszakban fizetésimérleg-hiányhoz vezetett. A magyar áruknak kedvező árváltozások a hatvanas években – azaz a cserearány javulása (lásd 2. ábra) –, valamint az évtized végén az NSZK-ból érkező egyszeri, nagy összegű transzfer csak elodázta az egymásra csupán aszimmetrikusan átváltható devizán nyugvó közvetítő kereskedelmi pozícióból következő pénzügyi kockázatok bekövetkezését.

2. ábra: A magyar termékek cserearányának változása, 1960 = 100

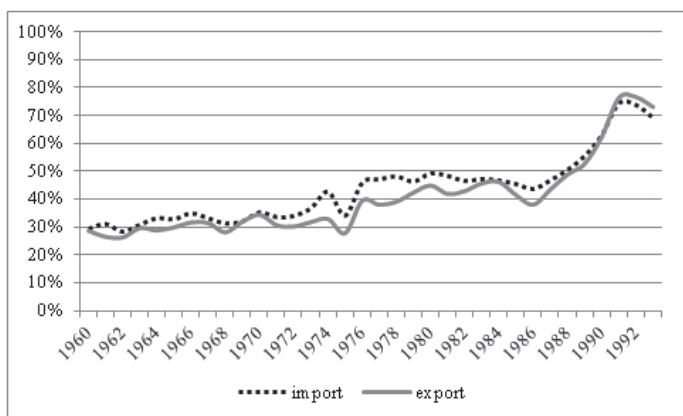
Forrás: KSH

A magyar tapasztalat így lényegesen különbözött a legtöbb KGST-ország tapasztalatától, és ez Magyarországnak a KGST átalakítására vonatkozó álláspontjában is élesen megjelent (Feitl 2013, 2016). Az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus kulcseleme volt a belső árak közelítése a világpiaci árakhoz, valamint a külkereskedelem nyugati irányú megnyitása, amelynek kibontása a reform második fázisában következett volna be, ám végül nem valósult meg. Mivel a hazai hídszerepből következő pénzügyi egyensúlytalanságot egy KGST-n belüli multilaterális, konvertibilis devizán nyugvó, a világpiaci árak ingadozására érzékenyen reagáló kereskedelmi rendszer enyhíthette volna, ezért a hatvanas évek végén a magyar gazdaságpolitikusok komoly nyomást gyakoroltak annak érdekében, hogy reformterveik a KGST szintjén is megvalósuljanak. Bár 1953-at

követőn – a KGST komplementer szakosodása felé történő elmozdulással együtt – a monetáris és pénzügyi rendszer is komoly fejlődésnek indult,¹⁵ a külkereskedelmi liberalizációt támogató lépéseket számos ország ellenezte.

A hatvanas években is látványosan megjelenő ellentéteket a hetvenes évek nemzetközileg könnyen és olcsón elérhető hitelei, valamint az ezt követő adósságválság még erőteljesebben kiélezte. A KGST-országok közül a technológiai váltás reményében hárman vettek fel nagy volumenű hitelt: a továbbra is hídszerepet betöltő Magyarország, a magyar kereskedelmi pozícióhoz nagymértékben hasonló helyzetű Lengyelország, valamint az agrárszakosodást maga mögött hagyni akaró Románia. A nemzetközi pénzügyi helyzet romlása és a hitelek finanszírozhatatlansága pár év alatt látványossá vált (Szegő 1989). Magyarországon az MSZMP Központi Bizottsága már 1977 végén olyan határozatot fogadott el, amely komoly elmozdulást irányzott elő az exportvezérelt gazdasági növekedés irányába (lásd 3. ábra; Germuska 2014). A cél az lett volna, hogy a további fejlesztéshez szükséges behozatalt, valamint a hitel- és kamattörlesztést ne további külső pénzügyi forrásbevonásból kelljen finanszírozni. Egy év leforgása alatt azonban olyan radikálisan megváltozott a nemzetközi pénz- és tőkepiaci környezet, hogy mindhárom országnak felül kellett vizsgálnia a hitelek törlesztésére kialakított közép- és hosszú távú terveit, és a fizetési nehézségek elkerülése érdekében súlyos gazdasági reformokba kellett fogniuk.

3. ábra: A nem szocialista országokkal folytatott kereskedelem aránya a magyar külkereskedelmen belül

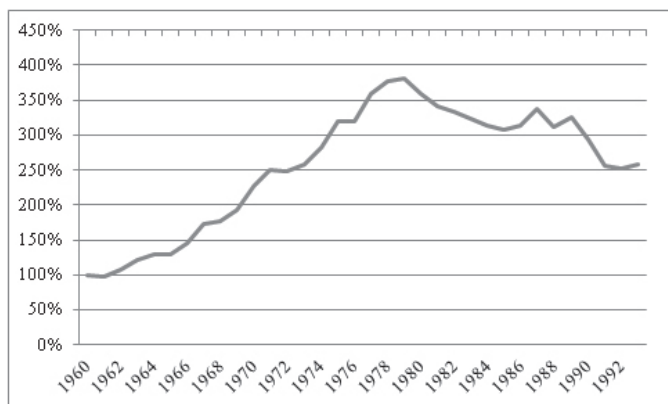

Forrás: KSH

A nyolcvanas évek elejére, a KGST-országok közül Lengyelország és Románia végül fizetéseképtelenné vált.¹⁶ Előbbiben a megszorítás okozta feszültségek és sztrájkhullámok nyomán szükségállapotot vezettek be. Utóbbiban a vezetés a teljes adósságállomány visszafizetése mellett döntött. Ez a román termelés nagy részének exportálását jelentette, romló világpiaci árárányok mellett, aminek társadalmi következményeit tovább súlyosbította, hogy a beruházásokat nem állították le, s ezek importigényét további áruexporttal finanszírozták. Mindez az élelmiszer és a fogyasztói iparcikkek hatalmas hiányán keresztül drasztikus életszínvonal-zuhanáshoz vezetett. A román vezetés az ebből eredő társadalmi feszültségeket az egyre inkább a sztálini autoriter elnyomás eszközeire emlékeztető módon tudta csak kezelni (Ban 2012).

Magyarországon 1979-ben súlyos gazdasági megszorító intézkedéseket vezettek be. Az életszínvonal csökkenése ugyan elkerülhetlenné vált, azonban a feszültségek enyhítésére főleg a beruházásokat vágták vissza (4. ábra), valamint a második gazdaság engedélyezésén keresztül igyekeztek javítani a reálbérek csökkenéséből eredő társadalmi következményeken. A nemzetközi befektetők számára – Lengyelország és Románia bedőlését követően – egyértelművé vált, hogy a Szovjetunió nem vállalná át Magyarország adósságát, így a magyar kockázati felár az egekbe szökött, ami végleg ellehetetlenítette a piaci alapon történő finanszírozást (Mong 2012). Végül Magyarország 1982-ben csatlakozott az IMF-hez, és az ott lehívható hiteleken keresztül elkerülte a fizetéseképtelenséget. Ezután a magyar közgazdászok a következő két évben egy liberalizáló megszorító csomag kidolgozásán dolgoztak, amelynek megvalósítását a politikai vezetés öt év folyamatos életszínvonal-csökkenése nyomán az utolsó pillanatban elutasította, és 1985-ben a belső felhasználás által vezérelt növekedési modell visszaállítása mellett döntött. Mindezt japán jenben denominált hitelből tervezték megvalósítani, ám a hitelfelvétel után pár hónapon belül egy nemzetközi egyezmény¹⁷ hatására a jen brutálisan felértékelődött azokhoz a devizákhoz (elsősorban a német márkához és az amerikai dollárhoz) képest, amelyekben Magyarország exportbevétele származott.

4. ábra: A beruházások volumenének változása Magyarországon, 1960 = 100%

Forrás: KSH

A KGST történetileg legiparosodottabb államai, az NDK és Csehszlovákia a hetvenes években főleg KGST-, valamint déli piacokra termelt. Az NDK-nak ekkor a „belnémet kereskedelem” folyamatos technológiát és finanszírozást biztosított, Csehszlovákia termékei pedig, bár kezdték elveszíteni versenyképességüket a nyugati piacon, a szocialista országokban – magas színvonalú feldolgozóipari hagyományinak köszönhetően – továbbra is kelendőknek számítottak. Csehszlovákia erőteljesebb KGST-irányú szakosodását a prágai tavasz bukását követő politikai fordulat is támogatta. Ennek jegyében, a hetvenes évek kedvező nemzetközi pénzügyi környezetét az újabb hitelfelvétel helyett a hatvanas évek adósságállományának törlesztésére használta ki.

Az importhelyettesítő iparosítás és a belső piac azonban csak KGST-szinten volt értelmezhető. Ebben a keretben a kelet–keleti kereskedelem egyenlegei kiegyenlítették egymást, így a KGST-n kívüli országokkal szembeni konszolidált egyenleg alakulása volt a félperifériás függés szempontjából érdekes.¹⁸ Ez azonban a belső munkamegosztásból következőn nem mindenkit érintett egyforma mértékben. Ezek az eltérések így komoly érdekellentétekben csapódtak le a nemzetközi finanszírozás és a nemzetközi munkamegosztás területén egyaránt. A technológiaiimportra való szakosodás hiába volt közös érdek, az ebből adódó előnyök és terhek egyenlőtlenül oszlottak el a tagországok között már a kezdeti időszakban is. A nyitott országok hetvenes évek végi adósságállománya finanszírozhatatlanná vált, és ennek következtében az egyre fokozódó exportkényszer meggátolta az importhelyettesítő iparosítás fenntartását. Emiatt egyre nagyobb lett a nyomás a külső piacra termelő beruházások támogatására, amihez

pedig elengedhetetlenné vált a külföldi (elsősorban nyugati) partnerek bevonása a fejlesztésekbe (1. tábla).

1. tábla: A kelet-nyugati vegyes vállalkozásokról (joint venture) szóló első jogszabály hatályba lépésének éve, valamint a létrehozott vállalkozások száma 1987 októberében

<i>KGST-ország</i>	<i>szabályozás kezdete</i>	<i>darab</i>
Bulgária	1980	42
Csehszlovákia	1986	35
Lengyelország	1986	80
Magyarország	1972	86
NDK	NA	42
Románia	1971	32
Szovjetunió	1987	99
Összesen		416

Forrás: ECE (1988: 71–72)

Az exportkényszer következtében a KGST-országok egymástól függetlenül jelentek meg a világpiacon, ahol viszont egymással szemben is versenyhelyzetben találták magukat. A világpiacra termelhető versenyképes termékek köre ráadásul meglehetősen korláatosnak bizonyult, így a belső munkamegosztásban is felerősödött a kompetitív jellegű szakosodás. Az eladósodott országok termelésük egyre nagyobb hányadát akarták KGST-n kívüli országoknak eladni, illetve a KGST-országok felé értékesített árukért konvertibilis devizát követeltek. A fenti feltételek azonban nem voltak elfogadhatók a KGST-piacra szakosodó országoknak. Mindezek a feszültségek ellehetetlenítették az integrációt, és a szocialista gazdasági és kereskedelmi együttműködés 1990-re gyakorlatilag kiürült (Czaban és Henderson 2003). A KGST-t hivatalosan 1991-ben szüntették meg.

5. Konklúzió

A KGST integrációs kísérletének elemzésekor két szempont érvényesítését tartottuk szem előtt. Egyfelől a gazdasági és kereskedelmi együttműködés történeti fejlődésének mérföldköveinél végig nagy hangsúlyt helyeztünk azokra a globális gazdasági folyamatokra, amelyekkel a szocialista integráció kölcsönhatásban alakult. Másfelől, a KGST gazdaságtörténetére egy olyan esettanulmányként tekintettünk, amelynek tanulságai túlmutathatnak a korszak és a

régió viszonyain, és néhány általánosabb érvényű megállapítással is szolgálhatnak.

Elemzésünk során a KGST-re mint importhelyettesítő iparosítási kísérletre tekintettünk. A klasszikus latin-amerikai importhelyettesítő iparosításhoz képest lényegi eltérés, hogy ez nem pusztán egy országra vagy egy-egy ország különálló nemzetgazdaságára vonatkozott, hanem egy egész országcsoporthoz közös, de sok szempontból eltérő ambícióira épült. Az eltérések az idővel megnövekedtek, és az integrációs kísérlet nagyrészt a résztvevő országok növekvő széthúzása miatt rekedt meg a félúton. Bár kétségtelen, hogy számos történelmi véletlen és elhibázott döntés is fontos magyarázattal járul hozzá a folyamat megértéséhez, tanulmányunkban elsősorban a rendszerszintű összefüggéseken keresztül akartuk megérteni, hogy a modernizációs célok miért vallottak kudarcot, miért nem sikerült az egyes országok eltérő érdekeit eredményesebben összehangolni.

Elemzésünkben a KGST fejlődéstörténetét a II. világháború utáni nemzetközi munkamegosztásban kialakuló folyamatokhoz kötöttük. Bár a hidegháborús diskurzus a szocialista blokk államait – politikai-ideológiai alapállásuk miatt – a kétpólusú világrend egyik meghatározott oldalával azonosítja, társadalmi-gazdasági fejlődésüket – az ideológiai narratíva mögött – a tőkés világrendszerben zajló, kölcsönösen összefüggő folyamatok mozgatták. Abból indultunk tehát ki, hogy a KGST a tőkés világrendszerhez képest nem valamiféle külső erőterében, amolyan „másik világrendszerben” létezett, hanem a történetileg kialakult nemzetközi munkamegosztás viszonyai között. Ennyiben elemzésünk a hidegháborús narratívákkal szemben érvel, hiszen a „szocialista világrendszernek” nevezett modernizációs kísérletet is a tőkés világrendszer részeként értelmeztük, és ezáltal a KGST fejlődéstörténetét is a nemzetközi munkamegosztásban zajló folyamatokkal kölcsönös összefüggésben, azokkal lényegileg szerves egységben kíséreltük meg elemezni. Emiatt válhat összehasonlíthatóvá a latin-amerikai nem szocialista modernizációs kísérlet a kelet-európai szocialistával, hiszen számunkra nem az ideológiai alapállások, hanem a nemzetközi munkamegosztáson belül történetileg kialakult strukturális elhelyezkedés az, amely az elemzés keretét, azon belül pedig az összehasonlításhoz szolgáló alapot nyújtotta.

Nem véletlen, hogy az importhelyettesítő iparosításhoz kapcsolódó politikák számos analógiát mutattak a két térség között. Ezen fejlesztéspolitikai eszköztára a II. világháborút követően a nemzetközi munkamegosztáson belüli félperifériás, függő térségekben vert leginkább gyökeret. Az importhelyettesítéshez kapcsolódó politikai célok számosak lehettek, és térben, valamint időben némileg eltértek egymástól, annak függvényében, hogy inkább a technológiai hozzáféréseken keresztül a tőkés munkamegosztáson belüli pozícióváltást, vagy éppen a munkamegosztás történetileg kialakult feltételeitől való elszakadást célozták.

A célok nem minden esetben eredtek belülről. Gyakran a nemzetközi geopolitikai helyzet kényszerített ki olyan válaszokat, amelyek relatív autarkiahoz vezettek.

E tekintetben a KGST történetén belül is megkülönböztethetünk korszakokat. Mások voltak a kényszerítő erők a II. világháború utáni első években, amikor az újabb háború fenyegetése miatt Moszkva katonai-iparosítási célokat erőltetett, mint a hatvanas és hetvenes évek válságainak reformhullámaiban. Megint más volt a helyzet a nyolcvanas években, amikor a KGST-országok közül többek – így Magyarország is – már annyira szorosan kötődtek a tőkés kapcsolatokhoz, hogy a világrendszer ciklusválságainak hatása egyre közvetlenebbül gyűrűzött be gazdaságukba.

Amennyiben a KGST integrációját egy, a nemzetközi munkamegosztás feltételei között kialakult modernizációs kísérletnek fogjuk fel, alapfeltevésünk fontos része, hogy ez a történeti félperiférián alakult ki, azok között a történelmi függőségek között, amelyek a félperifériás országok fejlődését ebben a korszakban meghatározták. Mi két ilyen gazdasági függőségre hívtuk fel a figyelmet, hogy megmutassuk, az ezekhez kapcsolódó gazdaságpolitikák hogyan formálták a KGST működését, illetve az annak reformjával kapcsolatos elképzeléseket. Az egyik a termeléshez szükséges legfejlettebb technológiához való hozzáférés, illetve a technológiai megújulás kérdése volt. A másik – ezzel szoros kapcsolatban – a nemzetközi finanszírozáshoz való hozzáférés volt. A KGST integrációs kísérletének kudarcát abban ragadhatjuk meg leginkább, hogy a tagországok egyre kevésbé tudták külső erőforrások bevonása nélkül fenntartani modernizációs politikájukat. A külső erőforrásokra való egyre erőteljesebb ráutaltság pedig felnagyította a köztük lévő érdekkülönbségeket, és végül fokozatosan háttérbe szorította a KGST reformjain belül meghirdetett modernizációs célokat. E célok helyét a nemzetközi tőkés munkamegosztásban (újra) elfoglalt történelmi pozíciókhoz kapcsolódó kereskedelmi, majd később politikai viszonyok vették át.

A nemzetközi munkamegosztás hierarchikus felépítése sem kedvezett az integrációnak. A KGST-ben résztvevő országok – némi helyzetbeli különbséggel ugyan, de – mindnyájan a történelmi félperifériához tartoztak. Történelmileg megörökölt függő kapcsolataik ezért kevésbé egymással, mint inkább a fejlődésüket meghatározó történelmi centrumtérsséggel voltak összekapcsolva. Mivel a történelmi fejlődés nem szervesen komplementer gazdasági és társadalmi viszonyokat eredményezett, így az integráció részeként kialakítandó összekapcsolódás nem volt elég erős ahhoz, hogy megszilárduljon. Sőt, idővel, a tőkés visszakapcsolódás eredményeként egyre kompetitívebb viszonyná alakult át, ami végül a KGST-integrációt teljesen ellehetetlenítette.

A tanulság, amely a KGST sikertelen integrációja kapcsán ezen a korszakon túlmutat, annak a kérdése, hogy egyáltalán milyen lehetőség-

ge van egy félperifériás országnak, vagy egy egész országcsoportnak a nemzetközi munkamegosztásban történelmileg rá szabott szerep megváltoztatására. Van-e akkora kezdeményező erejük ezeknek az országoknak, hogy akár a nemzetközi munkamegosztás működési elveivel szemben is ki tudjanak alakítani maguk számára kedvezőbb fejlődési feltételeket, vagy pedig az abban való szerves részvétel olyan mélyen integrált viszonyrendszert jelent, amelyből különutas modernizációs megoldások nem vezethetnek függetlenedéshez. Milyen átfogóbb strukturális vagy politikai feltételei lehetnének egy ilyen modernizációs kísérletnek annál, mint amely a II. világháború pusztítását követő új világrend kiépülésével nyílt meg? Ha az eddigi legátfogóbb, 450 millió embert és 10 országot érintő modernizációs kísérlet részeként sem sikerült megváltoztatni a világrendszerben történetileg kialakult keretfeltételeket, akkor felmerül a kérdés, hogy ezek a feltételek egyáltalán – a rendszer szabályainak elfogadása nélkül – megváltoztathatók-e. A kérdésre direkt választ a tanulmánnyal nem kívántunk adni, viszont a KGST-integráció elemzésével igyekeztünk felhívni a figyelmet ennek a modernizációs kérdésnek az ellentmondásaira és összetettségére, hiszen ennek a globális rendszernek a részeként ma is hasonló – talán mélyebben meghatározott – függőségi és elnyomó viszonyok között kell elgondolnunk egy másfajta világot.

Jegyzetek

- ¹ Az államszocializmus koncepciójára lásd különösen: Szigeti 2007; Krausz 2007.
- ² Kelet-Európára lásd pl. Éber et al. 2014, Latin-Amerikára Gereffi és Evans 1981; Cardoso és Faletto 1979.
- ³ A Szovjetunióval szembeni kereskedelmi korlátozások történetéhez lásd Lachaux 1985, 287. Mindebből azonban egy relatív autarkias állapot következett, a teljes elszigetelés sohasem valósult meg. A húszas években az új gazdasági programot (NEP) követően például az Egyesült Királysággal kötött kereskedelmi megállapodást.
- ⁴ A legjelentősebbek az 1949-ben bevezetett *Export Control Act*, az ún. *Cocom-lista* (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls), valamint az 1951-es *Battle Act* (Mutual Defense Assistance Control Act) és a *Trade Agreements Extension Act*.
- ⁵ Ennek látványos következménye, hogy Magyarország már 1953-ra a konvertibilisdeviza-készletéhez képest komoly adóssággal rendelkezett.
- ⁶ Az 1930 és 1970 között a bérből és fizetésből élők számának növekedését 93 százalékban a nők belépése a munkaerőpiacra magyarázta (Lampland 1991: 13, idézi H. Sass 1984, 96).
- ⁷ A korabeli viták ezt az extenzív szakaszcsoportról az intenzív növekedésre való átváltásként írták le.
- ⁸ A beruházásokhoz való hozzájárulások döntő többségét a KGST országok adták. Az 52,7 százalékos arányt azonban Gutman szerint, eltorzítja néhány

nagyobb szovjet projektum, amelyek nélkül a kelet–nyugati hozzájárulás kiegyenlítettebb lett volna.

- ⁹ A nyolcvanas évektől a magyar döntéshozókat egyre jobban foglalkoztatta a dél-koreai modell (lásd Mark megjelenés alatt), a *Világgazdasági Kutató-intézetben* külön munkacsoport alakult Dél-Korea vizsgálatára. A magyar közgazdászok azonban nem vették figyelembe az ún. felzárkózás politikai kontextusát. Dél-Korea az USA szövetségese volt, így a kereskedelemben, a működőtőke-kihelyezésben, illetve a piaci és technológiai hozzáférésben is sokáig – politikai alapon – privilegizált helyzetet élvezett.
- ¹⁰ A tanulmány nem érinti érdemben a transzfereket, de ettől még fontos szerepet játszott a KGST-országok történetében. A II. világháborút követően Németországnak, Magyarországnak, Romániának és Bulgáriának kellett háborús jóvátételt fizetniük, elsősorban a Szovjetunióknak, de Csehszlovákiának és Jugoszláviának is. Románia (szemben a KGST-vel) magát a harmadik világ részeként értelmezte, és bejelentette igényét a fejlett tőkés országoktól származó nemzetközi segélyekre. A kedvezményes áron kapott áruk (például Szovjetunióból importált kőolaj az ötvenes-hatvanas években) mögött rejlő pénzügyi kedvezményt is érdemes transzferként kezelni, ugyanis komoly fizetésimérleg-következményei voltak.
- ¹¹ Az olajárrobbanás következtében az olajkitermelő országok jelentős mennyiségű, dollárban denominált bevételre tettek szert. Az így kialakult dollár-többletre *petrodollárként* hivatkoznak.
- ¹² Szocialista cégek külföldi telephelyen lévő közös vállalkozásai már korábban is előfordultak. A *Bábolnai Állami Gazdaság* már 1968-ban céget alapított a nyugatnémet Lohmann-nal tenyésztésre és genetikára, 1969-ben pedig a svájci Protimas-szal állattenyésztésre, hústermelésre és értékesítésre (Schlett 2004, 38–39). A rendszerváltást követően a Lohmann vette meg Bábolnát.
- ¹³ 1984-ig 11 közös vállalkozás jött létre a KGST-n belül, elsősorban közlekedési és nyersanyag-kitermelési beruházásokra szakosodva. Ebből 10 bilaterális alapon valósult meg. Az egyetlen multilaterális együttműködés ez időszakban a bolgár–magyar–szovjet–csehszlovák együttműködésben, 1978-ban létrejött *Interlighter Nemzetközi Hajózási Vállalat* volt (ECE 1988).
- ¹⁴ Az egyik legismertebb példa a *Fiat* és a szovjet autóipar együttműködése volt. A kooperáció keretén belül 1966-ban alakult meg a VAZ (ma *AvtoVAZ*), a Lada/Zsiguli gyártója.
- ¹⁵ 1957-ben bevezetik a transzferábilis rubelt a bilaterális alapon folytatott kelet–keleti kereskedelem pénzügyi tranzakcióinak lebonyolítására, majd annak kezelésére 1963-ban megalapítják a *Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankot*. Ez rövid és középtávú hiteleket biztosított, hosszú távú hitelek nyújtására pedig 1970-ben megalapították a *Nemzetközi Beruházási Bankot*.
- ¹⁶ Ugyanekkor a KGST-n kívüli Jugoszlávia is fizetéseképtelenné vált.
- ¹⁷ A nemzetközi egyezményre *Plaza-egyezményként* szoktak hivatkozni. A részleteket lásd: Brenner (2000, 7–9).
- ¹⁸ Bizonyos kérdésekben az országon belüli egyenlegek is számítanak, és a nagy eltérések okozhatnak feszültséget. A 2010-es évek adósságválsága az Európai Unióban elsősorban a tagállamok egymással folytatott tranzakcióinak eredménye. Az EU konszolidált külső adósságállománya elhanyagolható.

- Arrighi, Giovanni 2014 (1990): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 103. (2014. ősz) 159–192.
- Ausch Sándor 1969: A KGST-együtműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ban, Cornel 2012: Sovereign Debt, Austerity, and Regime Change: The Case of Nicolae Ceausescu's Romania. *East European Politics and Society*, 26(4), 743–776.
- Bideleux, Robert 1996: The Comecon Experiment. In: Robert Bideleux – Richard Taylor (eds): *European Integration and Disintegration: East and West*. New York, Routledge, 174–204.
- Bolz, Klaus 1977: Tripartite Industrial Cooperation: A Western View. In Christopher T. Saunders: *East-West Cooperation in Business: Inter-Firm Studies*. New York, Springer, 79–88.
- Brenner, Robert 2000: The Boom and the Bubble. *New Left Review*, 11/6, 5–43.
- Cardoso, Fernando Henrique és Enzo Faletto 1979: *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley, University of California Press.
- Chase-Dunn, Christopher 1998: *Global Formation: Structures of the World-Economy*. (Updated Version). Lanham, Rowan and Littlefield.
- Czaban, Laszlo – Jeffrey Henderson 2003: Commodity Chains, Foreign Investment, and Labour Issues in Eastern Europe. *Global Networks*, 3(1), 171–196.
- Dragomir, Elena 2015: The Creation of the Council for Mutual Economic Association As Seen from the Romanian Archives. *Historical Research*, 88(240), 355–379.
- Éber Márk, Gagyi Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András 2014: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21. 10–63.
- Economic Commission for Europe [ECE] 1988: *East-West Joint Ventures: Economic, Business, Financial and Legal Aspects*. New York, United Nations.
- Feitl István 2013: Magyar elképzelések a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának megreformálására (1967–1975). *Századok*, 147(6), 1377–1421.
- Feitl István 2016: *Talányos játszmák: Magyarország a KGST erőterében, 1949–1974*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Frank, André Gunder 1977: Long Live Transideological Enterprise! Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. *Review* (Fernand Braudel Center), 1(1), 91–140.
- Gereffi, Gary és Peter Evans 1981: Transnational Corporations, Dependent Development, and State Policy in the Semiperiphery: A Comparison of Brazil and Mexico. *Latin American Research Review*, 16(3), 31–64.
- Germuska, Pál 2014: Failed Eastern Integration and a Partly Successful Opening Up to the West: The Economic Re-Orientations of Hungary During the 1970s. *European Review of History*, 21(2), 271–291.
- Geröcs Tamás és Pinkasz András 2017: Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In: Manuela Boatca – Andrea Komlosy – Hans-Heinrich Nolte (eds.): *Global Inequalities in World Systems Perspective*. Paradigm. Megjelenés alatt.
- Gutman, Patrick 1981: Tripartite Industrial Cooperation and Third Countries. In: Christopher T. Saunders (ed.): *East-West-South: Economic Interactions Between Three Worlds*. London, Macmillan, 337–364.

- H. Sas Judit 1984: *Nőies nők és férfias férfiak: A nőkkel és a férfakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hirschman, Albert O. 1968: The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America. *The Quarterly Journal of Economics*, 82(1), 1–32.
- Kansikas, Suvi 2014: Acknowledging Economic Realities: The CMEA Policy Change vis-à-vis the European Community, 1970–3. *European Review of History*, 21(2), 311–328.
- Kozma Ferenc 1996: *Külgazdasági stratégia*. Budapest, Aula Könyvkiadó.
- Krausz Tamás 2007: A szocializmus vita jelenlegi állásáról. In: Krausz Tamás és Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány: 122–144.
- Krausz Tamás és Szigeti Péter (szerk.) 2007: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány
- Lachaux, Claude 1985: Trade Restrictions: Economic Necessity or Political Weapon? A Western View. In: Christopher T. Saunders (ed.): *East-West Trade and Finance in the World Economy: A New Look for the 1980s*. London, Macmillan: 287–297.
- Lampland, Martha 1991: Pigs, Party Secretaries, and Private Lives in Hungary. *American Ethnologist*, 18(3), 459–479.
- Lóránt Károly 1990: Adósságcsapda. In: Vigvári András (szerk.): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Budapest, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 53–84.
- Mark, James (megjelenés alatt): Architects of the Semi-Periphery: Hungarian Reform Economists and the Re-Imagining of the World System, 1960s–1980s. Kézirat.
- Mong Attila 2012: *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest, Libri Kiadó.
- Ohlin, Göran 1981: East-West-South Pattern of Trade. In: Christopher T. Saunders (ed.): *East-West-South: Economic Interactions Between Three Worlds*. London, Macmillan, 265–278.
- Sanchez-Sibony, Oscar 2014: Capitalism's Fellow Traveler: The Soviet Union, Bretton Woods, and the Cold War, 1944–1958. *Comparative Studies in Society and History*, 56(2), 290–319.
- Schlett András 2004: *Innováció a szocializmusban: A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1991 között*. PhD disszertáció, Piliscsaba Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Szalai Erzsébet 2007: A létezett szocializmus – és tanulságai. In: Krausz Tamás és Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány: 53–75.
- Szegő Andrea 1989: Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet*, 1. (1989) 65–99.
- Szigeti Péter 2007: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In: Krausz Tamás és Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány: 13–52.
- Vigvári András 2008: Néhány adalék Magyarország külgazdasági sebezhetőségének okaihoz. In: *Eszmélet*, 80. (2008. tél), 82–92.
- Wallerstein, Immanuel 1976: Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society*, 3(4), 461–483.

A „kapitalizmus” fogalmának újrafelfedezése

A kapitalizmus vitatott fogalom.¹ Sok történész és társadalomtudós teljesen elkerüli, vagy csak futólag utal rá. A kapitalizmus fogalmának az a sors jutott, hogy vagy túl átfogónak, holisztikusnak és homályosnak tekintik, vagy eleve elvetik, mint túlságosan értékítéletekkel megterhelt, ideologikus és polemikus jellegű terminust. Azonban a kapitalizmus fogalmát nem mindig övezte ilyen bizalmatlanság. A késő tizenkilencedik és a korai huszadik században egyre vitálisabb szerepet játszott nemcsak a társadalomkritikában, de a tudományos diskurzusban is. Jelenleg pedig úgy tűnik, visszatérőben van, újra elismertségnek örvend. [...]

Jóllehet a „tőke”(„capital”) és a „tőkés”(„capitalist”) régebbi terminusok, a „kapitalizmus” szó csak nem sokkal a tizenkilencedik század második fele előtt jelent meg az európai nyelvekben. Eredetileg a társadalomkritika fogalmaként alakult ki, de nemsokára a társadalomtudósok is a leírás és az elemzés eszközeként kezdték használni. 1850-ben Louis Blanc úgy határozta meg a „kapitalizmust”, mint „a tőke kisajátítását egyesek számára, a többiek kizárásával”. A következő esztendőben Pierre Joseph Proudhon a párizsi lakáspiacon fontos szerepet játszó földtulajdont mint „a kapitalizmus bástyáját” bélyegezte meg. 1867-ben a *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* a „kapitalizmus”-t „a tőke vagy a kapitalisták uralma” gyanánt határozta meg.

A németben a fogalom használatának úttörői egyáltalán nem Karl Marx vagy Friedrich Engels voltak, mint némelyek gondolnák. Az 1850-es és 1860-as években ők ketten jó sokat írtak a „kapitalista termelési mód”-ról és a „tőkés felhalmozás”-ról, de a „kapitalizmus” főnevet csak később és inkább érintőlegesen használták. Az államszocialista² beállítottságú közgazdász, Johann Carl Rodbertus volt az, aki 1869-ben ezt a mondatot írta: „A kapitalizmus társadalmi rendszerré vált”. A liberális-konzervatív közgazdászprofesszor, Albert Eberhard Friedrich Schäffle 1870-ben tette közzé *Kapitalismus und Sozialismus* c. munkáját, amelyben úgy határozta meg a „kapitalizmus”-t, mint olyan „országos és nemzetközi termelési szervezetet”, amely „a legmagasabb profitért versengő »vállalkozó« kapitalisták irányítása alatt” áll. 1896-ban a *Meyers Universallexikon* már tartalmazott „kapitalizmus”

címszót, amit akként definiált, mint „a termelésnek a szocialista vagy kollektivistá termelési móddal ellentétes, kapitalista módon történő megszervezésé”-t. Werner Sombart 1902-ben publikálta *Der moderne Kapitalismus* c. művének első kiadását. Innentől gazdag irodalom alakult ki a „kapitalizmus”-ról. Max Weber is figyelemreméltó mértékben járult hozzá a fogalom elterjedéséhez.

Nagy-Britanniában a fogalmat már 1855-ben ismerték, de azután csak nehezen, vonakodva, az 1880-as évektől kezdve fogadták be a tudományos diskurzusba, s elsősorban a fabiánus körök használták. John A. Hobson 1894-ben közölte *The Evolution of Modern Capitalism* c. munkáját, amelyben a gyárrendszer kialakulására és uralkodóvá válására koncentrált. Az *Encyclopædia Britannica* először 1910/11-es kiadásában említette meg a fogalmat, majd 1922-ben egész szócikket szentelt neki, amelyben a „kapitalizmus”-t mint „olyan rendszert” definiálta, „ahol a termelőeszközök magántulajdonosok kezében vannak, akik menedzsereket és munkásokat alkalmaznak a termelésben”. A fogalom története az Egyesült Államokban az angliaihoz hasonló utat járt be, bár adatok vannak arra, hogy a terminus közismert volt a radikális munkáskörökben, már azelőtt, hogy az újságírók és tudósok is elfogadták. Itt Thorstein Veblen egyike volt az elsőeknek, akik a szót használták (1914-es *Instinct of Workmanship* c. könyvében).³

Individualizált tulajdonjogok; a javak, a munkaerő, a föld és a tőke áruvá válása a piacokon; ármechanizmus és verseny; beruházás, tőke és profit; társadalmi különbség a hatalommal rendelkező tulajdonosok és a függő helyzetben lévő tulajdon nélküli bérmunkások között, feszültségek a tőke és a munka között, növekvő egyenlőtlenség, a gyárrendszer és az iparosított termelés – különböző összetételekben ezek voltak a fő jellemvonásai a kialakulóban lévő kapitalizmusfogalomnak. Legtöbbször arra használták, hogy egyfajta gazdasági gyakorlatot, illetve gazdasági rendszert jelöljenek vele, gyakran különös figyelmet fordítva annak társadalmi és kulturális következményeire.

A definíciók változtak. Miközben a marxi hagyományhoz tartozó szerzők a kapitalizmus alapvető kritériumaiként a termelés rendszerét, a szerződéses munka által teremtett értéktöbbletet, a szüntelen tőkefelhalmozást, áruvá válást, valamint a munkások és a burzsoázia közötti dinamikus osztályantagonizmust hangsúlyozták, addig Max Weber, Werner Sombarttal együtt, a piac szerepét, az emberi meggyőződések rendszerének jelentőségét, egyszersmind az üzletmenetnek és a munkának a vállalatokon – mint a háztartásoktól és a politikától elkülönült egységeken – belüli módszeres („racionális”) megszervezését emelte ki a modern kapitalizmus sajátosságaként.

A legtöbb definícióban mégis van valami közös: a szerzők a fogalmat úgy használták, hogy beazonosítsák vele *saját koruk* alapvető tapasztalatait: azét a korét, amelyet modernnek, újnak és másnak láttak a hagyományos társadalmakhoz képest, amelyekre kevésbé volt jellemző a

növekedés és a gyors változások, s nagyjában-egészében nem piaci, hanem feudális, céhes vagy „háztartási” elveken alapultak. Máskor a kapitalizmus fogalmát arra használták, hogy a fennálló rendszert szembeállítsák a szocializmus eszméjével, majd ennek kezdeti megvalósulási formáival. Más szavakkal: a kapitalizmus fogalma mindig a fennálló társadalom más társadalmaktól való *megkülönböztetésére* szolgált. A maga erejét abból nyerte, hogy segítségével egyszerre lehetett szembeállítani a jelent a gyakran idealizált múlttal, valamint az elképzelt és olykor utópikusnak tekintett jövővel.

A fogalom nyilvánvalóan nem pusztán politikai jelszó vagy a társadalomkritika kulcsszava volt a késő tizenkilencedik és a korai huszadik században, hanem egyszersmind elemzésre szolgáló fogalom is. Ezenfelül igénybe vették a történeti analízis céljaira is. Az olyan szerzők, mint Henri Pirenne és Richard Tawney arra használták, hogy megvizsgálják vele a középkori és a korai modern európai történelmet, ahol megtalálták a kapitalizmus kezdeti, nem teljesen kifejtett formáit, amelyeket még körülvelt a nem-kapitalista társadalmi környezet. ⁴

A későbbi kapitalizmusdefiníciók közül⁵ Fernand Braudelé érdemel különös figyelmet. A korai újkorral kapcsolatban Braudel élesen elkülöníti a „kapitalizmus”-t a „piacgazdaság”-tól. Úgy látja, hogy a helyi piacok, a vásárok és üzletek, a termelők, a kereskedők és a fogyasztók közötti mindennapi cserék gyakorlata jelenti a piacgazdaságot – minden korban és szinte mindenütt a világon –, míg a „kapitalizmus” szót megpróbálja fenntartani a vagyonos és befolyásos kalmárok, bankárok, (hajó)tulajdonosok, vállalkozók és tőkepénzesek viszonylag szűk és exkluzív felső rétegének vállalkozásaira. Közöttük az egymással való versengésnek minimális szerepe volt, viszont mindennél előbbre való volt számukra a verseny a politikai hatalom birtokosaihoz fűződő összeköttetésekért. Braudel szintén továbbfejlesztette azt a tudományos hagyományt, amely a kapitalizmust világtörténelmi fejlődési szakasznak látta és láttatta. Munkássága nagyban befolyásolta az olyan szerzőket, mint Immanuel Wallerstein és Giovanni Arrighi, akik azóta nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a kapitalizmus történetét ma már világtörténelmi jelenségként fogjuk fel és vizsgáljuk. ⁶

Mindig voltak olyan szerzők, köztük kiemelkedő gazdaság- és társadalomtörténészek is, akik a „kapitalizmus” fogalmát szigorúan tudományos módon használták. ⁷ De a fogalom egyszersmind, különösen a hidegháború évtizedeiben, ellentmondásos szerepet töltött be a közélet politikai vitáiban is, amely messze túlment az akadémiai diskurzus határain. Harci jelszóvá vált a szocialista és kommunista retorikában és propagandában. A terminust mélyen – és hátrányosan – érintette az elmúlt évszázad politikai és ideológiai harcaiban betöltött szerepe. A fogalom ideológiai „leterheltsége” dichotomizáló leegyszerűsítésekhez és súlyos torzulásokhoz vezetett. Minél inkább úgy használták a „kapitalizmust”, mint polemikus jelszót a politikai-ideológiai konfliktu-

sokban, annál kevésbé volt vonzó a tudósok számára. Vagy kritizálták a használatát, vagy teljes egészében elkerülték.⁸

Az 1990-es évek óta a fogalom valamiféle – korlátozott mértékű – újjáéledése figyelhető meg az általános vitákban éppúgy, mint a történettudományban és a társadalomtudományokban.⁹ Miért? Egyfelől a hidegháborúnak vége van. Ma a „kapitalizmus” sokkal kevésbé „harci jelszó” a világpolitika rendszerszintű konfliktusaiban, mint volt a huszadik század legnagyobb részében. Másfelől, megszabadulva ettől a teheről, a fogalom hozzákapcsolódott a piaci liberalizmusnak az 1970-es évektől végbement újjáéledéséhez, különösen a neoliberális diskurzus, de részben a gazdaság- és társadalompolitika szintjén is. Nagyjából az I. világháborútól az 1970-es évekig erőteljes trendek érvényesültek a piacok nagyobb mértékű politikai ellenőrzése, a verseny tervszerűbb megszervezése és a nagyobb arányú jóléti célú állami beavatkozás irányában, legalábbis Európa és Észak-Amerika jelentős részén. Akkoriban megfigyelők egy része arról beszélt, hogy a rendszer elmozdult a „szervezett kapitalizmus” irányába, mások meg amellet érveltek, hogy elkezdődött egyfajta „átmenet” a tizenkilencedik századi ipari kapitalizmustól a „vegyesgazdasági rendszer”, illetve valamiféle posztkapitalista korszak felé.¹⁰ Az 1970-es évek óta kialakult, egyre inkább neoliberális politikai légkörben – legalábbis az Egyesült Államokban és Európa bizonyos részein (beleértve Kelet-Európát is az 1990-es évektől) – ez a perspektíva teret veszített. A szellemi spektrum bizonyos szegmenseiben a „kapitalizmus” szót mindig feltétlenül pozitív értelemben használták, legalábbis az Egyesült Államokban. Manapság a terminus pozitív előjelű, vagy legalábbis szigorúan semleges használata újból elterjedt szélesebb körben is.¹¹ Harmadszor: kétségtelenül igaz az, hogy a 2008-as nagy recesszióval ezzel ellentétes hatása volt. A recesszió odavezetett, hogy újból megkérdőjeleződött a tőkés piacok önszabályozó képességébe vetett hit, s új, a piacok újraszabályozására irányuló javaslatok bukkantak fel – ám egyszersmind újakezdődött a tudományos érdeklődés is a „kapitalizmus” terminus iránt. Negyedszer: a kapitalizmus felgyorsult globalizálódása az elmúlt évtizedekben bebizonyította, hogy a kapitalizmus egymástól nagyon eltérő társadalmi környezetekben s nagyon különböző politikai rendszerekben – köztük tekintélyuralmi és diktatórikus rendszerekben is – virágozhat, legalábbis bizonyos ideig. A kapitalizmus megfelelően definiált fogalma, úgy tűnik, jól alkalmazható a ma napirenden lévő globális szintű összehasonlító vizsgálatok céljaira. A kapitalizmus globális történeti elemzése fontos változásokhoz vezethet a korábban elfogadott tézisek egész sorát illetően: például a rabszolgamunkával, a szerződéses alapon végzett bér munkával és a kapitalizmus közötti viszonytal kapcsolatokban. A kapitalizmus kialakulása és a rabszolgamunka közötti viszony az utóbbi időben sok figyelmet kapott a kutatók részéről, például a textiliparral és a vele összefüggő iparágakkal kapcsolatban, különösen ami

Amerika, Ázsia és Afrika ültetvényes gazdaságait illeti. Mi több: újra megkezdődött a vita a kapitalizmus, a szabadság és a demokrácia közötti összefüggésekről.¹²

Ebben a helyzetben, a „kapitalizmus” fogalma növekvő népszerűséget élvez nem annyira a közgazdászok között, hanem főként a történészek és a társadalomtudósok körében, s inkább az angol nyelvterületen, mint – például – a német nyelvű akadémiai körökben.¹³ A meghatározások továbbra is igen sokfélék, egymástól eltérők.¹⁴ A jelen célokra javasoljuk a kapitalizmus következő, működő definícióját:¹⁵

- Először: a kapitalizmusnak lényegi eleme, hogy az egyéni és kollektív gazdasági alanyok olyan jogokkal rendelkeznek, amelyek lehetővé teszik a viszonylag autonóm és decentralizált döntéshozatalt.
- Másodsor: a kapitalizmusban a különböző gazdasági cselekvők koordinálása elsődlegesen a piacok és az árak, a versengés és együttműködés, a kereslet és a kínálat mozgása, valamint az árucsera útján megy végbe. Az erőforrások és termékek áruvá válása központi jelentőséggel bír, beleértve a munka áruvá válását is, nagyjából (de nem kizárólag) a bérekért és fizetésekért végzett szerződéses („szabad”) munka formájában. Ezen a ponton az osztályok közötti ellentét is beépül a kapitalizmus meghatározásába.
- Harmadsor: a tőkének központi jelentősége van az ilyen típusú gazdaságban. Ez magával hozza a megtakarítások és a haszon beruházását a jövőre magasabb profit reményében; a profitnak mint a siker fő mércéjének döntő jelentőségét; valamint az innovációt és a növekedést szolgáló felhalmozást. Ezzel együtt jár a bizonytalanság és a kockázat elfogadásával csakúgy, mint a profitabilitás mértékként való alkalmazásával, illetve a vállalatok nyereségességének hosszú távú kontrolljával. Úgy szintén fontos az időtényező – a jelenbeli élet és a jövőben várható történések közötti viszony.

A kapitalizmusnak ezt a fajta definícióját mint olyan ideáltípust vagy modellt kell felfognunk, amely használható marad akkor is, ha tudjuk, hogy a történelmi valóság teljesen sohasem felel meg neki. Lehetővé teszi ugyanis, hogy a kapitalizmust a történelemben mint folyamatot szemléljük, amely kezdetben fokozatosan bontakozik ki, fejlődése olykor megszakad, s térben és időben egyenlőtlenül oszlik el. Lehetővé teszi azt is, hogy különbséget tegyünk a kapitalizmus különböző fajtái között. Ezek (minimálisan): a kereskedelmi kapitalizmus (amely különböző korokban jött létre a világ számos részén); a mezőgazdasági kapitalizmus (amely Európában a kora újkorban alakult ki); a finánckapitalizmus (amely Európában elég jól kifejlődött már jóval az iparosodás kibontakozása előtt, majd az 1970-es évek után kiterjeszkedett és globális szintre emelkedett); valamint az ipari kapitalizmus (amely a késő

tizenhatalcadik és a tizenkilencedik században Nyugat-Európában indult útjára, s onnan terjedt szét a világon). A kapitalizmus nyilvánvalóan megelőzte az iparosítást, de a relatív dominancia állapotát és teljesen kifejezett formáját (beleértve a bér munkát mint tömegjelenséget, illetve az üzlet és munka szisztematikus megszervezését a vállalatoknál/cégeknel) csak az iparosodással érte el. Az ily módon meghatározott kapitalizmus uralkodó társadalmi forma lehet a posztindusztriális gazdaságokban is.

A kapitalizmus típusait (beleértve az államkapitalizmust is) összehasonlíthatjuk egy másik tengely mentén is: a piacok és az államok közötti különböző viszony szempontjából. Ez a fogalom lehetővé teszi a régiók mentén való összevetést. Lehetővé teszi – és meg is követeli – hogy Európán és a Nyugaton kívülre tekintsünk, s feltárjuk a különböző kölcsönös kapcsolatokat és hatásokat, amelyek keresztül-kasul befonják és átlépik a régiók, a nemzetállamok és a kontinensek közötti határokat, s amelyek a kulcsot jelentik a kapitalizmus és annak jelenlegi alakja kialakulásához.

Miközben a gazdasági mozzanatok centrális szerepet játszanak a definícióban, ez egyszersmind számításba veszi, hogy a kapitalizmus nem pusztán gazdasági jelenség, hanem bizonyos jogi elemek (például a szerződések), társadalmi összetevők (például az egyenlőtlenségek és a társadalmi feszültségek sajátos struktúrái), illetve kulturális tényezők (például az időfaktor specifikus kezelése) is szervesen hozzá tartoznak. A kapitalizmus mindig döntően függött a nem gazdasági feltételektől: jog, kultúra, társadalmi viszonyok, család, vallás stb. A kapitalizmus azonban egyszersmind mélyen befolyásolja a társadalmi viszonyokat, a kultúrákat és a politikát is. Mégis, ami világos kell legyen, az az, hogy a kapitalizmus a fentebb meghatározott értelemben virulhatott és virulhat ma is nagyon különböző (noha nem bármilyen) társadalmi, kulturális, jogi és politikai feltételek között.

Láttuk, hogy a kapitalizmusnak a történeti kutatásban elemző fogalomként való használata többféle előnnyel is jár. Ha olyan eszközöket keresünk, amelyek segítenek összehozni a történelem gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai dimenzióit,¹⁶ a kapitalizmus fogalma nagyon is hasznos lehet. A kapitalizmus multidimenzionális – ebben az értelemben integratív – fogalma előnyös lehet a történészeknek, akik, érezve az 1980-as és 1990-es évek „kulturális fordulatának” hatását, messze elmozdultak a gazdasági dimenzióktól, de most ezeket vissza szeretnék hozni kutatómunkájukba. Hasznára válhat ez a kapitalizmusfogalom a gazdaságtörténészeknek is, akik új megközelítésekre törekcsenek, egységbe fogva a történelem strukturális és az ágenssekkel összefüggő dimenzióit. A definíció lehetővé teszi a társadalmi gyakorlat és a diskurzusok története közötti összefüggések feltárását. Amikor a „kapitalizmus” fogalmához folyamodunk, akkor ezzel a piacok társadalmi, kulturális és politikai „beágyazottságát” (Polányi)

hangsúlyozzuk, a mikroökonómiai viselkedés (azaz az egyes cégek és vállalatok) és a makroökonómiai folyamatok közötti összefüggéseket. Magával hozza a történelem nem gazdasági aspektusainak, a gazdasági viselkedés és folyamatok feltételeinek és következményeinek vizsgálatát. A gazdaságtörténészek és másfajta történészek munkája elmozdult egymástól az elmúlt évtizedekben. A kapitalizmus tanulmányozása alkalmat nyújthat arra, hogy ezeket a részterületeket bizonyos mértékig újra integráljuk.

A kapitalizmussal kapcsolatos kutatások többsége a gazdasági folyamatok nem stabil jellegét emeli ki. A kapitalizmus fogalom alkalmazása a kutatók figyelmét a gazdaság és a társadalom világán belüli feszültségekre és ellentmondásokra irányítja, azokra az ellentmondásokra, amelyek magyarázatot adnak a rendszer instabilitására, és a változások motorjául szolgálnak. A „termelőeszközök” és a „termelési viszonyok” közötti ellentmondás marxi koncepciója továbbra is hasznosnak bizonyul. Schumpeternek az üzleti ciklusokról és a „teremtő rombolásról” szóló elemzése szintén értékes elemzési eszköz lehet. Daniel Bell felfogása a „kapitalizmus kulturális ellentmondásairól” megint csak azt példázza, amit mondani akarunk.¹⁷ Ha a kapitalizmus mint központi elemzési eszköz mellett döntünk, akkor hozzáférhetünk a társadalomtudományi gondolkodás és kutatás hosszú múltra visszatekintő, de általában peremre szorított hagyományához, amelynek kincsei gazdagíthatják szellemi arzenálunkat, midőn tanulmányozni akarjuk a válságokat, a változást és a gazdaság szerepét a történelemben. Mivel a kapitalizmus története szükségképpen magába foglalja a *kapitalizmuskritika* történetét is, ezért könnyen elvezet bennünket a civilizáció történetének legalapvetőbb problémáihoz, s az emberi létállapotról szóló vitákhoz.¹⁸

Vajon a kapitalizmus történetével való foglalkozás lehetővé teszi-e nekünk, hogy új kérdéseket tegyünk fel, még kimerítetlen forrásokat s ok-okozati kapcsolatokat vagy adatokat tárjunk fel eddig nem összefüggőnek látott jelenségek között? Vajon az olyan kutatási területek, mint az üzlet- és a vállalkozástörténet vagy a munkástörténet új fényben jelennek-e meg, ha e fogalom segítségével vizsgáljuk őket? Újjászületik-e ez a fogalom bizonyos specifikus területek kutatása során? Szükséges-e a kapitalizmus fogalmának ez az újrafelfedezése? Vannak-e veszélyek és hátrányok is ezen újraorientálódási kísérletben? Módosítanunk kell-e a fogalmat – s ha igen, akkor hogyan – ahhoz, hogy különböző területeken hasznosabban legyen alkalmazható?

[...]

- ¹ E cikk rövidített változata a Jürgen Kocka és Marcel van der Linden által szerkesztett, hasonló című kötetnek, amit a *Bloomsbury Academic* adott ki (London, 2016). A könyv az *International Social History Association* égisze alatt jelent meg.
Az írást rövidítve, a kötetben szereplő tanulmányokra vonatkozó utalások nélkül közöljük. (A szerk.)
- ² A kor Németországában „államszocialistákon” kizárólag a *nem* marxista szocialistákat és szociális reformereket értették, akik a kialakuló bismarcki német államtól várták a szociális kérdés megoldását. (A ford.)
- ³ Lásd Jürgen Kocka: *Capitalism: The History of a Concept* in: James D. Wright (ed.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd.ed. vol 3. Amsterdam, Elsevier, 2015, 105–110; Michael Merrill How *Capitalism Got Its Name*, *Dissent* no. 4. (2014. ősz), 87–92; Richard Passow: *Kapitalismus. Eine begriffliche-terminologische Studie* (1918). 2. ed., Jena, Gustav Fischer, 1927; Edmond Silberner: *Le mot capitalism, Annales d'histoire sociale* 2. (1940), 133–34; Raymond Williams: *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, New York, Croom Helm, 1976, 42–44. Marie-Elisabeth Hülger: *Kapital, Kapitalist, Kapitalismus* in: Otto Brunner et al (eds): *Geschichtliche Grundbegriffe Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Vol.3. Stuttgart, Klett-Cotta, 1982, 339–35., különösen 442. és köv.; Howard Brick: *Transcending Capitalism: Visions of a New Society in modern American Thought*. New York, Ithaca, Cornell University Press, 2006, 23–33., Jürgen Kocka: *Geschichte des Kapitalismus* 2nd ed. Munich, C. H. Beck, 2014, 6–23.
- ⁴ Lujo Brentano, *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*. Munich, Verlag der K. B. Akademie der Wissenschaften in Kommission, 1916; Henri Pirenne *The Stages in the Social History of Capitalism*, *The American Historical Review* 19 (1914), 494 és köv.; R. H. Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism. A Historical Study*. Gloucester, MA, Harcourt, Brace and Co., 1962; Henri Eugène Sée: *Les origines du capitalisme moderne*, Paris, Armand Colin, 1926; J. R. Commons: *Legal Foundations of Capitalism*. New York, MacMillan, 1924.
- ⁵ Keynes *The End of Laissez-Faire* c. könyvében (London: Hogarth Press, 1927, 50. és köv.) abban látta „a kapitalizmus legfőbb jellemvonását”, hogy „a rendszer azon alapul, hogy az egyének pénzcsináló és pénzre vágyó ösztönére épít, ez lesz a gazdaság gépezetének fő hajtóereje”. Schumpeter *Business Cycles* c. művében úgy határozta meg a „kapitalizmus”-t, mint „a magántulajdonon alapuló gazdaságnak azt a formáját, ahol az innovációk a kölcsönzött pénz segítségével mennek végbe, ami általában a rendszeres hitel teremtését involválja” (*Business Cycles* 1. köt. . 223. és köv. Philadelphia, Martino, 1939), később pedig ugyanő felfedezte a „teremtő rombolás” híressé vált fogalmát: szerinte ez a kapitalizmus „magja”. Lásd *Capitalism, Socialism and Democracy*, London–New York, Routledge, 1942.
- ⁶ Fernand Braudel: *Civilisation matérielle, économie et capitalism*, 3 vols, Paris, Armand Colin, 1967–1979; Peer Vries: *Europe and the Rest*. Braudel on Capitalism in: G. Garner–M. Midell (eds): *Aufbruch in die Weltwissenschaft: Braudel wiedergelesen*, Leipzig, Leipziger Universitäts Verlag, 1914, 81–114; Immanuel Wallerstein: *The Modern World-system*, 4. vols. Berkeley CA, Univ.

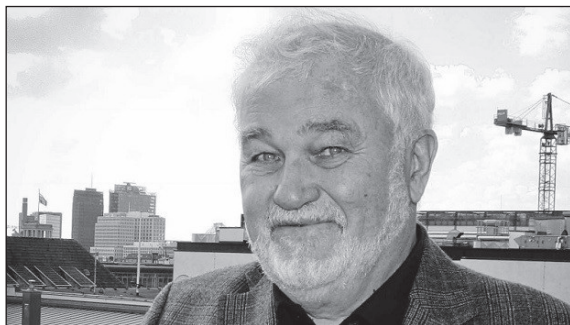
- of California Press, 2011; G. Arrighi: *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*, London, Verso, 1994.
- ⁷ Például David S. Landes: *The Rise of Capitalism*, New York, Macmillan, 1966; Eric Hobsbawm: *The Age of Capital 1848–1875*, London, Weidenfeld and Nicholson, 1975. Úgyszintén lásd Albert A. Hirschman: *The Passions and the Interest: Political Argument For Capitalism Before Its Triumph*, Princeton, Princeton University Press, 1977.
- ⁸ S. G. Marks: The Word 'Capitalism': The Soviet Union's Gift to America, *Society* 49 (2012), 2, 155–163; Friedrich A. Hayek (ed.): *Capitalism and the Historians*, Chicago, University of Chicago Press, 1954; Richard Grassby: *The Idea of Capitalism Before the Industrial Revolution*, Lanham, Rowman & Littlefield, 1999.
- ⁹ Vö. J. Sklansky The Elusive Sovereign: New Intellectual and Social Histories of Capitalism, *Modern Intellectual History* 9, 1 (2012), 233–248.
- ¹⁰ Vö. Howard Brick: *Transcending Capitalism*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 2006, 54–85; Heinrich August Winkler (ed.): *Organisierter Kapitalismus: Voraussetzungen und Anfänge*, Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1974.
- ¹¹ Vö. Milton Friedman: *Capitalism and Freedom*, Chicago, University of Chicago Press, 1962; John Mackey: *Conscious Capitalism: Liberating the Heroic Spirit of Business*, Cambridge MA, Harvard Business Review Press, 2013. A fogalom analitikus célokra való használatának egyik – széles körben elterjedt – példáját lásd: Peter A. Hall and David Soskice (eds.): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford, Oxford University, 2001.
- ¹² Vö.: Marcel van der Linden: *Workers of the World: Essay Toward a Global Labor History*, Leiden, Brill, 2008; Edward E. Baptist: *The Half Has Never been Told. Slavery and the Making of American Capitalism*, New York, Basic Books, 2014; Sven Beckert: *Empire of Cotton: A Global History*, New York, Alfred A. Kopf, 2014; Kalyan Sanyal (ed.): *Rethinking Capitalist Development. primitive Accumulation, Governmentality and Post-Colonial Capitalism*, London, Routledge, 2007; Jürgen Kocka – Wolfgang Merkel: Kapitalismus und Demokratie in: Wolfgang Merkel (ed.): *Demokratie und Krise: Zum schwierigen Verhältnis von Theorie und Empirie*, Wiesbaden, Springer-Verlag, 2015, 317–337.
- ¹³ Dennis C. Mueller (ed.): *The Oxford handbook of Capitalism*, Oxford, Oxford University Press, 2012, Larry Neal and Jeffrey G. Williamson (eds.): *The Cambridge History of Capitalism* 2. kötet, Cambridge University Press, 2014; Leo Panitch and Sam Gindin: *The Making of Global Capitalism: The Political Economy of American Empire*, London: Verso, 2012; In History Departments, It's Up with Capitalism, *New York Times* April 6. 2013, http://www.nytimes.com/2013/04/07/education/in-history-departments-its-up-with-capitalism.html?_r=0 (letöltés: 2015. szeptember); Joyce Appleby *The Relentless Revolution: A History of Capitalism*, New York, W. W. Norton and Co, 2010; Michael Zakim – Gary J. Kornblith (eds.): *Capitalism Takes Command: The Second Transformation of Nineteenth-century America*, Chicago, University of Chicago Press, 2012. Fontosak Jerry Z. Miller munkái: *The Mind and the Market: Capitalism in Western Thought*, New York, Anchor, 2003; uő.: *Capitalism and The Jews*, Princeton: Princeton Univ. Press, 2010; továbbá: Hans Werner Sinn: *Kasino_kapitalismus: Wie es zur Finanzkrise kam und was jetzt zu tun ist*, Berlin, Ullstein Taschenbuch 2009; Nouriel Roubini –

Stephen Mihm: *Crisis Economics. A Crash Course in the Future of Finance*, New York, Penguin Books, 2010.; Allan H. Meltzer: *Why Capitalism?* Oxford: University Press, 2012; Michael Mann: *The Sources of Social Power* vol.4., Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 406–415. Wolfgang Streeck: *Re-forming Capitalism: institutional Change in the German political Economy*, Oxford: Oxford Univ. Press, 2009; Luc Boltanski – Eve Chiapello: *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris, Éditions Gallimard.

- ¹⁴ Pl. Paul Swanson: *An introduction to Capitalism*, London, Routledge, 2013. A kapitalizmust Sanson úgy láttatja, mint „olyan gazdasági rendszert, amelyben a termelőeszközök tulajdonosai bémunkásokat bérelnék, javakat és szolgáltatásokat állítatva elő velük, azért, hogy profitért eladják őket a piacon.” Michael Mann a kapitalizmust úgy határozza meg, mint árutermelő rendszert, amelyben a termelőeszközök magánszemélyek kizárólagos tulajdonában vannak, a „szabad” bémunka pedig el van választva a termelőeszközöktől: *The Sources of Social Power* vol 2. 23. és köv. Az egyik további definíciót lásd: Geoffrey Ingham: *Capitalism: With a New Postscript on the Financial Crisis and Its Aftermath*, New York, Polity 2011, 53.
- ¹⁵ Jürgen Kocka: Writing the History of Capitalism (a washingtoni German Historical Institute-ben, 2010. április 29-én elhangzott előadás szövege, amely később megjelent a *Bulletin of the German Historical Institute* 2010. őszi számában, 7–24; Jürgen Kocka: *Geschichte des Kapitalismus*, Munich, Beck, 2013 20–23.
- ¹⁶ Vö.: Francesco Boldizzoni: *The poverty of Clio: Resurrecting Economic History*, Princeton, Princeton University Press, 2011.
- ¹⁷ Daniel Bell: *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York, Basic Books, 1976.
- ¹⁸ Lásd pl. Immanuel Wallerstein et al.: *Does Capitalism Have a Future?* Oxford, Oxford University Press, 2013.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: ISHA NEWSLETTER, International Social History Association, Vol. 5, no 1, 2016. november

Jürgen Kocka

Miért él tovább a kapitalizmus fogalma?

Amikor 1922-ben R. H. Tawney közreadta művét, a *Religion and the Rise of Capitalism*-t, az egyik kritikus megjegyezte, hogy a „kapitalizmus” kifejezés olyan politikai szlogen, amely nem fordulhat elő komoly történeti munkában.¹ Tawney így válaszolt:

A „kapitalizmus” szót, csakúgy, mint a „feudalizmus”-t vagy a „merkantilizmus”-t lehet nyilván rosszul használni [...]. Ám azután, hogy a témát több mint fél évszázada kutatja fél tucat, különböző nemzetiségű s legkülönbözőbb politikai álláspontokon lévő tudós, tagadni, hogy a jelenség létezik, vagy azt hangoztatni, hogy ha létezik is, egyedülálló az emberi intézmények között, amennyiben – mint Melkizedek – öröktől fogva létezik; illetve arra következtetésre jutni, hogy ha van is története, az illendőség tiltja, hogy e történetet napvilágra hozzuk – nos, mindez szándékos szemellenzőségeket jelent. Fölösleges szavakon vitatkozni. Ha valaki kitalál a „kapitalizmus”-ra egy megfelelőbb terminust, akkor mindenképpen engedni kell, hogy használhassa. Ám aligha fog sok mindent megtudni az elmúlt háromszáz év európai történelméről, ha nemcsak a szót kerüli el, hanem a tényt sem veszi tudomásul, amit e szó jelez.²

Ilyenformán a kapitalizmus fogalma – annak ellenére, hogy ismételt kísérletek történtek eltüntetésére – fennmaradt. Ennek oka az, hogy e szó a társadalmi élet minőségileg új tapasztalatainak összetett „mintázatára” utal. Ezen új tapasztalatok éles ellentétben állnak a megelőző társadalmak jellegével, amelyek – nagyjából – az erőforrások használati értékére összpontosítottak: gazdasági tevékenységeik bizonyos specifikus javak és szolgáltatások megszerzését szolgálták, olyanokét, mint élelmiszer, ruházatkodás, fegyverek, dísz tárgyak, szolgák és katonák. A gazdasági tevékenységek célja a megélhetés volt, illetve azon főül olyan többletérték megtermelése, amely lehetővé tette egy elit-csoport szellemi és művészi *praxisát* (mint az antik Görögországban), vagy a pazarló fogyasztást, a hadviselést és a birodalmak építését. Az effajta haszonorientált termelés példáit mindenütt megtalálhatjuk a világon, a vadászó-gyűjtögető társadalmakban, a kisparasztnak és a patriarchális háztartásokban is.

Természetesen kereskedelem létezett a használatközpontú társadalmakban is, például amikor valamely *A* tulajdonában lévő többlet kicserélhető volt egy más, *B* tulajdonában lévő, másfajta többletre. A tranzakciók nagy távolságok mentén és közvetítők révén is végbemehettek. A legtöbb tranzakció a naponta vagy majdnem naponta tartott piacokon zajlott, bár számos régi társadalomban nagyobb, kevésbé gyakori vásárok is léteztek. Az ilyen nagy vásárok sokszor különleges eseményeknek számítottak. Többet jelentettek, mint pusztán lehetőséget a javak cseréjére; egyszersmind az emberi vágyak kifejezésének és kielégítésének lehetőségét, az idegen országokba való eljutás esélyét, az ismeretlen és az egzotikus felfedezését nyújtották. Gyakran az ünnep atmoszférája kapcsolódott hozzájuk. Az aztékoknál a legnagyobb piac a *macuiltianquiztli* volt Tlatelolcóban, Tenochticlan környékén (Mexikóban). Itt több mint 100 000 ember gyűlt össze minden huszadik napon, s az eseménynél a kereskedelem összekapcsolódott a vallási ünnepekkel. A XVIII. századi Egyiptomban a nagy vallási és kereskedelmi ünnepségeket a kisebb vásárokkal együtt tartották, az istenségek tiszteletére. Ezeken az ünnepeken a kereskedők több bevételt érthettek el, s a helybéli parasztok szemügyre vehettek olyan árukat is, amelyek a szokásos *suq*okon (piactereken) nem voltak elérhetők. A forradalom előtti Kínában az éves vásárok rendszerint a helyi templom főistenének ünnepnapjával estek egybe. Az európai nyelvekben az olyan szavak, mint *feriae*, *foire*, *fair* és *Fest* a „vásár” és az „ünnep”, a csere és az öröm közös gyökerére utaltak.³

Amikor a kereskedők önálló foglalkozási csoporttá váltak, egy másfajta emberi orientáció kialakulásának is tanúi lehetünk, amely már nem annyira közvetlen hasznossági szempontokra, hanem inkább a pénzkeresésre épül. Ebből a mentalitásból alakul ki az *absztrakt felhalmozás* eszméje, azaz az olyan felhalmozás, amely öncéllá válik, azaz célja nem egy specifikus típusú életstílus megvalósítása. Az *oikonomiát* (az ókori görög értelemben vett „háztartást”) felváltja a *pleonaxia* (a gazdagodás törekvése) – egy olyan cél, amely függetlenedik társadalmi és erkölcsi kontextusától. Már Ibn Khaldun megjegyezte: a kereskedelem azt jelenti, hogy „a javakat olcsón vesszük és drágán eladjuk, akár rabszolgákból, gabonából, állatokból, fegyverekből vagy ruhafélékből állnak is e javak. S hozzátette: „a becsületes (kereskedő) ritka. Elkerülhetetlen a csalás, a hamisítás, ami rontja az áruk minőségét, és a fizetés halogatása, ami elviszi a hasznót, mivel amíg (a késedelem) fennáll, meggátol bármiféle nyereséget hozó tevékenységet. Olyan is előfordul, hogy az egyik fél nem ismeri el, vagy letagadja kötelezettségeit, ami a tőke megsemmisüléséhez vezet, kivéve, ha (a kötelezettséget) megfelelő módon írásba foglalták és tanukkal igazolták.”⁴

Midőn a könyörtelen felhalmozói attitűd olyan régiókban is teret nyer, amelyek korábban csak használatcélú termelést folytattak, a különbséget egyre több ember ismeri fel. 1840-ben Thomas Carlyle

kis túlzással így foglalta össze a trendet: „a készpénzfizetés az egyetlen és egyetemes kapcsolattá vált ember és ember között!”.⁵ Néhány évvel később a *pénzviszony*nak ez a fogalma újból megjelenik Marx és Engels *Kommunista Kiáltványában* is, amely szerint a burzsoázia „Könyörtelenül szétépte a tarka-barka hűbéri kötelékeket, melyek az embert természetes feljebbvalójához fűzték és nem hagyott meg más kapcsolatot ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzéketlen »készpénzfizetést«.”⁶ Az 1860-as és 1870-es években további elméletek alakultak ki e vonalak mentén, amikor a kialakuló antropológia tudománya a tudósok részéről evolucionista gondolatokhoz vezetett az „akkor” és a „most” körül – ahol az „akkor” a „primitív” társadalmakat jelentette, amelyekről az európaiak egyre többet tudtak meg a gyarmatosítók felfedezéseinek köszönhetőn. Sir Henry Maine írta könyvében, az *Ősi jogban*:

Az egymást követő társadalmak fejlődése egy vonatkozásban mindig ugyanolyan jellegű maradt. Mindannyiukat az jellemezte, hogy fokozatosan felbomlottak a családi függőségek, s helyükre az egyén kötelezettségeinek növekedése lépett. Az egyén egyre inkább a család helyébe lép, mint az az alapegység, amellyel a polgári jog számot vet [...] Nem nehéz belátnunk, mi az a kötelék, amely fokozatosan felváltja a családból eredő kölcsönös jogok és kötelezettségek rendszerét. E kötelék: a szerződés. Úgy tűnik, elindultunk egy olyan társadalmi állapotból – mint a történelem kezdőpontjairól –, ahol a személyek közötti valamennyi kapcsolat a családi viszonyokban összegződik, s egyenletesen haladunk a társadalmi rend olyan szakasza felé, amelyben e kapcsolatok az egyének szabad megállapodásán alapulnak.⁷

Az új, individualizált és üzletszerű viszonyok sokféle módon járók át a mindennapi életet. A tendencia, hogy egyre több dolgot „mérnek” („pantometry”),⁸ nyilvánvalóvá vált az oktatásban, ahol a tanulókat arra bátorították, hogy versengjenek egymással, s teljesítményüket lineáris kritériumokkal (jegyekkel) értékelik stb. A korai XX. században Werner Sombart a bérkocsik mérőórákkal való ellátását használta jellemző példának az emberi kapcsolatok formalizálására:

A régi kapcsolat a fuvaros és az utas között nagyon személyes természetű volt: az utazás feltételeit esetről-esetre megbeszélték; a fizetés pillanatában a viszony személyes jellegét az fejezte ki a legvilágosabban, hogy a kocsis más és más összeget kért a fuvarért a különböző utasoktól. Amikor azonban viteldíjmérőt szereltek fel a fiákerre, megszűnt a kocsis és az utas közötti viszony minden személyes, egyéni vagy véletlenszerű aspektusa: az utas szó nélkül kifizeti az összeget, amit a mérőóra mutat.⁹

A viteldíjmérők bevezetése Sombart metaforája volt ama *általános* elszemélytelenedés megjelenítésére, amit az élet számos területén észrevett, beleértve a felszolgálatot a hotelokban, a levelezést, az utcák számozását és a tömegétkeztetésre való áttérést.

Ilyen társadalmi háttérrel indult el a „kapitalizmus” fogalmának fel-emelkedése. A terminus azt fejezi ki, hogy a hasznos dolgok előteremtésének *konkrét* célja alárendelődik a pénzcsinálás és a nyereségesség *absztrakt* céljának. És pontosan ez a tapasztalati háttér az, amely megmagyarázza a fogalom makacs továbbélését – annak ellenére, hogy újra és újra igyekeztek száműzni a közéleti és tudományos diskurzusból. Mihelyt megpróbáltunk a fogalomtól megszabadulni, valamilyen más formában tér vissza, mint áruvá válás, kommercializálódás, pénzcsinálás, piacra orientálódás stb. Fernand Braudel *Les Jeux de l'échange* c. könyvében a kapitalizmus fogalmáról így írt: „Én személy szerint, hosszas tusakodás után, feladtam a kísérletet, hogy megszabaduljak ettől a bajkeverő betolakodótól. Végül is úgy döntöttem, hogy semmit sem nyerhetünk azzal, ha a szóval együtt kidobjuk azokat a vitákat is, amelyeket ébreszt, és amelyek igenis némileg relevánsak a mai világban. [Ha] a kapitalizmust kidobjuk az ajtón, visszajön az ablakon.”¹⁰

Definíciók

Habár a „kapitalizmus” – mint láttuk – valódi tapasztalatokra utal, meghatározása körül bizonyosan nincs egyértelmű konszenzus. Úgy tűnik, a fogalom kétféle – egymással homlokegyenest ellenkező – értelmezése érvényesül a társadalomtudományokban. Az egyik, Adam Smithre visszamenő értelmezést – többek között – Immanuel Wallerstein védelmezi. Ez az értelmezés azt állítja, hogy a kapitalizmus mindenütt létezik, ahol jelen van „egy piacra, profitra termelő termelési rendszer, és a profit elsajátítása egyéni vagy kollektív tulajdon alapján történik.”¹¹ E felfogás szerint, nincs jelentősége annak, hogy milyenek a társadalmi viszonyok a termelés rendszerén *belül* (például, hogy jobbágyság vagy bér munka van-e); csak az számít, hogy a gazdasági alanyok viselkedése a piaci eladásra és profitszerzésre irányuljon.

A másik értelmezés a marxista hagyományból ered, s a kapitalizmust (vagyis a kapitalista termelési viszonyokat) úgy határozza meg, mint kiteljesedett árutermelést. Eszerint az értelmezés szerint, kapitalizmus akkor létezik, amikor nemcsak a termelés során *létrehozott* javak és szolgáltatások öltönek áruformát, hanem a rendszer *inputjait* is – beleértve a munkaerőt, a nyersanyagot és a termelőeszközöket – árukként vásárolják meg.¹² Tendenciaszerűen (P. Sraffa híres megfogalmazását kölcsönvéve) „árak termelése árak révén” megy végbe; ez pedig magába foglalja az áruk termelésének és elosztásának előrehaladó körforgását, úgy, hogy nemcsak a munkatermékek, de a termelőeszkö-

zők és a munkaerő is áruknak számítanak. Az emberi munkaképesség áruvá válása nem kell, hogy bér munka formáját öltse (ahogyan Marx és Weber egyaránt hitte), hanem alapulhat fizikai kényszeren is, mint a szerződéses munka vagy a rabszolgaság esetén.¹³ Mindamellett – ahogy Sven Beckert a kérdést összefoglalja – „a legfontosabb és egyedülálló újítása a kapitalizmusnak a bér munka szerepének óriási megnövekedése.”

A kapitalizmus nem létezhet árutermelés és az árukkal való kereskedelem nélkül. Mégis, az áruk nem „önmagukban álló” jelenségek. Létezésük előfeltételezi legalább három másik történelmi jelenség meglétét: a tulajdonjogokét, a pénzt és a versenyt.

A tulajdonjogok. Az árukat csak tulajdonosaik vagy azok jogi képviselői adhatják és vehetik. Ezért az áruk feltételezik a tulajdonjogokat, vagyis a kikényszeríthető kötelezettségek együttesét.¹⁴ Bármely tulajdonjogot az a fenyegetés támasztja alá, hogy szükség esetén a közhatalom – valamilyen szankcióval, végső esetben fizikai kényszerrel – érvényt szerez neki.

A pénz. Az árukat pénzért veszik és adják; ez olyan általános egyenérték (egyszersmind egy specifikus áru fajta) aminek segítségével a különböző javak és szolgáltatások ára kiszámítható. A pénz – aminek eredetileg inkább vallási-kultikus funkciója lehetett¹⁵ – fétissé válik, mert a kapitalizmusban, úgy tűnik, minden a pénz (az absztrakt gazdagság) körül forog, mivel ez az az eszköz, amellyel minden lehetséges javat és szolgáltatást meg lehet szerezni. A pénz lehetővé teszi a financiális hitelt, s ezáltal a független valutakereskedelmet és a pénzügyi hitelezést.” A hiteltermelés, mint Harold James megjegyzi, „a modern monetáris gazdaság motorja”.

A verseny mint olyan nyilvánvalóan nem egyedül a kapitalizmusra jellemző. Törzsfőnökök és államok szintén versengenek egymással. De az árutermelés és a kereskedelem világában a versenynek különleges természete van. „A kapitalista verseny alaptörvénye” elsősorban nem a területről vagy a politikai hatalomról szól, hanem – mint Marx hangsúlyozta –¹⁶ a termelésből és az áruk eladásából származó profitról, aminek megszerzésében, persze, nagyon hasznos segédeszköz lehet a terület vagy a politikai hatalom felett gyakorolt ellenőrzés. A legmagasabb profitrátát természetesen akkor érik el, amikor a piacon nincsenek vetélytársak. Ez az oka annak, hogy a versennyel mindig együtt járnak a verseny *megszüntetésére* irányuló kísérletek – az a tendencia, amelyet Norbert Elias a *monopólium mechanizmusának* nevez.¹⁷ [...]

E megfontolások kézenfekvővé teszik, hogy a kapitalizmus története nem írható meg anélkül, hogy ne fordítanánk módszeres figyelmet a szabályokra, a jogra és a politikára (Patrick Fridenson). Mi több, a kapitalizmus története elgondolhatatlan a nemzetállamok, a nemzeti bankok, az államadósság és a munkaügyi kapcsolatok párhuzamos, integrált története nélkül. Minden kapitalista rendszer feltételez olyan

intézményeket, amelyek szabályozzák a piacokat, a pénz körforgását és a foglalkoztatás formáit. [Egyes szerzők] joggal mutatnak rá arra is, hogy a kapitalizmus nem csupán gazdasági rendszer. A *kommodifikáció* (áruvá válás) folyamatos – bár megszakításokkal övezett – jelensége az élet minden szféráját meghatározza, az ökológiától és a mezőgazdaságtól kezdve a rokonságon és a családi életen át egészen a háborúig.

Az áruvá válás kombinálódása a tulajdonjogokkal, a pénzzel és a versennyel a kapitalizmust mindig mozgásban lévő és rendkívül dinamikus rendszerré teszi. John Ramsay McCulloch csaknem kétszáz évvel ezelőtt jegyezte meg: „Nincs semmilyen határa a felhalmozás szenvedélyének.”¹⁸ Egy 1952-es, az *American Economic Association* megbízásából elkészített tanulmány hasonlóan erőteljes módon írja le a felhalmozási törekvést:

„[A kapitalizmusban] az ingatlanvagyon és a fogyasztási javakat zömmel, ha nem is minden összetevőjüket tekintve, nem önmagukért, hanem pénzbeli értékük szerint értékelik. Az emberek minden dologra úgy tekintenek, mint kicserélhetőre vagy eladhatóra, s ezért olyanra, mint ami pénzzé, egyetemes fizetőeszközzé váltható át. A javak pénzbeli értéke válik értékük *valódi* kifejezőjévé. A javak pénzt jelentenek, és ami a kapitalisták motivációját illeti, értéküket ebből az egyenértékűségből merítik. [...] Így azokat az energiákat és képességeket, amelyeket bizonyos társadalmakban az emberek a vallásba, a politikába, a művészetbe vagy a háborúba fektetnek be, a fejlett kapitalista környezetben az üzletre fordítják.”¹⁹

A kapzsiság bizonyosan szerepet játszhatott a felhalmozásnak ebben a szüntelen folyamatában, de működése a rendszernek nem abszolút követelménye. Más motívumok, amint azt Max Weber is tudta már – mint amilyen a takarékoság és az ambíció – éppen olyan fontos mozzanatok lehettek.

Időszakok és típusok

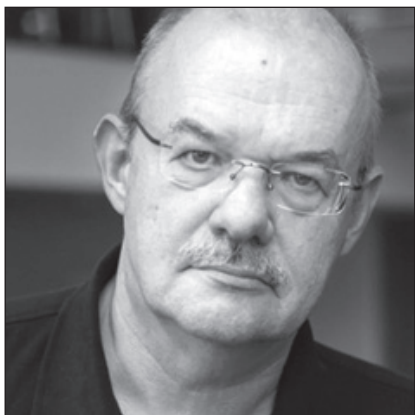
Nyilvánvaló, hogy a kapitalizmus szélesebb, átfogó definíciója másfajta történelmi periodizációhoz vezet, mint egy szűkebb meghatározás. Egyes smithiánusok szerint, a kapitalizmus már több mint kétezer éve létezik. A legtöbb marxista tudós viszont úgy véli, hogy a kapitalizmus kezdeteit a XVIII. századra kell tennünk, mivel Nyugat-Európában először ebben az időben jöttek létre nagy számban manufaktúrák, és alakult ki a tömeges bér munka. Az alkalmazott definíciótól függően további periodizációk is lehetségesek. [...] Harold James [például] azt javasolja, hogy a történelmet 1300-tól kezdve osszuk hét korszakra, az

1690-es, az 1800-as, az 1890-es, az 1914-es, az 1990-es és a 2010-es fordulópontoktól. Patrick Fridenson két fordulópontot hangsúlyoz: az 1900 körülit, amikor kialakultak a tömegfogyasztás és a jóléti állam alapjai, s az 1960–70-es éveket, amikor a „megszilárdult modernitás” kezdett helyet adni a „folyékony modernitás”-nak. Victoria de Grazia szintén az utóbb említett átmenetre utal, amit úgy jellemez, mint egy új fogyasztási szisztéma eljövételét.

A kapitalizmus történetének effajta periodizálására tett kísérletek bizonyára hasznosak, és hosszadalmas történetük van. Lehetővé teszik számunkra, hogy rendszerezzük és perspektívába helyezzük a történeti anyagot. Ugyanakkor azonban a periodizáció nyilvánvalóan magával hozza a túlzott rendszerezés veszélyét, amikor eltúlozzák a fordulópontok jelentőségét, és elsiklanak a folytonosság felett. Bármely kísérlet valamely történeti jelenség periodizálására szükségképpen feltételezi, hogy a szóban forgó jelenség magába foglal kontinuos és diszkontinuos mozzanatokat egyaránt. Ha semmi sem változna az idők folyamán, a periodizációnak nem lenne semmi értelme. S megfordítva: ha minden mindig állandóan változásban van, teljesen véletlenszerű módon, akkor semmilyen periodizáció nem lenne lehetséges. A periodizálás feltételezi a relatív folytonosság és megszakítottság egyidejűségét. Az előbbi nem azt jelenti, hogy ugyanazok a fajta események újra és újra megismétlődnek, hanem inkább azt, hogy még amikor nagy változások mennek is végbe, a folyamatosságon belül akkor is meg tudunk ragadni egy meghatározott, koherens struktúrát. Ugyanakkor a viszonylagos diszkontinuitás sem jelenti azt, hogy teljesen váratlan és érthetetlen változások következnenek be a rendszeren belül, hanem hogy a létező viszonyrendszereket megzavarja valamilyen, az események beazonosítható logikája szerint bekövetkező esemény.²⁰

Természetesen egyszerre többféle, különböző periodizáció is alkalmazható a kapitalizmus történetére. A gazdasági növekedés ciklusai, a demográfiai változások, a technológia fejlődése, a fogyasztói viselkedés, a szakszervezeti struktúrák, a gazdasági határvonalak és a kulturális értékrendszerek változásai mind más és más ütemet követnek.²¹ A kapitalizmuson belüli változások ezenfelül nem mindenütt ugyanakkor következnek be: néha az idő múltával elterjednek az egész világon, s ennek során gyakran különböző formákat öltenek; néha egyenlőtlenül és más változásokkal kombinálódva mennek végbe. Ez az egyik oka annak, hogy miért csaknem lehetetlen pontosan kijelölni egy-egy korszak lezárulását és befejeződését. A korszakolás „ritkán illeszkedik pontosan a történelmi eseményekhez; a történelem ellenáll annak, hogy egymástól élesen elválasztott szakaszokra osszák”.²² Bölcsebben járunk el akkor, ha megengedjük az átmeneti időszakok lehetőségét, amelyekben egymás mellett él az régi és az új.

Ennél is fontosabbnak tűnik Andrea Komlosy tézise: kiindulópontunknak nem a különböző régiókban és államokban végbemenő fej-

Marcel van der Linden

lődés egyes szakaszait kell tekintenünk, hanem a régiók és az államok közötti összefüggésekre kell összpontosítanunk. Ekkor lehetségessé válik az is, hogy megértsük a világ különböző részei közötti kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatokat, amelyek következménye gyakran az összetett és egyenlőtlen fejlődés, aminek során az egyik helyen végbemenő „innovációk” más pontokon bekövetkező „visszaesésekkel” kombinálódnak. A transzatlanti

rabszolga-kereskedelem jó példát kínál erre: már a XVII. században lehetővé tette nagyon modern és nyereséges ültetvények kialakulását a Karib-tenger övezetében, ám ezzel egyidejűleg a feudalizálódást és az elszegényedést idézte elő Afrika egy részén.

Mindamellett a tőkés fejlődésnek vannak olyan mozzanatai, amelyek szinte egyidejűleg érintik a világ különböző részeit, még ha különböző mértékben hatnak is a különböző régiókra. Ilyen jelenségek a gazdasági világválságok (1857–59, 1873–79, 1929–33, 1966–67, 2007–2008). [...]

A korszakolás kérdése összekapcsolódik a tipológiák kérdésével. Wallersteinnek nyilvánvalóan igaza van, amikor az állítja, hogy világszinten csak egyfajta kapitalizmus van, „egyetlen és egységes struktúra”, de ez nem zárja ki, hogy a kapitalizmusnak nagyon különböző változatai alakuljanak ki a világrendszeren belül. Nem kell egyetértenünk Gosta Esping-Anderson *The Three World of Welfare Capitalism* c. 1990-es, vagy Michael Albert *Capitalisme contre capitalisme* című, 1991-ben kiadott művével ahhoz, hogy megállapíthassuk: a kapitalizmusnak – ahogyan Youssef Casiss és Harold James hangsúlyozták – számos, különböző megjelenési formája lehet. Némely változatai teljesen rendszeresen bukkannak fel a történeti irodalomban. Az egyik közülük a „kereskedelmi kapitalizmus”, amely egy elméletileg nem teljesen kidolgozott fogalom, s amely a kapitalizmus korai formájára utal (mely Észak-Afrikában és a Közel-Keleten a 9.-ik század, Európában pedig a XII. század óta alakult ki), s amelyben az ipar és a pénztőke alárendelt szerepet játszott.²³ A kapitalizmus egy másik történelmi változata a „szervezett kapitalizmus” – ez a fogalom az ausztro-marxista Rudolf Hilferdingre megy vissza. Hilferding azt állította, hogy körülbelül 1915-től az európai kapitalizmus, a kartellek kialakulása és megerősödése folytán, elkezdte a tervezettség bizonyos vonásait magára öltetni,

s ezért alapvetően meg lehetne reformálni állami beavatkozások révén. E gondolat a történeti irodalomba az 1970-es években került be, bár egyesek elég gyorsan „a szervezett kapitalizmus végét” is megállapították. Különbséget tehetünk a különböző üzletvezetési modellek között is, amelyek változó kombinációkban jelennek meg. [...] Patrick Fridenson a kapitalista vállalatok négyfajta fejlődési pályáját rajzolja meg, amelyek a kisvállalatoktól a nagy cégekig váltakoznak. Ezeket a különböző típusú vállalatmodelleket a vállalkozódinasztiakon belüli többé-kevésbé erős családi kötelékek és különböző hitelfolyósítási rendszerek jellemzik, a maguk különböző formájú kötelezettségeivel (Harold James), de jellegüket meghatározza az is, hogy hol helyezkednek el a világkereskedelem láncolatában, s milyenek a helyi munkavállalási viszonyok és a dolgozók háztartási gazdálkodása (Andrea Komlosy).

A kapitalizmus számos tipológiájának és korszakolásának komoly hiányossága, hogy a világrendszer régi centrumrégiói – Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Japán – történetén alapulnak. [...]

Fejlődési minták és trendek

Számos szerző megpróbált általános tendenciákat feltárni a tőkés fejlődésben. Bizonyos trendeket illetően van egy meglehetősen széles körű konszenzus. Ilyen például a külső körülmények által állandóan megzavart, de a XIX. század óta mégis egyenletesen előrehaladó tőkekoncentráció és -centralizáció, vagy hasonlóképpen a termelés és az elosztás megszakításokkal kísért, ám mégiscsak előrehaladó internacionalizálódása (globalizálódása). A fogyasztás szférája... és a pénzügyi szektor... hatalmasan megnövekedett jelentősége is a kutatók körében általánosan elfogadott trend. Más trendek vitatottabbak: valóban létezik-e az átlagprofitráta tendenciájának süllyedése, ahogyan különböző klasszikus közgazdászok állították? És valóban nagyobb-e hosszú távon a tőke hozamának rátája, mint a növekedési ráta, ahogyan Thomas Piketty állította? Tényleg egyre jobban és jobban növekszik-e a gazdag és a szegény országok közötti szakadék?

Ugyanakkor a kapitalizmus fejlődése nyilvánvalóan egyenlőtlen, mind világméretben mint az egyes régiókon belül. Pontosán azért, hogy a világot egységes, de differenciált eszként szemléljük, válik lehetővé, hogy a kapitalizmus történeti centrumövezeteiben végbement fejleményeket sokkal pontosabban helyezzük el összefüggéseikbe. Vizsgáljuk meg például azokat a jóléti államokat, amelyek egyes – behatárolt számú – országokban alakultak ki a második világháború után. A politikai gazdaságtant művelő Ernest Mandel, már az 1960-as évek vége felé amellett érvelt, hogy a jóléti állam és a vele járó tömeges fogyasztás minimálisan az iparosodás és a nemzeti összvagyon magas szintjét, valamint a gazdaság egyenletes bővülését követeli meg. Ez „a

világ országainak háromnegyed részénél teljesen esélytelenné teszi az ilyen kísérleteket. A jóléti állam erre az időre sikeresnek bizonyulhatott legfeljebb körülbelül húsz országban (USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Japán és Nyugat-Európa), amelyek lakossága a világ népességének kevesebb, mint 20 százalékát teszi ki." A jóléti államok ezért szükségképpen „átmeneti” rendszerek lesznek.²⁴ A mai trendek, úgy tűnik, nem mondanak ellen e hipotézisnek. Az OECD országokban a társadalombiztosítási juttatások fokozatosan csökkennek, miközben a bizonytalan állások száma növekszik.

Végül egy döntő kérdés: ha a kapitalizmus történelmi jelenség, amely a XVII. vagy a XVIII. század óta meghódította a világot, akkor el fog-e jutni fejlődésének végpontjáig? Különösen a marxisták, de mások is gyakran állították, hogy a kapitalizmus hosszú távon szükségszerűen bukásra van ítélve; némelyek még azt is hitték, hogy pontosan kiszámítható, mikor lesz vége. De Youssef Cassis helyesen mutatta ki, hogy „a kapitalizmust *igazán* egyik gazdasági válságnál sem fenyegette az összeomlás az elmúlt 150 évben”. Mostanáig a rendszer minden válság után kilábalta bajaiból, mi több, gyakran reformokat intézményesített, azzal a céllal, hogy megelőzzék az összeomlás megismétlődését a jövőben. Ennek ellenére van egy határozottan körvonalazódó tudományos irányzat, amely úgy véli, hogy a kapitalizmus növekedési lehetőségei csökkennek, mert „a kommodifikáció három »frontján« – munka, terméskészlet és pénz – összeomlottak azok a szabályozó intézmények, amelyek a kapitalizmus dinamikáját saját érdekében korlátozták, és a kapitalizmus ellenségei fölött aratott végső győzelme után, nem látszik semmiféle politikai tényező, amely újraépíthetné őket.”²⁵

Záró megjegyzés

A fogalmak – Hegel szavaival – feltárják azt, ami „a valóban *megmaradó* és *szubsztanciális* a megjelenés és múló megnyilvánulás változatossága és esetlegessége mellett”²⁶ A fogalmak, mint ilyenek nem magyarázhatják meg a valóságot, de lehetnek egy ilyen magyarázat építőkövei. Egy tudományos fogalom akkor a leghasznosabb, ha (i) hozzájárul olyan elméletek felépítéséhez, amelyek meg tudják magyarázni a valóság valamely jelentős részét; (ii), van olyan jelentése, amely teljesen világos a kutatás minden résztvevője számára, és (iii) jelentése nem észrevétlenül (explicit említés nélkül) változik az idők során. [...] A „kapitalizmus” fogalma „azonosít valami fontosat” (Gareth Austin); lehetővé teszi számunkra, hogy felfogjuk a világtársadalom számos különböző aspektusának és folyamatának egymással való kapcsolatait.

- ¹ E cikk rövidített változata a Jürgen Kocka és Marcel van der Linden által szerkesztett, és a Bloomsbury Academic által kiadott *Capitalism: The Reemergence of a Historical Concept* (London, 2016) c. kötet zárószavának. A könyv az International Social History Association égisze alatt jelent meg. A kötet a dél-afrikai Stellenboschban, 2012 júliusában megtartott World Economic History Congress keretében szervezett ISHA panel előadásain és vitáin alapszik.
A tanulmányt rövidítve, a kötetben szereplő írásokra vonatkozó utalások nélkül közöljük – a szerk.
- ² Richard Henry Tawney: Preface to 1937 in: *Religion and the Rise of Capitalism A Historical Study*, Harmondsworth, Penguin, 1937, vii–viii.
- ³ Ursula Thiemer-Sachse: Marktwesen und Fernhandel bei den Azteken am Vorabend der spanischen Eroberung Mexikos. *Das Altertum* 35, 4 (1989) 245–46.; Barbara K. Larson: The Rural Marketing System of Egypt over the Last Three Hundred Years. *Comparative Studies in Society and History*, 27, 3 (1985. július), 504. G. William Skinner: Marketing and Social Structure in Rural China (I. rész), *Journal of Asian Studies* 1. 24. (1964. november), 38.; Horst Kurnitzky: *Der Heilige Markt. Kulturhistorische Anmerkungen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1994, 18.
- ⁴ Ibn Khaldún: *The Muqaddimah. An Introduction to History*. Ed. Franz Rosenthal Vol. 2. London, Routledge & Kegan Paul, 1958, 336 és 342.
- ⁵ Thomas Carlyle: *Chartism*. London, James Fraser, 1840, 58.
- ⁶ Karl Marx–Friedrich Engels: A kommunista párt kiáltványa In: Marx–Engels: *Válogatott művei* I. köt. Budapest, Szikra Kiadó, 1949. 13.
- ⁷ Henry Maine: *Ancient Law*. London, John Murray, 1961, 163. Maine úgy foglalja össze ezt a folyamatot, mint „a »státustól« a »szerződésig« való előrehaladást”. 165.
- ⁸ Alfred Crosby: *The Measure of Reality: Quantification and Western Society 1250–1600*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- ⁹ Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart* 3. kiadás II/1. köt. Munich, Duncker & Humblot 1919, 1078.
- ¹⁰ Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*, 2. köt. *The Wheels of Commerce*, London, Phoenix Press, 2002, 231.
- ¹¹ Immanuel Wallerstein: Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitalist World Economy. *African Studies Review* 17, 1 (April, 1974), 1.
- ¹² Lásd például Robert Brenner: The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review* No 104. (July–August 1977), 25–92.
- ¹³ Lásd az ezzel kapcsolatos, részletesen kidolgozott érvelésemet *Workers of the World. Essays toward a Global Labor History* c. könyvemben (Leiden, Brill, 2008).
- ¹⁴ Wesley Newcomb Hohfeld *Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning* (New Haven CT: Yale University Press, 1919. reprint: Westport CT: Greenwood Press, 1978). A modern jogelmélet a tulajdonjogokat a következő jogokra és kötelességekre osztja fel: (i) jog a birtoklásra (ii) jog a használatra (iii) jog a tulajdonnal való gazdálkodásra iv.) jog a

tulajdonolt tárgyból származó jövedelemre (v) jog a tőkére (vi) jog a tulajdonbiztonságra (vii) jog az átruházásra (viii) jog az időhatár nélküli használatra (ix) kötelezettség a tulajdontárgy másoknak kárt okozó használatának megelőzésére (x) végrehajthatóság (ix) a tulajdonolt tárggyal együtt jár az örökölhetőség.” A tulajdonosnak ahhoz, hogy teljes mértékben tulajdonoljon egy tárgyat, rendelkeznie kell a tárgy vonatkozásában a legtöbbel (de nem az összessel) ezek közül a jogok közül. Lásd Anthony M. Honoré klasszikus esszéjét: „Ownership” (Tulajdonlás). In: Anthony Gordon Guest (szerk.) *Oxford Essays in Jurisprudence: A Collaborative Work* (Oxford: Clarendon Press, 1961) 107.o-147.o.

- ¹⁵ Bernhard Laum *Heiliges Geld* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)), 1924. különösen 126-157; Emile Benveniste *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes* vol. I (Paris: Minuit, 1968), 132-133 o. ; Jean-Marie Servet *Nomismata. Etat et origines de la monnaie* (Lyon: Presses universitaires de Lyon, 1984).
- Norbert Elias *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* (Oxford: Blackwell, 2000.)
- ¹⁶ Marx: A Tőke. III. köt. 166. o. (Karl Marx-Friedrich Engels Művei, 25. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.
- ¹⁷ Norbert Elias: *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Oxford, Blackwell, 2000.
- ¹⁸ John Ramsay M'Culloch *The Principles of Political Economy: with a Sketch of the Rise and Progress of the Science* (Edinburgh: William and Charles Tait, 1825), 178. o.
- ¹⁹ Moses Abramowitz: "Economics of Growth" in: Bernard F. Haley (szerk.) *A Survey of Contemporary Economics* II. köt. (Homewood, IL.: Richard D. Irwin, Inc. az American Economic Association részére, 1952) 132-178 o, a 159-160. oldalon.)
- ²⁰ Bob Jessop „What follows Fordism? Ont he periodisation of Capitalism and its Regulation. in: Robert Albritton (ed.) *Phases of Capitalist Development. Booms, Crises and Globalizations* (Palgrave Macmillan, 2002. 282-99. o.
- ²¹ L. például: Georges Duby „L'histoire des systèmes de valeurs, *History and Theory* 2. (1972), 15–25.; Peter J. Huggill: *World Trade since 1431. Geography, Tehnology and Capitalism* (Baltimore: John Hopkins University Press 1993); Peter N. Stearns „Stages of Consumerism. Recent Work ont he Issues of Periodization *Journal of Modern History* 69, 1 (1997 march) 102–117. o. Marcel van der Linden *Workers of the World. Essays toward a Global Labor History* (leiden. Brill, 2008). 12. fejr. Edward B. Barbier: *Scarcity and Frontiers: how Economies Develpoed Through Natural Resource Exploitation*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2011.) Egy elméleti vizsgálatot k,? helge Jordheim. „Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities", *History and Theory* 51, 2 (May 2012), 151–171.
- ²² Meribet E. Cameron: „The Periodization of Chinese History" *Pacific Historical Review* 15,2 (June 1946), 177.
- ²³ L. például: Eugene d. genovese és Elizabeth Fox-Genovese *Fruits of Merchant Capital: Slavery and Bourgeois Property int he Rise and Expansion of Capitalism* (Oxford: Oxford University Press, 1983); Joseph C. Miller *Way of Death. Merchant Capitalim and the Angolan Slave Trade, 1730-1830*. (London: James Currey, 1988); Jan Luiten van Zanden: *The Rise and Decline of Holland's Economy: Merchant Capitalism and the Labour Market* (Manches-

ter: Manchester University Press, 1993); John Day: *Money and Finance in the Age of Merchant Capitalism*. (Oxford: Blackwell, 1999).

²⁴ Ernest Mandel: „Introduction” in: Mandel (szerk.) *Fifty Years of World Revolution 1917–1967 An International Symposium* (New York: Merit Publishers, 1968), 11–34. o., 21–22 o.

²⁵ Wolfgang Streeck: How will Capitalism End? *New Left Review*, Second Serie, No. 87 (May–June 1914), 64.

²⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A logika tudománya*. Első rész. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 12. (Előszó a második kiadáshoz).

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés:

ISHA NEWSLETTER, International Social History Association, Vol. 5, no 1, 2016. november

Autoriter kapitalizmus Kelet-Európában

„Autoriter kapitalizmus” a címe annak a könyvnek, amelyet 2013-ban publikáltam. Ez volt a általam 2014-ben, Athénben tartott Nikos Poulantzas-előadásom címe is.¹ Könyvem „A demokrácia – kipróbálva!” címet viselte:

A politikatudományt – ezt tanultam egyetemistaként sok évvel ezelőtt – valaha úgy definiálták, mint a „demokrácia tudományát”. Ezt a meghatározást, különösen Németországban, a német történelem és a fasizmus inspirálta. A hidegháború alatt a politikatudomány az amerikai demokrácia ideálja felé orientálódott, a Szovjetunió körül csoportosuló kommunista rendszerekkel szemben.

Ma viszont, több mint 25 évvel a hidegháború és az államszocializmus vége után, nemcsak Európában, hanem nyilvánvalóan a világ más részein is beléptünk a „poszt-demokrácia” korszakába; ez a címe annak a könyvnek, amelyet Colin Crouch brit szociológus írt több mint tíz évvel ezelőtt.² Még az akadémia világán belül is nagyon intenzív vita folyik a demokrácia válságáról. Időközben Crouch tézisének jócskán megerősítették a társadalmi trendek – egyfelől, a képviselői demokrácia válsága: a lakosság csökkenő részvétele a választásokon, a pártokban és más politikai szervezetekben; másfelől, a jobboldali populizmus fellendülése Európában,³ amely támadja a régi pártok rendszerét. Továbbmenve, e trendet látszanak igazolni a Kelet-Európában és általánosságban, az egész világon (Törökország, Oroszország, Kína, a Trump-kampány az Egyesült Államokban) létrejött autoriter rendszerek, csakúgy, mint az EU-ban és az euróövezetben a görög Syriza-kormányzat ellen 2015 óta foganatosított fegyverező eszközök.

Fel kell vetnünk a kérdést, persze: mi köze van a kapitalizmushoz ennek a nyilvánvaló válságnak és a demokráciától való eltávolodásnak? Számos *mainstream* politikatudományi szakember még mindig azt hiszi, hogy a politikának semmi köze sincs a gazdasághoz, vagy azt gondolja: az effajta kérdésfelvetés visszahozza a marxizmust, amely az elmúlt évtizedekben nagyjából kiszorult az akadémia világából. Mégis, már 2004-ben az *Amerikai Politikatudományi Társaság* egy speciális feladatára, „Az egyenlőtlenség és az amerikai demokrácia” kérdésének megtárgyalására kiküldött csoportja kritikus hangnemen vetette fel azt a problémát, hogy „az egyenlő polgári jogok és a nép részvételével való kormányzás eszményei” veszélybe kerülnek „a tartós és egyre

növekvő társadalmi egyenlőtlenség korában.” Ezt fölerősítette Jacob Hacker és Paul Pierson 2010-ben publikált, „Hogyan tette Washington a gazdagokat még gazdagabbá, és fordított hátat a középosztálynak?” című könyve is:⁴ Ennek a könyvnek az üzenete az volt, hogy az egyenlőtlenség növekedése, amely fenyegeti a demokráciát („egy dollár, egy szavazat”), nem személytelen gazdasági erők működésének, hanem a finánckapitalizmus (a Dollár–Wall Street rezsim)⁵ érdekei alapján meghozott, tudatos politikai döntések eredménye. A demokrácia meggyengülése a neoliberális politika következménye, amely azzal kezdődött, hogy a Reagan-kormányzat liberalizálta a pénzügyi szektort és a munkaerőpiacot, s egyszersmind leépítette a jóléti államot. Mindez eredménye a munkásmozgalom és szervezetei (a pártok és a szakszervezetek) számottevő meggyengülésének a Nyugat fejlett tőkés országaiban.

Ennek az egyenlőtlenségre irányuló tendenciának a meglétét támasztották alá Thomas Piketty⁶ vagy Anthony Atkinson⁷ munkái is. A svéd marxista Göran Therborn 2013-ban adott ki egy könyvet „The Killing Fields of Inequality” („Az egyenlőtlenség harcmezői”) címmel.⁸ Idézhetjük Ferenc pápát is („This economy kills!” – „Ez a gazdaság – öl!”), vagy a nemzetközi szervezeteket, mint az OECD és az IMF. Valamennyien megállapították, hogy – először is – az egyenlőtlenséget fokozó tendencia felerősíti a demokrácia válságát, másodsor, hogy ez a tendencia összefügg a világméretű (neoliberális) kapitalizmus kialakulásával, pontosabban a politikai és társadalmi erők viszonyával e társadalmi formáción keretei között. Némelyek a politika alapvető megváltozását szeretnék a kapitalizmuson belül, míg mások a szegények gazdagok elleni háborújától félnek. Autoriter kormányzatok jönnek létre, hogy a országukat megvédjék ezek ellen a világtendenciák ellen. Bárhogyan is, azoknak a hangja, akik szerint a piac mindig jobban fog működni, mint az állam, sokkal gyengébb manapság, mint volt közvetlenül a keleti kommunizmus bukása után. Manapság meglehetősen heves vita zajlik ezzel a címmel: „A kapitalizmus vége?”⁹

Hogy mélyebben meg tudjam tárgyalni az eme bevezető kérdések által felvetett problémákat, három lépésben fogom felépíteni érvelésemet: először, reflektálok a kapitalizmus és a demokrácia közötti viszonyra általában, másodsor, meg fogom tárgyalni a neoliberális, különösen a kapitalizmus 2008 óta tartó válságának következményeit az autoriter kapitalizmus erősödésére, harmadszor pedig megpróbálom elemezni Kelet-Európa sajátos viszonyait. Végül, egy pillantást vetek az antidemokratikus, jobboldali populizmussal szembeni demokratikus tiltakozó mozgalmakra is.

1. A liberalizmus politikai filozófiájának képviselői – vagyis a liberalizmus „alapító atyái” (John Locke, Adam Smith, John S. Mill), illetve az angliai, észak-amerikai és francia forradalmak (1688, 1776, 1789)

– azt állítják, hogy a magántulajdon, a szabad piacok és a politikai szabadság (értve ezen az Emberi Jogok Nyilatkozatát...) összetartoznak. A liberális állam szerepe az, hogy védelmezze az egyéni szabadságot és a magántulajdont. Ez azonban nem szükségképpen jelenti azt, hogy a liberalizmus és a demokrácia az általános választójog alapján tartozik össze. A XIX. század liberálisai – többségükben – nem támogatták az általános választójogért, az egyesülési szabadságért és a társadalmi reformokért folyó küzdelmeket. A XIX. század demokratikus mozgalma Nyugat-Európában a szocialista munkásmozgalom volt. A neoliberaisok – a Pareto és Hayek hagyományához tartozók – mind a mai napig úgy tekintenek a demokráciára, mint amely veszélyt jelent a szabad piacokra és a gazdasági szabadságra. A demokrácia megnyitja a lehetőséget az emberek előtt, hogy megváltoztassák az államon belüli hatalmi viszonyokat a munkásosztály és a többi szegény néposztály javára, amelyek a szociálpolitikában, a gazdasági demokráciában és az újraelosztás politikájában érdekeltek. Ez – a neoliberaisok érvelése szerint – folyamatos veszélyt jelent a szabad gazdaság működésre. Az alulról jövő nyomás miatt ezért tekintélyuralmi államra van szükség, hogy megmentsék és megvédjék a szabad piacgazdaságot – ami a burzsoázia osztályuralmát jelenti. David Harvey, a mai kapitalizmus és az „új imperializmus” egyik legjobb marxista elemzője, „A neoliberalizmus rövid története” c. munkájában megerősíti: „Az a föltevés, hogy az egyéni szabadságjogokat a piac és a kereskedelem szabadsága garantálja, alapvető vonása a neoliberais gondolkodásnak, és régóta meghatározza az Egyesült Államok hozzáállását a világ többi részéhez... [Az] első kísérlet a neoliberais állammal, érdemes földidéznünk, Chilében zajlott Pinochet 1973. szeptember 11-i államcsínyét követően. ...”¹⁰

Első fontos következtetésünk ezekre az ellentmondásokra vonatkozik. A magántulajdonon alapuló társadalomban a kizsákmányolás és az osztálykonfliktus, a politikai egyenlőség és a társadalmi egyenlőtlenség közötti viszony mindig a konfliktusban álló érdekek és harcok területe, amelyek átmenetileg az alkotmányokban és törvényekben rögzített keretek között folynak. A modern államokban, amelyeknek (az amerikai forradalom óta) demokratikus alkotmányuk s olyan gazdasági rendszerük van, amely a magántulajdonon alapszik, „a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség együtt létezik az állampolgári szabadsággal és egyenlőséggel... [A] kapitalista társadalomban a közvetlen termelőket gazdasági korlátoknak vetik alá, amelyeket nem politikai státusuk határoz meg... A munkások alá vannak vetve a tőke hatalmának éppúgy, mint a verseny és a profitmaximalizálás törvényeinek” – írja Ellen Meiksins Wood „Democracy against Capitalism” (A demokrácia a kapitalizmus ellen”) c. művében.¹¹ A fiatal Marx kritizálta az ellentmondást az emberi jogok, a „droits de l'homme” és a honpolgári jogok, a „droits du citoyen” között. Marx így folytatja gondolatmenetét: „Csak

amikor a valódi egyedi ember visszaveszi magába az absztrakt állampolgárt és egyénként nembeli lénné válik (Gattungswesen) a maga mindennapi életében, sajátos munkájában és sajátos helyzetében, s következésképpen a maga társadalmi erőit nem különíti el többé önmagától a politikai hatalom formájában, csak akkor ériük el az ember emancipációját.”¹² Marx az 1848-as forradalmak után tudatában volt az általa „bonapartizmus”-nak nevezett jelenség veszélyének: annak, hogy kialakul egy autoriter rendszer, aminek támasza az a burzsoázia, amely fél a munkásosztály „vörös forradalmától”. Számos marxista számára a fasizmus kialakulása az első világháború után és az orosz októberi forradalom is a „bonapartizmus” újabb bizonyítéka volt!

A demokrácia így az a politikai terep, amelyen az osztályok közötti erőviszonyok átmenetileg tisztázódnak. A munkásmozgalom – kezdetől fogva – a szociáldemokrácia programját képviselte. Először is, a politikai demokráciát ki kell egészíteni a pártokra, a szakszervezetekre és más érdekcsoportokra vonatkozó egyesülési jogokkal. Másodsor, a szociális demokrácia jóléti programokat, „gazdasági demokráciát” követel meg (munkásellenőrzést, az érdekeltek közös döntéseit az üzemekben, demokratikus tervezést makro-ökonómiai szinten), végül pedig a szociáldemokrácia egyfajta „vegyes gazdasággal” jár együtt, azaz az ipar, a közlekedés, az energiatermelés és a bankok egy részének társadalmi, állami tulajdonba vételével. E területeken a szakszervezetek fontos szerepet játszanak mint a szociáldemokrata rendszer társadalomintegráló erői. A két világháború közötti időszakban az osztrák marxista Otto Bauer volt az, aki az osztályerők egyensúlyáról beszélt. Ez egy olyan alkotmányban fejeződik ki, amely elfogadja mind a magántulajdont, mind a munkásosztály és szervezetei politikai és társadalmi jogait.¹³ 1945 után sok szociáldemokrata úgy hitte, hogy a jóléti kapitalizmus „társadalmi beágyazódása” – az osztályok közötti kompromisszum alapján – történelmileg elkerülhetetlen. Svédország és a körülötte csoportosuló skandináv országok civilizált szocialista alternatívának tűntek a Szovjetunió és szövetségesei államszocialista rendszereihez képest. Ma a szociológusok, mint Colin Crouch és Wolfgang Streeck Németországban arról panaszkodnak, hogy a „demokratikus kapitalizmus”, amely – Eric Hobsbawm kifejezését kölcsönvéve – a „katasztrófák kora” után a szociáldemokrata és kommunista munkásmozgalom erejének köszönhetően alakult ki, vereséget szenvedett és összeomlóban van.¹⁴ Még a Szovjetunió és szövetségesei létezése is abba az irányba hatott, hogy a burzsoázia hajlandó volt elfogadni ezt a kompromisszumot.

2. Fel kell tennünk a kérdést, hogy a neoliberalizmus hogyan érintette a kapitalizmus és a demokrácia viszonyát, s módította elő az autoriter kapitalizmus kialakulására irányuló történelmi tendenciát. Colin Crouch a „poszt-demokráciáról” szóló könyvében igyekszik kimutatni, hogy a de-

Frank Deppe

mokrácia kiüresedése (legalábbis a fejlett nyugati demokráciákban) nem jár együtt a demokratikus alkotmányok megszűnésével. A politikai rendszer és intézményei nem változtak meg radikálisan. Azonban a gazdasági elit (a „gazdagok” és szervezett érdekcsoportjaik) közvetlenül befolyásolja a politikai döntéseket a demokrácia rendszerén belül.

A torontói politikatudományi szakember, Stephen Gill kimutatta, hogy a globális fináncőtke és a neoliberalizmus ideológiai és politikai hegemoniája egyfajta „új alkotmányosságot”, a „fegyelmező neoliberalizmus”¹⁵ rendszerét építi fel. Talán olvasóim számára is világos, hogy Gill a foucault-i hatalomelemzés terminusait használja – megkülönböztetve a „hatalmi” és a „fegyelmező” rendszereket. Ez utóbbiak involválják az alávetettek szubjektivitásának befolyásolását is. A politikai ágensek általában a piacok (és különösen a pénzpiacok), illetve a globális verseny által megszabott „gazdasági szükségszerűségekkel” szembesülnek. Annak érdekében, hogy javítani tudják versenyképességüket (a céget, a városát, az egyetemét, az országát stb.) csökkenteniük kell az adókat, enyhíteniük a gazdasági tevékenység jogi megszorításait, lefaragniuk a szociális kiadásokat és persze a béreket, alkalmazkodniuk kell a globális versenyképesség egyre magasabb követelményeihez. Ugyanakkor a privatizáció következményeként a korábbi „közjavak” (oktatás, egészségügy, közlekedés, kultúra) ára is emelkedik. Ezek a „gazdasági szükségszerűségek” aztán névlegessé teszik a politikai döntések demokratikus legitimációját. Németország kancellárja, Merkel asszony nem oly régen dicsőítette a „piaci demokrácia” előnyeit – aminek üzenete nyilvánvaló: a politikának a piac szabályaihoz kell alkalmazkodnia.¹⁶ A vezető bankárok például felfedezték, hogy a pénzpiacok „negyedik hatalmi ággá” váltak a demokráciában, a törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom mellett, ráadásul a közvélemény és a média fölött gyakorolt hatalmuk révén a nemzetközi pénzügyi piacoknak az is hatalmukban áll, hogy „egyik napról a másikra megváltoztassák” az országos vagy helyi politikai döntéshozók „hibás döntéseit”. Hogyan gyakorolják ezt a hatalmu-

kat? Közvetlen beavatkozással is, de egyszersmind a hitelminősítő intézetek, a hitelek és államkötvények kamatrátái, a tőke menekítése, a valutáknak az amerikai dollárhoz képest való átváltási arányai és egyéb eszközök révén.

Végül, a piacoknak ez a fegyelmező ereje ráerőlteti magát az egyének viselkedésére, egyszersmind tudatára is. Mindenki – az iskoláktól és az egyetemektől a hivatalokig és a gyárakig – szembesül a verseny nyomásával, amely megteremti a maga győzteseit és veszteseit. TV-showk, versenyek, sportesemények mind erős befolyással vannak a fiatal emberek tájékozódására. A társadalmi lesüllyedés veszélyének – például amikor valaki munkanélküli lesz – óriási fegyelmező hatásra van. A neoliberalizmus kultúrája nagymértékben kommersziális, s a verseny, azaz a piaci alapelvek mindent meghatározó uralmát szolgálja.

A neoliberalizmus (az egyéni szabadság filozófiája) az állam és az ideológia szintjén bizonyosan nem kedvez a diktatúrának vagy a bonapartizmusnak (legalábbis a Nyugat fejlett tőkés országaiban). Azonban a piacok fegyelmező rendszere folyamatosan együtt jár az államnak a civil társadalom fölötti kontrollja teljesebbé válásával – az új információs technológiák alkalmazása, valamint a bűnözés, a terrorizmus, a politikai radikalizmus és a migráció ellen hozott törvények révén. Nagyjából összefoglalva: a klasszikus liberalizmus az „éjjeliőr-állam” pártján állt, a neoliberalizmusnak viszont erős államra van szüksége és annak kedvez. Az amerikaiak „új jobboldalnak” hívják ezt a rendszert, amely az erős állam felé orientálódó konzervativizmus és a gazdasági liberalizmus egyesítésén alapul.

3. Az autoriter kapitalizmus leírását illetően a következőt tézist fogalmaznám meg: míg a neoliberalizmus hegemoniája a hegemoniaciklus felfelé ívelő szakaszában nagyjából az alulról jövő konszenzuson alapult, amióta elkezdődött a válság, és fokozódott a gazdasági-politikai instabilitás – tehát 2008 óta – ezt az *alulról jövő konszenzust* egyre inkább a *felülről jövő nyomás* helyettesíti.

Először is, a 2008 utáni válság bebizonyította, hogy a pénzügyi rendszer esetleges összeomlása a mai kapitalizmusnak és államának egész rendjét fenyegeti. A „túl nagy ahhoz, hogy engedjük összeomlani” jelszónak megfelelően, a kormányok arra kényszerültek, hogy hatalmas pénzügyi mozgósítsanak a pénzügyi szektor megmentése érdekében; a krízismenedzselés a mai napig a pénzügyi szektor stabilizálására összpontosít. Sem a (Németország által az euróövezetre kényszerített) takarékosági politika, sem a *Federal Reserve System* (FED) és az *Európai Központi Bank* (EKB) által követett politika – a piac „lebegtetése olcsó pénzzel” – nem oldotta meg eddig a növekedés és az egyenlőtlen fejlődés, az adósság, a munkanélküliség és a szegénység problémáit. Ellenkezőleg: a szakadék a gazdagok és a szegények között – globálisan, regionálisan és lokálisan – szélesedett.

Ez az „anti-válságmenedzselés” a fináncstőke érdekeihez kapcsolódik, és politikai eszközökkel hajtják végre: a kormányok és más politikai ágensek tevékenysége révén. Nemzetközi szervezetek, mint az IMF, a Világbank, az EU és az EKB központi szerepet játszanak ebben a folyamatban. Görögországban a baloldali Syriza-kormányzatnak fájdalmas leckék árán kellett megtanulnia, hogyan működik a „trojka” által működtetett zsarnoki rendszer.

A konszenzusos kormányzás átalakítása erővel való kormányzássá (és autoriter válságkezelési módszereké)¹⁷ megmutatkozik a következő dimenziókban:

– A gazdagok és a szegények közötti társadalmi szakadék létrehozza és újratermeli a hadviselés és a represszió elemeit a nyugati, fejlett kapitalizmus centrumaiban, de egyszersmind a világtársadalom gazdag és szegény régiói között is. A Földközi-tenger az afrikai, szíriai és afganisztáni menekültek temetőjévé vált. Ideológiai téren a vallásháborúk és a fanatizmus világméretűben terrorizmust váltanak ki. A szegénység és a fiatalabb nemzedékek kilátástalan helyzete miatt virágzik a bűnözés, a drogkereskedelem és a terrorizmus (lásd a bevándorlók gettóit Franciaországban és Belgiumban). Szinte minden nap előfordulnak támadások a menekültek és az „idegenek” ellen. Németországban az elmúlt évtizedben több mint száz embert öltek meg az utcákon, mert nem tartoztak a fehér fajhoz. A közvélemény-kutatások feltárták: országainkban az emberek nagy többsége számára a közbiztonság vált a legfontosabb kérdéssé – az emberek a nagy része támogatja az erőszakos eszközök használatát, az erős államot és rendőrséget a közbiztonság érdekében.

– A krízismenedzselés felerősítette az „autoritárius etatizmus” elemeit (Poulantzas). Az EU-n belül a „trojka” egy olyan takarékosági rezsimeket vezet be, amely a népesség jelentős részét egyre mélyebb nyomorúságba taszítja, a fiatal embereket pedig arra kényszeríti, hogy kivándoroljanak. A másik oldalon, a terrorizmus és a menekülthullámok megnyitják az utat a „kivételes állapot” (a Carl Schmittől származó kifejezéssel élve, az „Ausnahmestaat”¹⁸) előtt, amely felfüggeszti az emberi jogokat és a demokratikus intézményeket, amíg az állami apparátus a terrorizmus ellen harcol. Franciaországban például a *szocialista* elnökjelölt, Hollande volt az, aki – a 2015. novemberi terrortámadások után – felfüggesztette az alkotmány egyes részeit.

– A nemzetközi politikában a katonai és politikai erő használata jelentős mértékben megnövekedett: a Nyugatnak az USA által vezetett háborúja a terroristák és a „látor államok” ellen (Afganisztántól Líbiáig), a polgárháborúk, konfliktusok és háborúk a régi Szovjetunió határai mentén és a korábbi Jugoszlávia területén, az EU-csapatok beavatkozásai Afrika számos országában. A nagyhatalmak nemzeti érdekeket védelmeznek a világrendszer keretei között, ugyanakkor vezető pozíciókért és új szövetségekért versengenek egy új világrendszeren

belül (az USA, a Nyugat, Kína és a Távol-Kelet, a BRICS stb.) Ezek a geopolitikai konfliktusok új fegyverkezési versenyt s új hidegháborús ideológiai frontvonalakat hoztak létre – Oroszország és Kína ellen.

4. Ha megnézzük a kialakult helyzetet Közép- és Kelet-Európa országaiban, amelyek 2004-ben csatlakoztak az EU-hoz (Bulgária és Románia 2007-ben követte őket), hamarosan azt fogjuk találni, hogy figyelemreméltó különbségek vannak Nyugat-, Észak- és Dél-Európa, valamint az új tagok között, amelyek 1991-ig a Szovjetunió vezette szocialista blokkhoz tartoztak. A fejlődésnek az a sémája, amelyet a Nyugat elemzésére alkalmaztunk (nagyon leegyszerősítve: fordizmus és „aranykor” a 70-es évek közepéig, átmenet a globalizációra és a pénzpiaci kapitalizmusra, az információs-szolgáltatásos társadalomra, neoliberais hegemonia a '90-es években, az európai integráció új dinamikája), nyilvánvalóan nem alkalmazható ezekre az új tagországokra.

Az elmúlt huszonöt év során ezek az országok két válságkorszakon és radikális átalakuláson mentek át. Az első a régi (szocialista) rendszer megszűnését követő időszak volt: a gazdaság összeomlása, ami munkanélküliséget és szegénységet hozott, a szocialista rendszerhez tartozó társadalombiztosítási rendszerek fölszámolása, s a régi politikai rendszer megszűnése, amely új alkotmányt, új politikai tényezőket, pártokat és egy új politikai osztályt teremtett. Az átalakulás célja a tőkés piacgazdaságra való átmenet és a Nyugat (az Európai Unió) felé való nyitás volt. A piac megnyílt a Nyugatról jövő tőkeimport előtt, miközben ezen országok társadalmi válsága – a növekvő különbségek a nagyvárosok (amelyek integrálódtak az európai piacokba) és az agrárjellegű „vidék” között –, a demokratikus intézmények hiánya mellett, a fő tényezője volt a politikai instabilitásnak, amely gyenge kormányzatokat, korrupciót stb. teremtett. Dorothee Bohle, Budapesten tanító politológus, az európai integráció és Kelet-Európa szakértője, egészen korán összefoglalta Kelet-Európa perifériává válásának következményeit: „Nem ezeknek a gazdaságoknak az általános leértékelődéséről van szó, hanem inkább kettészakadásukról: e gazdaságok szelektív módon épültek be a szupranacionális felhalmozás rendszerébe, miközben az államszocialista örökség következményeit országos szinten kellett menedzselni.”¹⁹

Az átalakulás második válsága az Európai Unióba való belépéssel függött össze. Ezek a társadalmak természetesen lelkesen vágytak rá, hogy a gazdag országok közösségének tagjaivá váljanak, s boldogok voltak, amikor ez sikerült. Nemcsak azt várták, hogy integrálódhatnak egy bővülő piacba (a demokratikus államok piacába), hanem azt is, hogy profitálhatnak azokból a pénzalapokból és kedvezményekből is, amelyeket az EU az új tagoknak juttat. A szakértők emlékezhetek arra a szerepre, amelyet a mezőgazdasági politika, a szociális alapok és

az *Európai Beruházási Bank* töltött be Dél-Olaszország, az olyan új tagok, mint Írország vagy Spanyolország és Portugália támogatásában, az 1980-as években. Ámde a szakértők azt is tudták, hogy a Közös Piacon belül az egyenlőtlen tőkés fejlődés törvénye működik. Vagyis az EU regionális politikájának és pénzalapjainak soha nem sikerült eltörölnie a fejlődési egyenlőtlenségeket az Unió gazdag és dinamikus, illetve szegény és stagnáló régiói között.

A második átalakulás azonban azt jelentette, hogy az új tagok nemcsak integrálódtak a közös piacba, hanem egyszersmind egy olyan időszaknak léptek be az EU-ba, amikor a neoliberais gazdaságpolitika új dinamikához vezetett, amit az országok, régiók és városok közötti verseny szabályai határoztak meg. Az Unió politikája sohasem volt redistributív, soha nem arra irányult, hogy csökkentse a fejlettség, a társadalmi státusz és a versenyképesség különbségeit az egyes területek és országok között. Most azonban az Uniót egyértelműen a szabad verseny elvei irányítják (nem csak az EKB által uralt euróövezetben, hanem a 28 tagú Unióban is). A 2008 utáni krízis súlyosabban érintette a Dél és a Kelet gyenge országait – így a hagyományos megosztottság az északi (Németország körül csoportosuló) és a déli (mediterrán) országok között tovább erősödött a Nyugat- és Kelet-Európa közötti megosztottság miatt. A válság következményei súlyos társadalmi problémák lettek: egyfelől, a munkanélküliség és a szegénység további növekedése, a munkaerő tömeges elvándorlása Nyugatra, másfelől, növekvő elégedetlenség a kormányokkal és a politikával, a jobboldali populista tendenciák kialakulása. Ahogyan Dorothee Bohle megjegyzi: „E megosztottság nemcsak regionális, térbeli megosztottság, hanem összekapcsolódik azokkal a társadalmi különbségekkel is, amelyek korunk kapitalizmusának még a fejlett formáit is jellemzik.”²⁰

Immanuel Wallerstein volt az (persze kollégáival együtt), aki a „világrendszer-elmélettel” megtanított minket arra, hogy a modern kapitalizmus történetében (kb. 1500 óta) a rendszer mindig a centrum–periféria viszony alapján működött – ami azt jelenti: a gazdag és hatalmas centrumnak szüksége van a perifériára a maga fennmaradásához. A periféria megszenvedti a centrum gazdasági és – a gyarmatok esetében – politikai uralmát, egyszersmind integrálódását abba a – természetesen a centrum által uralt – világpiacba, amely erősíti alulfejlettségét és alárendelt helyzetét a rendszeren belül.²¹ Nyilvánvalóan ennek a centrum–periféria dialektikának a logikája az Európai Közösségen belül is működik. Nos, a világrendszer-elmélet azt is tanítja nekünk, hogy a periféria társadalmi és politikai erői, amelyek ki akarnak törni ebből a függőségből, erős államot akarnak, a nemzetgazdaság és a nemzeti határok erős védelmét. Ez szolgálja az erős nemzeti burzsoázia kialakulását; az erős állam eszköz arra, hogy a nemzet vagyonát a nemzetállam kontrollálja alatt tartsa (ami előfeltétele annak, hogy javítsák az emberek életviszonyait.)

5. Nekem úgy tűnik, hogy az autoritárius (jobboldali) politika és az ilyen jellegű államok kialakulása Kelet-Európában 2008 után igazolja a világrendszer-elméletnek ezeket a téziseit. Természetesen minden országban különböző kultúrák és különböző hagyományok működnek, például ilyen egyes országokban a vallás és a katolikus egyház befolyása. A jobboldali politikát támogatják a vidéki szegény tömegek, de a nagyvárosok középosztályának bizonyos csoportjai is, amelyeket fenyeget a gazdasági válság és a társadalmi lecsúszás. A gyenge nemzeti burzsoázia erős államot akar, amely korlátok közé szorítja a nagybankok, biztosítótársaságok és transznacionális cégek hatalmát.

A rasszizmussal kombinált nacionalizmus általános vonása a jobboldali populizmusnak, amelyet – mellékesen Németországban is – felerősített a 2015-ös menekültválság és a kormányok rá adott nemzeti válaszai az EU-ban (különösen a vezető szerepet játszó német kormányzaté). Az egyik további indoka a jobboldali populizmus és nacionalizmus erejének a politikai, társadalmi és gazdasági baloldal gyengesége Kelet-Európa korábbi szocialista országaiban.²² Jelenleg az EU válsága (Görögország, a Brexit) erősíti a nacionalista politikát sok országban. Mégis, ezt a nacionalizmust korlátok közé szorítja a gazdasági elit érdeke, de még a konzervatív politikusok is, akik profitálnak azokból az előnyökből, amelyeket még mindig garantál az EU – továbbá a liberális erők, a fiatalok a nagyvárosokban, akik az erős nacionalizmussal, vagy pláne annak fasiszta szélsőségeivel szemben az európai orientációt védelmezik.

Természetesen nem tudjuk, hogy a közeljövőben milyen irányban dőlnek el ezek a konfliktusok. Túl sok a bizonytalanság. Milyen irányban fog a gazdaság fejlődni – a válság vagy a gyógyulás felé? Milyen megoldást talál Európa a menekültválságra? Vajon az Oroszországgal való konfliktusok meghatározzák-e a belpolitikát is? Mik lesznek a válaszok az EU növekvő katonai beavatkozására Afrikában vagy a Közel-Keleten? Milyen reakciókat fog kiváltani az, ha az államok autoritárius eszközökkel intéznek támadást az alapvető polgári jogok ellen, ha a társadalmi problémákat – nyugtalanság a munkások között, a nyugdíjasok között, a migráns munkások helyzete – nem oldják meg kielégítően? Az ilyen konfliktusok ugyanakkor meghatározzák a demokratikus és szocialista ellenzék jövőjét is (és hatását a tömegekre) az országban.

Mi lesz – és ez az utolsó kérdésünk – a kritikai értelmiség feladata ilyen feltételek között? Először is, a jobboldali populizmust és az autoriter politikát szembeállítani kell az 1789 óta zajlott demokratikus forradalmak követeléseivel: *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség!* A média, a kultúra, a művészetek, az egyetemek azok a terepek vagy terek, ahol ez a fajta intellektuális kritika nélkülözhetetlen. Az elmúlt évtizedben nemcsak a jobboldali populizmus és az autoritárius államok felemelkedésének lettünk tanúi, hanem demokratikus mozgalmaknak is

világszerte, amelyek két kérdésre összpontosítanak. Először: a politikai diktatúrával és a korrupcióval való szembeni ellenállásra a képviselői demokrácia intézményein belül, amelyhez társul az autonómia és az önrendelkezés értékeire való hivatkozás! Másodsor: a globális kapitalizmus kritikájára, különösen a gazdag és szegény országok közötti növekvő különbségekre. Mellékesen: az EU politikájának bírálata az európai baloldal részéről szintén erre a két kérdéskörre irányul. Végül: ezeket a mozgalmakat az internacionalizmus szelleme kapcsolja össze, elvetik a nacionalizmust és a rasszizmust. Tehát az Európa többi országában működő demokratikus mozgalmak bátoríthatják a demokratikus politikát az autoriter kapitalizmus uralma alá került országokban!

Jegyzetek

- ¹ Frank Deppe: *Autoritärer Kapitalismus. Demokratie auf dem Prüfstand*. Hamburg VSA-Verlag, 2013. Authoritarian Capitalism. 7th Annual Nikos Poulantzas Memorial Lecture. Athens, 4. December 2013. Athens 2014.
- ² Colin Crouch: *Postdemokratie* (2003), Frankfurt / Main, 2008.
- ³ Németországban a jobboldali Szövetség Németországért (AfD) a szavazatok csaknem 20%-át szerezte meg a legutóbbi regionális választásokon. Az AfD erősen nacionalista, támogatja az EU-ból és az euró-övezetből való kilépést, szemben áll az iszlámmal, az országot kormányzó „rendszer-pártokkal” és a médiával (a sajtó, a tévé – „mind hazudnak”, szerintük).
- ⁴ Jacob S. Hacker – Paul Pierson: *Winner-Take-All-Politics. How Washington Made the rich richer – and turned its Back on the Middle Class*. New York/London, 2011.
- ⁵ Peter Gowan: *The Global Gamble*. London/New York, 1999; Leo Panitch/Sam Gindin: *The Making of Global Capitalism*. London/New York, 2012.
- ⁶ *A Tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015.
- ⁷ *Inequality*. Harvard University Press, 2015.
- ⁸ Cambridge, Polity.
- ⁹ Például Németországban is: Wolfgang Streeck: *Gekaufte Zeit*, Berlin, 2013; Slavoj Žižek: *Arger im paradies. Vom Ende der Geschichte zum Ende des Kapitalismus*, Frankfurt/Main 2015 (magyarul: *Zűr a paradicsomban. A történelem végétől a kapitalizmus végéig*, Budapest, Európa Kiadó, 2016); Paul Mason: *PostCapitalism. A Guide to Our Future*. London, 2015.
- ¹⁰ David Harvey: *Brief History of Neoliberalism*. London/New York 2005, 7.
- ¹¹ Ellen Meiksins Wood: *Demokratie kontra Kapitalismus*. Köln, 2010, S. 215.
- ¹² Karl Marx: *A zsidókérdéshez. Marx-Engels Művei*, 1. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1957, 349.
- ¹³ Vö. Frank Deppe: *Politisches Denken zwischen den Weltkriegen*. Hamburg, 2003. (Politisches Denken in 20. Jahnrundert, Band 2), 307. és köv.
- ¹⁴ Donald Sassoon: *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*. London, 1997.
- ¹⁵ Stephen Gill: *Power and Resistance in the New World Order*. New York, 2003.
- ¹⁶ A TTIP (*Transatlantic Trade and Investment Partnership*) elleni mozgalom a „piaci demokrácia” ellen irányul. Az egyezmény a tőkeérdekek elsődleges-

ségét rögzíti a nemzetállamokkal szemben, s arra kényszeríti az államokat, hogy a verseny szabályaihoz igazodjanak.

- ¹⁷ Szeretném emlékeztetni az olvasókat egy híres szakaszra Gramsci börtönjegyzeteiből. Gramsci (az első és a második világháború közötti időszakot illetően) egy *interregnum*-ról beszél (átmeneti rendszerről, amelyet a „tekintély válságával” jellemez). Amikor az uralkodó osztály többé nem támaszkodhat társadalmi konszenzusra (azaz többé nem „vezeti” a társadalmat, hanem „uralkodik” rajta), a pusztta végrehajtó (represszív, állami) erő birtokosa, ez azt jelenti, hogy a nagy tömegek elveszítik hagyományos ideológiákat. Nem hisznek többé abban, amiben azelőtt ... A válság abban a tényben áll, hogy a Régi meghal, az Új pedig még nem született meg... Ebben az *interregnum*-ban (átmeneti rendszerben) sokféle különböző tünete van a társadalom beteg állapotának.” (Antonio Gramsci: *Gefangnishefte* 2., Hamburg, 1991, S. 354.).
- ¹⁸ Diktatúra mint szükségszerű válasz a „kivételes állapotra” (*Ausnahmezustand*).
- ¹⁹ Dorothee Bohle: EU-Integration Osterweiterung: Die Konturen der neuen europäischen Unordnung. In: Hans Jürgen Bieling/Jochen Steinhilber (Hrsg.) *Die Konfiguration Europas. Dimensionen einer kritischen Inegrationstheorie*, Münster, 2000. 304–330.
- ²⁰ Dorothee Bohle: Europas neue Peripherie. Polens Transformation und transnationale Integration, Münster, 2002. 284.
- ²¹ Immanuel Wallerstein és társai szerint, a „félperiféria” a versengő és felemelkedő államokból áll (Németország Nagy-Britannia ellen, Oroszország az USA ellen, ma Kína az USA ellen), olyan országokból, amelyek kérdésessé teszik a „centrum” egyeduralmát a világ gazdaságban. Ezeknek az országoknak erős, protekcionista államra van szükségük, hogy lépést tudjanak tartani a centrummal. Ez a fajta versengés végül háborúhoz vezetett!
- ²² A huszadik század utolsó negyede Nyugat-Európában is válságidőszak volt a szociáldemokrata és kommunista munkásmozgalom és szakszervezetei számára – például Olaszországban, Franciaországban, Nagy-Britanniában.

(Fordította: Szalai Miklós)

Az állam pusztulása

Egy valamiben mindenki egyetért: a világ privatizálása nagymértékben korlátozza az egyes államok döntéshozó képességét. A kormányok – és még inkább a parlamentek – teljes mértékben alárendelteké válnak. A választások többnyire értelmüket veszítik. A közintézmények beavatkozó és szabályozó hatalma megszűnik. Határok csakis a világ szegényei előtt tornyosulnak: a piacgazdaság transznacionális természetű.

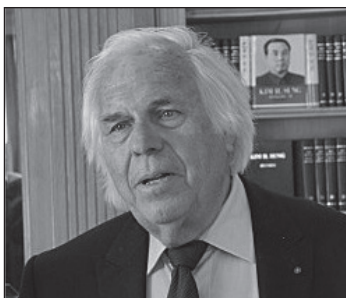
Az állam immár eszköztelen a munkanélküliséggel szemben; nem tud növekedést biztosító gazdaságpolitikát bevezetni, meg van fosztva adóbevételeitől, sőt, már a társadalombiztosítási rendszereket sem képes kielégítően működtetni. Ezért a lakosság többsége többé nem hisz az államban, amely elvesztette legitimitását: „nem léptek új funkciók e veszteségek pótlására” – emeli ki Habermas.

Az állam immár nem képes fenntartani – hogy Kantot idézzük– „a tisztátalan szándékok közösségét”; a társadalmat romboló egyéni ösztönöket és perverziókat már nem ellensúlyozza a közérdek etikája és a társadalmi szolidaritás. Az állampolgárok szemében az állam értéke a zéróhoz közelít.¹ Az emberek félnek a létbizonytalanságtól és az erőszakos cselekményektől, például a terroristatámadásoktól – vagyis többé már nem szabadok. Csak a pénzpiacok „szőrfölnek” a vérszegény, bomló társadalmi-politikai rendszer felszínén.

Az állam pusztulása, legalábbis részben, bomlásra ítéli a civil társadalmat is (ellentmondva mindazoknak, akik minden reményüket pont a civil társadalom létébe fektették). Mindez a finánc kapitalizmus logikájából következik; a folyamat viszonylag lassú és lényegét tekintve összetett, hiszen valamilyen mértékben mindannyiunk tevékenységének következménye, még ha a legfontosabb szereplők természetesen az óriás pénzintézetek is.

Sok állampolgár elfogadja, hogy újfent pusztá alattvalóvá váljon, s azt reméli, hogy engedelmissége biztosítja majd számára a szolgálat biztonságát. A reformista szakszervezetek diskurzusa és gyakorlata is erre ösztönöz. Az emancipáció és a döntésekben való részvétel helyét, mintegy „menedékként”, a lemondás és a passzivitás foglalta el. A nyugati állam pusztulása „természetesnek” látszó folyamatként megy végbe, s így a lehető legkevesebb társadalmi és politikai reakciót vagy ellenállást váltja ki. A bomló államnak azért, hogy még fennmaradjon,

ellenségképre van szüksége, amivel szemben „biztonságot” nyújt, mint ezt úton-útfélen kérkedve hirdeti is. A politika mind inkább összezsugorodik, és a közbiztonság területeire, a felderítésre és a rendőri elnyomásra startol rá. Az iszlám terrorizmus, amely a szegények és a kicsit kevésbé szegények közötti réges-régi ellentétet alakítja át vallási konfliktussá – mellesleg amikor a vallás közvetlenül politikai témákhoz szól hozzá, akkor szinte delíriumos félrebeszéléssé válik – egy ideig lehetővé teszi még ennek a gyengülő Államnak, hogy igazolja létét: „szent szövetségre” szólítja fel a bal- és jobboldalt. Ez a „háborúk” korának igazán „hagyományos” stratégiája!

Robert Charvin

A lapot az oligarchák osztják: azt állítják magukról, hogy „apolitikusak”, s hogy csupán értelmezik az emberiség társadalmi és gazdasági jövőjét igazgató „törvényeket”. Maradiságuk a racionalitás és az ideológiamentesség képeben tetszeleg (persze, csak a többiek ideológiáját vetik el). Nem származnak se Északról, se Délről, sőt, egyetlen filozófiai irányzathoz sem tartoznak: létük egyedüli célja a hatalom és a gazdság. „Etikájuk” az uralkodás – bármilyen eszközt felhasználva. Ezt tanulják gyerekeik is az „elit” iskolákban, vagy az ibizai és a St Barth-i orgiákon, mielőtt maguk is kézbe veszik a magánnagyhatalom gyeplőjét, amit majd ők örökölnek. Vannak azonban világon a globalizációval szembeszálló államok is. Termelési módjuk, politikai rendszerük, fejlettségi szintjük különböző, de közös bennük az, ami a nagyragadozók, vagyis az óriás magáncégek és az őket segítő nagyhatalmak, legfőképp az USA szemében halálos vétek: ezek az országok az „elmaradt haszon” terrénumai, mivel e térségekben a magántőke nem képes kisajtolni az elvárt nyereséget.

A világ ellenálló államait gyakran a „Gonosz Birodalmának” „lator államoknak” nevezik, és szigorúan büntetik. Eszközeik: szisztematikus lejáratás a médiában, embargó, különféle, a belső politikai egyensúlyt bomlasztó beavatkozások, mint például az ellenzék támogatása vagy a vezetők megvásárlása. Ha pedig ez nem elégséges, akkor marad a fegyveres beavatkozás: a chilei fegyveres erők az USA „biztatására” számolták fel Salvador Allende szocialista hatalmát, a nyugati hadseregek és a NATO – Izrael² és Törökország előzékeny együttműködésével – semmisítette meg a „megbízhatatlan” arab államokat (Irakot, Líbiát, Szíriát stb.). A „megbízhatatlan” államok elpusztítását nem követi újjáépítés: a káosz – szándékosan vagy merő közömbösségből – tartóssá válik. Szervezett állam nélkül kiéleződnek a törésvonalak a lakosságon belül, s vallási köntöst öltenek, amit a nyugati magánhatalmak a maguk

javára hasznosítanak. Például a líbiai olajat nagyon olcsón (hordónként alig 10 \$-ért) adják el egyes lázadó csoportok – történetesen az olasz és amerikai, óriás kőolaj-magáncégeknek –, és ezzel saját nemzetgazdaságukat fosztják meg a létszükségletet jelentő bevételtől.³

A „demokrácia” eljövételére és a gyors fejlődésre vonatkozó nyugati ígéreteket nem teljesítik: a líbiai vagy iraki típusú káosz nagyon is megtérül – hasonlóan a Csád-, Gabon- vagy Elefántcsontpart-féle szolgáshoz⁴!

Ma a nemzetközi közösség a nagyhatalmaktól – amelyekben az ország politikai irányvonalát a legerősebb magángazdasági erők határozzák meg –, a szatellit államokból és egyre inkább (a Közel-Keleten és Afrikában) a káosz uralta területekből áll. Néhány állam azért még túlél és ellenáll az elvadult globalizációnak (amelyet egypár oligarcha és a cégeik, valamint állami támogatóik közül verbuválódott segítők kényszerítenek ki). Az államnak, amely szeretné megőrizni szuverenitását (ami egyébként teljesen megfelel az ENSZ Alapokmányában lefektetett elveknek, amelyek felülvizsgálatát egyelőre még senki sem merte kezdeményezni), csupán két lehetősége van a nyugati magán- és közhatalmak romboló akaratával szemben (Kínát kivéve, amely óriáshatalom lévén, szabad és sérthetetlen).

Az első lehetőség a fegyverletétel, a *kapituláció*. A kialakult zűrzavaros nemzetközi helyzetet rövid távon ez befolyásolja a legkevésbé, és főleg a déli államokban, a Szovjetunió eltűnése óta, ez a leggyakoribb megoldás. „Igazodás” a nyugati mintához: a piacok megnyitása, privatizáció, adósságtörlesztés – függetlenül az adósság jellegétől –, politikai látszatpluralizmus stb.

Az efféle alávetettség korántsem biztos, hogy népszerűtlen. A helyi tőkések érzik, hogy kiváltságukat megtarthatják. A politikusokok hasonló cipőben járnak, hiszen sikeresen elkerülik a felelősségvállalást saját állampolgáraik előtt, s ehelyett kizárólag a világ urai (a multinacionális vállalatok és a nagyhatalmak) előtt kell helytállniuk. A kormány nem ütközik komoly nehézségekbe: az alávetettség, bár megalázó, jár némi hozadékkal. Biztosítja a stabilitást és nem megy szembe a szuverenitás látszatával. Amikor a „néphez” szól, akkor hibáztathatja a „külföldet”! A fiatalok egy része, még a legszegényebbek közül valók is, „nyugati” mintájú fogyasztásról álmodik, el van bűvölve a média által szüntelenül kirakatként mutogatott és megjátszott *american way of life*-től. A lakosság egyes rétegei hisznek a gazdasági és a szociális csodákban, s ehhez úgy vélik, elég, ha országuk beilleszkedik a világpiacba, és a nagyhatalmak, vagyis elsősorban az USA nyomába lép. És végül, a széles körben elterjedt „helyi korrupció” lehetőséget nyújt az egyéni kitérésre a tömegnyomorból.

A második megoldás az *ellenállás*. Ez csak néhány országra jellemző, ezek termelési módja, politikai rendszere és kultúrája, valamint fejlettségi szintje egymástól nagyon különbözhet.

Az ellenállás támaszkodhat a nacionalizmusra, a szocializmus valamely formájára, ilyen vagy olyan vallásra stb., vagyis egy olyan ideológiára, amely megteremti a szükséges társadalmi egységet a nagyhatalmakkal szembeni ellenálláshoz. De a konfrontáció közben tartása rendkívül összetett feladat. A vezetőktől egyszerre követel meg radikális stratégiát (amely elkerülhetetlenül kiváltja a belső ellenállás megszületését), a nemzetközi porondon pedig kellően rugalmas taktika bevetését, hogy kikerüljék mindazokat az akadályokat, amelyeket a nagy magánérdekek állítanak eléjük⁶. A nagy többség részére ígért társadalmi emancipáció – ami gyakran jellemző ezekre az országokra – szembemegy az egyenlőtlen erőviszonyokból adódó valósággal. Az ellenállásért tehát, főleg a kisebb államok, nagyon nagy árat fizetnek. Még az orosz államot is állandóan támadják és szankciókkal sújtják, pont úgy, mint a szovjet időkben!⁶

A kommunikációs csatornák általános felügyelete és a „célzott” megfigyelések, amelyet az amerikai titkosszolgálatok alakítottak ki, teljesen „átláthatóvá” tettek mindenkit, akit a Nyugat ellenségének akarnak beskatulyázni. Az ellenzékieknek nyújtott anyagi támogatás lehetővé teszi egy sor destabilizáló akció elindítását: azok a nem kormányzati szervezetek (NGO-k), amelyeket nyugati alapokból finanszíroznak, és az „emberi jogok védelmére” hivatkozva lépnek fel, ténylegesen olyanok, mint a külföldről finanszírozott ellenzéki pártok. Belföldi tevékenységüket a nemzetközi média bőségesen ismerteti, hogy megnyerjék a közvélemény támogatását. Hasonló külső nyomást gyakorolnak az érintett országok ingatagabb személyiségeire is: a nyugati hatalmak képesek megvásárolni – és e téren egyáltalán nem fogják vissza magukat! – az államapparátus számukra hasznos tagjait!

Emiatt az olyan állam, amelyik nem áll be a sorba, kénytelen ostromlott várként viselkedni, ami természetesen felerősíti az őt támadó kritikát. Mert tény, hogy a pluralizmus és a szabadság elősegíti a gazdag nagyhatalmak beavatkozását – és azok gátlástalanul élnek is a lehetőséggel. A liberális demokrácia megkönnyíti számukra a globalizációellenes ideológiák és politikák „lefeegyverzését”.⁷ A radikális gazdasági reformokra, mint például az államosításokra (amelyek pedig csak egy-egy állomásai annak a nemzetközi joggal amúgy teljesen összhangban álló folyamatnak, amely szerint minden ország szabadon megválaszthatja társadalmi-gazdasági rendszerét, s így szabad nem kapitalista termelési módot is választani) a legkülönbébb szankciókkal válaszolnak, nevezetesen pénzügyi szankciókkal, s olyan embargóval, amely akadályozza a társadalmi változást. E jogellenes megtorlások megfojtják a nemzetgazdaságot és megnehezítik az állampolgárok életét,⁸ ami újfent az állammal szembeni társadalmi elégedetlenséghez vezet! A nagyhatalmak az ellenállás vezetőit tehát alkalmatlanoknak, gazdasági analfabétáknak kiáltják ki, és – ami a méltánytalanság netovábbja! – még „totalitarizmussal” is megvádolják őket, noha min-

denekelőtt ők maguk felelősek a kialakult helyzetért! Mófőlett furcsa, mégis sok haladó nyugati gondolkodó is élesen elítéli az ellenálló államokat, és így ők is a domináns magánérdekek szolgálatában álló „ál-szent” megfigyelők kritikáihoz csatlakoznak. E „nyugatias” okos tojások számára, akik között az első helyen találjuk a szociáldemokrata befolyás alá tartozókat, a konfrontálódó államok nem felelnek meg azoknak az elvont elvárásoknak, amelyeket kényelmes irodáikban gondoltak ki. Úgy tűnik, csak az olyan állammal szolidárisak, amely minden erényt kifejlesztett, bajnoka minden szabadságjognak, nem ismeri a korrupciót, és megoldott minden válságot. De ilyen állam, természetesen, nem létezik. A nyugati értelmiség tehát minden lelkiismeret-furdalás nélkül híve maradhat annak a rendszernek, amelyből jól megéli!⁹ Igaz, hogy a nemzeti szuverenitás ma nem divatos. A nacionalizmus se, bár a nagyhatalmak által fenyegetett országokban – így például az iszlám lerohanás és az amerikai imperializmus által fenyegetett arab világban – manapság a haladó nézetekkel kezdik azonosítani. Pedig a nacionalizmus és a szocializmus (keveredve a helyi civilizáció hagyományaival) együtt tette lehetővé, hogy Kuba és Észak-Korea fennmaradjanak a több mint félévszázados blokád ellenére! Az orosz patriotizmus felelése meghatározó szerepet játszik az orosz hatalom újjáépítésében is.

A haladó nyugatiak körében jobban szeretik, amikor Salvador Allende hősi halált hal, és felszámolják a chilei szocializmus kísérletét, sőt, hetven év palesztin vereségeit: a veszteseknek ugyanis jobb a sajtójuk, hisz nem lehet túl sok hatalmi visszaélést hányni a szemükre.

Ez az álromantizmus főleg azt fejezi ki, hogy Nyugaton, még azok körében is, akik eljutottak a radikalizmusig, a mély ellenmondások semlegesítik és túl „drágának” ítélik a radikalizmust. Megvan ugyan a forradalmi elszántság, de csak azzal a feltétellel, hogy ne legyen forradalom; szeretnék a szocializmus egy bizonyos formáját, de csak azzal a feltétellel, hogy nem kérdőjeleződik meg a kapitalista termelési mód; elutasítják a zsarnokságot, de nem teremtik meg a feltételeket a lerombolására; szolidárisak az elnyomottakkal, de közömbösek a nincstelenekkel! Ez az értelmiség az álmodern baloldal, és messze áll a tisztánlátó Léon Bloy konzervatív katolicizmusától, aki ezt írja: „A gazdag egy kérelhetetlen durva alak, akit kénytelenek vagyunk megállítani – kaszával vagy egy sorozatlövésessel a hasába.”¹⁰ Az európai „szocialista” pártok egytől egyig kómába estek, de szellemük még mindig tovább fertőzi a világ gondolkodását. Az egyén felmagasztalása elszakadt a valóságtól: az egyén ma atomizálódott, elszigetelt, külső kényszerek – melyeket nem is mindig tudatosít – által meghatározott, mivel a mindent átható, megfoghatatlan piaci viszonyok uralkodnak rajta. Ez már nem az az egyén, amelyet a – gyakran megtagadott – Felvilágosodás és a Francia Forradalom elképzelt.

Mivel a pénzügyi kapitalizmus uralkodik, azok, akik elvetik az ellenálló államokat, és elfogadják saját államuk lebontását, a valóságban

semmi mást nem akarnak, csak azt, hogy nekik személy szerint megmaradjon a kényelmes status quójuk. Támogatói az általános fásultságnak, mert megtagadják – az állítólag általuk követett – „humanista” célok megvalósításhoz szükséges eszközöket.

Meg kell-e várnunk, hogy megváltozzon az Ember, ahhoz hogy megpróbáljunk egy új és más világot felépíteni? Az emberi jogok kivirágoznak-e majd maguktól a súlyosan elmaradott társadalmakban? Milyen „civil társadalom”, a nem-kormányzati szervezetek milyen hadserege lehetne képes egy új „Nürnbergi Bíróság” elé citálni a pénzügyi kapitalizmust?

Az élet megváltoztatása nem diadalmenet. Kizárólag fájdalmas és nehéz történelmi folyamat lehet, hibák sorozatával, ellenmondásokkal, sőt, bűnökkel terhelt. A népek vére és verejtéke lendíti előre a történelmet. A különböző országok nagyon gazdag folyamatban, sokarcú politikai harcban, más és más módszereket, sosem látott államszervezeteket alakítanak ki. De a „horizontalitás” iránti vágy, amit bizonyos értelemben a Szociális Világ Fórumok vagy szerényebb mértékben a Nuit Debout mozgalom fejezett ki, nem zárja ki sem a pártok szervezési képességét, sem az államhatalom „vertikalitását”.

Az állam, amely természetesen nem örökkévaló, még nem merítette ki történelmi szerepét. A nemzetközi kaosz közepette és a belső erők védelmében megmaradt életfontosságú fegyvernek a pénzügyi kapitalizmussal szemben. Ki kell vegye részét a nemzetközi osztályharcból a világ mai urai ellen!

Jegyzetek

- ¹ Lásd Jean Ziegler: *Les nouveaux maîtres du monde et ceux qui leur résistent*. Paris, Fayard. 2002.
- ² Az izraeli kórházakban ápolják például azokat a szír sebesülteket, akik a damaszkuszi rendszerellenes fegyveres csoportokhoz tartoznak!
- ³ Az amerikai, francia és olasz Különleges Alakulatok beavatkozási politikája Líbiában elsősorban a nagy nyugati olajvállalatok érdekeit szolgálja.
- ⁴ A francia kormány nagyon is odafigyel a „legális” szempontokra... formálisan, például mindig elvárják az adott országtól, hogy rendezzenek választásokat, amelyek legitimálják a kialakult helyzetet, függetlenül attól, hogy milyen valós körülmények között zajlanak ezek a választások. Csak az a lényeg, hogy az eredménnyel elégedett legyen a francia kormány (így például nem ez történt Elefántcsontparton, amikor újraválasztották Laurent Gbagbót, akit ezért erőszakkal kellett eltávolítani!).
- ⁵ Azok az államok, amelyeket a Nyugat megpróbál elszigetelni, időnként kénytelenek természetellenes kiegyezéseket kötni (lásd az orosz–török közeledést 2016-ban).
- ⁶ Lásd: Robert Charvin: *Faut-il détester la Russie? Vers une nouvelle guerre froide?* Bruxelles, Edition Investig'action, 2016.
- ⁷ Egyes Déli országokban, amelyek nem hajlandók alávetni magukat az USA

vezényletének, mint például Nicaragua, a média a helyi tőkések kezében van, akiket viszont az USA támogat. Daniel Ortega, a nicaraguai ellenzék vezetője szerint a helyi média „az USA nagykövete”!

⁸ Észak-Korea, korszakonként különböző okokra hivatkozó, majdnem teljes embargó alatt él már közel hetven éve. Ezt a megfojtási kísérletet egy, az ország által az embargó következményeként követett politikát szisztematikusan lejárató kampány kíséri.

⁹ Úgy tűnik, hogy 2016-ban ez a „szabadság védelmének előőrse” típusú értelmiség a Jean-Paul Sartre által a *Piszkos kezekben* felvetett problémát feszegetik, amely pedig még 1948-ban jelent meg. Sartre főhőse, Hoederer, kész megfizetni a forradalom szükséges „árát”, míg Hugo „tisztá kézzel” akar élni, ezért erre nem kész, neki viszont egyáltalán nincs keze...

¹⁰ Léon Bloy: *Le sang des pauvres*. Paris, Arlea. 1995

(Fordította: Morva Judit)

Eredeti megjelenés: InvestigAction, 2016. augusztus 23. <http://www.investigaction.net/letat-devaste/>

A gazdasági NATO

A szabadkereskedelmi egyezmények neokoloniális hatalmi eszközök

Sehol nem tántog akkora szakadék az ékesszóló, demokratikus válságnapi beszédek és a kőkemény kapitalista valóság között, mint a szabadkereskedelem esetében. Az állítólag a jólétet növelő, mégis sokat támadott szabadkereskedelmi egyezmények – amelyek célja, úgymond, az egyenlő jogokon alapuló világszerte árucseré megteremtése – elsősorban azt szolgálják, hogy bebetonozzák a globális kizsákmányoló hatalmi struktúrákat, s kizárják a nem kívánatos konkurenciát. Ha a soron következő amerikai elnök, Donald Trump esetleg más irányt szab is az USA kereskedelmi politikájának, az sem fog változtatni ezen a láttelepen. Most ugyan jegelték a TTIP-t (*Transatlantic Trade and Investment Partnership* – *Transzatlanti Szabadkereskedelmi Megállapodás*), ám az Európai Unió és Kanada közötti sikeres CETA-tárgyalások (*Comprehensive Economic and Trade Agreement* – *Átfogó Gazdasági és Kereskedelmi Egyezmény*) azt jelzik, hogy elhamarkodott lenne halottnak nyilvánítani a TTIP-t, illetve abból kiindulni, hogy Trump nem kezd valamilyen egyéni szabadkereskedelmi projektbe.

Hogy kik azok, akik ellen a TTIP fordul, az már 2013-as zajos köz hírére tetelekor is világosabb volt a napnál. Az Atlanti-óceán két partjának hatalmi tömbjei azért törekednek a szabadkereskedelmi egyezmény megkötésére, hogy a „rég i Nyugatként” továbbra is kezükben tartsák a „globális vezetést” egy multipoláris világban – ünnepelt a *Wall Street Journal* 2013 júniusában.

A *Neue Zürcher Zeitung* (NZZ) ennél egyértelműbben fogalmazott. A transzatlanti szabadkereskedelmi övezet – írta – végső soron az USA és az EU közötti „diszkriminatív preferencia-megállapodás”. Olyan kereskedelmi rezsime t állítana föl, amely kizárja Kínát és a többi feltörekvő országot. A legtöbb két- vagy többoldalú „szabadkereskedelmi” megállapodás célja nem a „kereskedelem liberalizálása”, sokkal inkább működik „a túlságosan erős konkurencia elleni védőmechanizmusként”. Ezzel Washington és az EU „elárulták önnön ideáljait”, amelyek a világháború utáni viszonyok keretei között a „sokoldalú kereskedelmi

rendet” is propagálták, hogy „felülkerekedjenek az 1930-as évek diszkriminatív egyezményein”.

Vissza a birodalmi múltba...

A TTIP célja tehát az, hogy gazdaságilag kirekessze a fejlődő és feltörekvő országokat, amelyeket egyre nagyobb fenyegetettségként érzékel a kapitalista világrend nyugati centrumainak erodálódó teljhatalma: „Az OECD-államok számos polgára tette fel magának a kérdést, hogy a globális versenyben lépést tudnak-e tartani a feltörekvő gazdaságokkal” – így az NZZ.

A nyugati funkcionárius elit tagjai a Nyugat hatalmának erre az eróziós folyamatára egyfajta szabadkereskedelmi protekcionizmussal reagáltak, amely végső soron próbálkozás a visszatérésre ahhoz a birodalmi múlthoz, amikor még támadhatatlan volt a Nyugat gazdasági és katonai fölénye. Az NZZ néven nevezte ennek geopolitikai dimenzióját is: a TTIP természetesen Oroszország kirekesztését, valamint az orosz befolyás legmesszebbmenőig történő visszaszorítását is célozza Európában. Hasonló struktúrájú „szabadkereskedelmi megállapodást” erőltet az USA a csendes-óceáni térségben is, amelynek célja ott Kína kiszorítása. „Ugyanis Obama kormánya jelenleg nem csak egy transzatlanti, hanem egy csendes-óceáni nagyprojekten is munkálkodik. A csendes-óceáni partneri megállapodásban tizenkét ország vesz részt, köztük a gazdaságilag nehézsúlyú Japán. Kínát nem hívták, hogy lépjen be ebbe az egyezménybe. Ha az USA-nak sikerülne megállapodásra jutni mind a transzatlanti, mind a csendes-óceáni egyezményről, kereskedelempolitikailag új, bipoláris rend állna fel.” Majd kiderül, hogy Trump valóban véget vet-e a TTIP-nek, vagy tovább viszi valamilyen más úton-módon.

Az ilyen globális kiterjedésű atlanti–csendes-óceáni szabadkereskedelmi övezet mindenképpen kizárná az északi félteke legtöbb feltörekvő országát és legfontosabb globális kihívóit – vagyis Kínát és Oroszországot –, amelyek középtávon megkérdőjelezhetnék az amerikai dollárnak mint a világ vezető valutájának dominanciáját. A *Die Zeit* című hetilap ezért nevezte a TTIP-t „védőfalnak a feltörekvő országokkal szemben”, úgymond, „az észak revánsának”, aminek célja „megszilárdítani a világ két legnagyobb gazdasági tömbjének dominanciáját”. Egyedül a transzatlanti szabadkereskedelmi övezetre esne a globális gazdasági teljesítmény fele, és itt bonyolítanák le a világkereskedelem egyharmadát.

A *Deutsche Welle* német rádióadó kommentárja egy az egyben kimutatta, milyen gazdasági következményekkel járna a szabadkereskedelmi övezetek kirekesztési mechanizmusa mindazokra a nemzetgazdaságokra, amelyek kívül maradnak: „Ahol sok a nyertes, kell néhány

vesztesnek is lennie.” Hiszen a világgazdaság termelése semmi esetre sem fog gyors növekedésbe kezdeni a TTIP hatására, hanem át fog terelődni. Miközben a nagy tömbök erősíthetik az árucserét egymás között, az ezekbe a „szuper szabadkereskedelmi övezetekbe irányuló latin-amerikai, ázsiai és afrikai importok visszaesnek”. Ezért nevezték bírálói ezt a tervet „kereskedelmi NATO-nak”, amelynek célja „a világ megosztása”.

... katonai összetevővel

A TTIP és TPP (*Trans-Pacific Partnership – Csendes-óceáni Partnerség*) szabadkereskedelmi megállapodásoknak ezt a stratégiai-geopolitikai célkitűzését azonnal észrevették azokban az országokban, amelyek ellen irányulnak. A *Global Times* c. kínai újság kommentárjában kifejtette, hogy a tervezett szabadkereskedelmi övezet „sarokba szorítaná” Kínát. Mivel a népköztársaság a többi feltörekvő országgal együtt nem engedheti meg magának, hogy kívül maradjon, végső soron majd ők is „felszállnak a fedélzetre” – a „régí Nyugat” diktálta feltételekkel.

A TTIP – csendes-óceáni testvérprojektjével, a TPP-vel együtt – része az USA globális geopolitikai hatalmi stratégiájának. A birodalmi leszállóágon lévő Egyesült Államok azon igyekszik, hogy megvédje hegemon helyzetét a globális korlátozás stratégiájával, amely első sorban az eurázsiai nagyhatalmak, Oroszország és Kína ellen irányul. A TTIP célja, hogy Nyugat- és Közép-Európát megtartsa Washington „atlanti” befolyási szférájában, Oroszországot pedig elszigetelje, míg a TPP Kína elleni korlátozó stratégiát követ a népköztársaság déli és keleti szomszédjainak bevonásával. Washington az „óceáni” szövetségi rendszer által akarja visszaszorítani megrendült hegemoniájának „eurázsiai” kihívóit, illetve ezek hatalmának geopolitikai terjeszkedését, s egyúttal megakadályozni a gazdasági erő eltolódását, amely stratégiai fenyegető helyzetbe hozná a „Nyugatot”.

Az USA ennek során Peking helyi ellenfeleit támogatja – így Vietnámot és Japánt –, hogy ezáltal megvalósítsa Kína szándékos elszigetelését. Mérsékelt sikerrel, mint azt mutatja a Fülöp-szigetek mostani kiválása a Kína-ellenes USA-frontból. Másrészt, Európában az ukrainai eskaláció volt az, amely éket ütött Oroszország és a Németország dominálta EU közé. Az Egyesült Államok stratégiájának egyre egyértelműbben megmutatkozó kudarca az, amely felhajtó erőt jelent a washingtoni imperialista héjáknak, az eskalációs stratégia szószólóinak. Ennek az eurázsiai „great game”-nek az első „forró” konfliktusa Ukrajnában tört ki.

Elhibázott lenne, ha a kritika egyedül a TTIP-re összpontosítana, hiszen ez az – egyelőre jegelt – megállapodás csak egyik megjelenési formája egy általános tendenciának: a demokratikus játékterek megszüntetésének és neoimperialista függőségi helyzetek megteremtésének a szabadkereskedelem eszközével. Ebben nemcsak az USA, hanem az EU is aktív szerepet játszik – leginkább Afrikában. Az EU több mint tíz éve fáradozik azon, hogy hosszú távú szabadkereskedelmi megállapodásokat (EPA – *Economic Partnership Agreement*) kössön mind több afrikai országgal, s ezzel a lehető legszorosabb gazdasági függőségi viszonyba manőverezze őket. Ez a neoimperialista EU-stratégia legelsősorban e térség nyersanyagkészleteinek hozzáférését célozza meg, s e téren Kína és az USA is aktív szerepet játszik.

Az EU Bizottság hosszú távú stratégiája egy kábítószertárus stratégiájára emlékeztet: miután a 2000-es évet követően az EU néhány „fejlődő országnak” megkönnyítette a bejutást az európai belső piacra, ezek kiépítették megfelelő összefonódásaikat Európával – például az agrártermékek terén. Ez az egyre növekvő afrikai függőség teremtette meg Brüsszel számára azt az ösztönző erőt, amivel megtörhette Afrika ellenállását, hogy messzemenőig megnyissa piacait a könnyörtelen túlerőben lévő európai konkurencia előtt. 2013 közepén Brüsszel, neokolonialis módon, ultimátum elé állított néhány afrikai államot: vagy aláírják az EPA-t 2014 októberéig, vagy eltörölnek számukra minden kereskedelmi könnyítést az EU-val.

A német nyilvánosság által messzemenően figyelmen kívül hagyott brüsszeli diktátum, amelyet persze Berlin és a német gazdaság érintett lobbicsoportjai is aktívan támogattak, átütő sikerhez vezetett: 2014. július 10-én kapituláltak a *Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közösségének* (*Economic Community of West African States – ECOWAS*) kormányai, és megindították az alapvetően Brüsszel fogalmazta EPA ratifikálási eljárását. Ezt követte július 22-én egy hasonló „gazdasági partnerségi megállapodás” ratifikálása a *Dél-afrikai Fejlesztési Közösség* (*Southern African Development Community – SADC*) hét államával, közöttük Angolával, Dél-Afrikával és Namíbiával. Végül Kamerun ratifikálta az EPA-t az EU-val 2014. július 25-én. Egyedül Kenya mulasztotta el egy ideig betartani a Fehér Férfi által szabott határidőt, így aztán az EU büntetővámjai telibe találták az ország exportágazatát, és a CNBC-Afrika televízióállomás szerint, 150 000 munkahely került veszélybe.

Nairobának sikerült 2016. szeptember 1-jéig kitolnia a kapitulációt a brüsszeli szabadkereskedelmi diktátum előtt. Tanzánia viszont még mindig nem hajlandó aláírni az EPA-t, s ezért most szétcsésés fenyegeti a kelet-afrikai regionális gazdasági uniót, az *East African Community* (EAC). Az afrikai államok szoros gazdasági kötődése az EU-hoz tehát

együttal aláaknázza a regionális együttműködést is. Az EPA megkötése az EU-val rövidtávon meg fogja tartani a munkahelyeket az érintett afrikai államok exportszektorában, hosszútávon azonban komoly társadalmi-gazdasági zavarral fenyegeti az afrikai országokat, ha széles körben megnyitják piacukat az európai tőke és európai termékek előtt.

Az EPA értelmében Afrikának 83%-ban meg kell nyitnia piacait az európai termékek előtt, miközben becslések szerint, az Afrikában előállított termékeknek mindössze 10%-a versenyképes igazán nemzetközi szinten. A *Südliches Afrika Initiative der Deutschen Wirtschaft* (SAFRI – Dél-Afrikai Német Gazdasági Kezdeményezés) főtitkára, Andreas Wenzel szerint, ezekre a tényekre hivatkozni pusztán szentimentalizmus. A „Report Mainz” német televíziós magazin egyértelműsítette: „A társadalmunkban túlságosan is mélyen rögzült meggyőződés, miszerint segíteni kell az afrikai kontinensnek, nem lehet mértékadó politikánkban.” Csak a szabadpiac teheti Afrikát versenyképessé – véli Wenzel.

Andrew Mold, az ENSZ Afrikai Gazdasági Bizottságának (*United Nations Economic Commission for Africa – UNECA*) gazdasági szakértője viszont azt hangsúlyozta a „Report Mainz”-nak, hogy a brüsszeli EPA bebetonozza a nyomort és a kétségbeesést a világ gazdaság periferiáján, minthogy a szétzilált afrikai nemzetgazdaságok képtelenek felvenni a versenyt a német gazdasággal. A következmény az, „hogy a szabadkereskedelem és az EU-s import veszélybe sodorja a meglévő ipart, és eleve megakadályozza annak jövőbeli fejlődését, mert ki van szolgáltatva az EU-ból jövő versenynek.”

Hasonlóképpen érvel Francisco Marí, a *Brot für die Welt* (*Kenyeret a világnak*) evangélikus segélyszervezet kereskedelmi szakértője, aki az EPA-t „az ipari feldolgozás hattyúdalaként” jellemezte. Még a kisipart vagy az agrártermékek és nyersanyagok továbbfeldolgozását is megfosztják minden említésre méltó fejlődési lehetőségtől – állítja Marí –, mert az egyezmény hatálya előreláthatólag „több évtizedig” tart, és az európai áruk a magasabb produktivitás miatt természetesen olcsóbbak. „Lehangoló”, amikor NGO-k adakozásokból indítanak mezőgazdasági fejlesztési programokat Afrikában, csak azért, hogy kevéssel később megállapítsák, mindez végső soron hiábavaló, mert a magasan szubvencionált EU-s agrártermékek tönkreteszik az afrikai mezőgazdaságot.

Menekülésre kényszerített emberek

Így Európa – a világ más centrumaival közösen – végeredményben egyre dagadó menekülthullámokat produkál a periferián, amelyek elkeseredett és életveszélyes tömegmenekülésekben tetőznek a Földközi-tengeren keresztül. Hol találjanak kiutat Afrika gazdaságilag fölösleges, bémunkára utalt milliói, hol reprodukálják munkaerejüket

a piacokon a bér munka által, ha az EU kíméletlen érdekepolitikája szisztematikusan szétrombolja Afrika piacait? Széles mezőgazdasági tovább-feldolgozó szektorról, afrikai (kis-)iparról nem álmodik már senki a tömegsírra zúllott Földközi-tengertől délre. Az EU mindent megtesz, hogy likvidálja az összes említésre méltó gazdasági konkurenciát Afrikában, és tönkretégye ezt a periférikus térséget mint függőségben tartott nyersanyagszállítót. Még a mezőgazdaságot is – az egyetlen ágazatot, ahol az afrikai termékek elvben versenyképesek lennének – falhoz szorítja az európai gazdaságpolitika és az európai agráripárnak a termelékenységben állandóan növekvő előnye közötti összjáték. Így nyomorítja el a kíméletlen gazdaságpolitika az EU afrikai „fejlesztési politikáját”, amelyet egyre inkább arra használnak, hogy szélesre tárják a kapukat a gazdasági érdekek megvalósítása előtt.

Éppen a neoimperialista hatalmi politikának és a fékevesztett piac általi megsemmisítő konkurenciának ez az átkaroló hadmozdulata az, amely „felperzselt földet” hagy maga után Afrikában, vagyis olyan térségeket, ahol alig van említésre méltó tőkeértékesítés. Nyilvánvaló, hogy az EU politikája ezzel felerősíti Afrikában az olyan gazdaságilag „fölösleges” emberek osztályának kiépülését, akik már nem képesek a piacon bér munkával reprodukálni magukat. Ennyiben az afrikai „gazdasági menekültek” elhatározása, hogy megkockáztatják az élet-veszélyes átkelést Európába, nem egyéb, mint logikus lépés: ők az európai gazdaságpolitika áldozatai.

(Fordította: Kerényi Gábor)

Eredeti megjelenés: iz3w – Informationszentrum Dritte Welt, 2017. január–február.

Tiltakozás a TTIP ellen Dániában

Ha a konszernek perelhetnek

A nemzetközi gazdasági megállapodások szűkítik a demokratikus jogokat

Ha olyan államok, mint a Fülöp-szigetek, Ecuador vagy Románia a nemzetközi bányászati konszernek elé ökológiai vagy szociális szempontokat állítanak, nyakukon a probléma: különböző kereskedelmi és beruházási egyezmények lehetővé teszik a konszerneknek, hogy nem állami döntőbírószágokon indíthassanak pereket a számukra kedvezőtlen kötelezettségek ellen, és kártérítést követeljenek. Szemben az ezt tagadó állításokkal, a CETA (a Kanada és az Európai Unió között 2016. októberben létrejött szabadkereskedelmi és partnerségi megállapodás – a szerk.) igenis hozzájárul a környezet- és szociálpolitika megbénításához.

Meglepetés volt, amikor az újonnan megválasztott fülöp-szigeti elnök, Rodrigo Duterte 2016 júniusában felkínálta a környezetvédelmi tárcát Regina „Gina” Lópeznek, aki igent mondott. A 62 éves környezetvédelmi aktivista nő a rádiós újságíró Gerry Ortega 2011. januári meggyilkolása után vált a legismertebb hangok közé, akik felemelték szavukat a nyersanyag-bányászat ellen a Palawan-szigeten. Jó barátságban volt Ortegaival, és rendszeresen bírálta a helyi hatóságokat a nikkal és más nyersanyagok kitermelése miatt. Ortega meggyilkolása után López, aki korábban is fellépett környezetvédelmi ügyekben, részt vett a *No to Minig in Palawan* (*Mondj nemet a palawani bányászatra*) elnevezésű kampányban. Ez a kampány 2015 decemberében tízmillió aláírást gyűjtött a bányászat megakadályozására és az UNESCO által védett terület megtartására a szigeten.

López – mint új környezetvédelmi miniszter – bejelentette, hogy felülvizsgálják mind a bányászati engedélyeket, mind a környezetvédelmi előírások betartását, valamint a bányászati törvény egészét. A fülöp-szigeti tőzsde azonnál reagált, a López kinevezését követő napon több mint négy százalékkal esett valamennyi tőzsdén jegyzett bányászati konszern értéke, majd másnap további hét százalékot. Közben Duterte múlt év júniusi hatalomra lépését követően az emberi jogi helyzet alapjaiban rosszabbodott – például állítólagos kábítószer-

fogyasztók és -terjesztők ezreit gyilkolták meg –, az új elnöktől különböző jelzések érkeztek a nyersanyag-kitermeléssel kapcsolatban. Július végén egyértelműen kijelentette, hogy azokat a konszerneket, amelyek nem tartják be a (környezetvédelmi) szabályokat, megbüntetik. Az ország jól megél bányászat nélkül is – idézték Dutertét.

Jószándék a környezetvédelmi politikában...

A környezetvédelmi csoportok most abban reménykednek, hogy Gina López környezetvédelmi miniszterrel legalábbis más nyersanyagpolitika kerülhet napirendre. Az ezt megelőző kormányok folytonosan csak azt hangoztatták, hogy az ország gazdag ásványi kincsekben, és azon vannak, hogy ezt a kincset ki is aknázzák. A fülöp-szigeti geológusok feltételezése szerint, az ország ásványkincseinek becsült értéke egybillió amerikai dollár értékben állapítható meg. A harmincmillió hektár földterületből valószínűleg kilenc alatt találhatóak ásványkincsek, ebből öt hektár bennszülött közösségek területe. Leginkább aranyat, nikkelt, rezet, ezüstöt, krómot és cinket termelnek ki és exportálnak.

A bányászati terveket kritikusan szemlélik nemzetközi szinten. Bár az utóbbi években létrejöttek újabb bányászati projektumok, új munkahelyek azonban alig, és az országban nincs továbbfeldolgozás. A Fülöp-szigetek a világpiac egyszerű nyersanyagszállítójává fokozza le magát. Ami marad, az gyakran csak egymással összeveszett közösségek, elpusztított tájak és politikai gyilkosságok áldozatainak rokonai.

A környezetvédelmi *Green Thumb Coalition* és az agresszív bányászat megakadályozására alakult *Alyansa Tigil Mina* szervezet nagy várakozással tekintett Gina López minisztersége elé. E várakozásoknak megfelelt az új környezetvédelmi miniszter diktálta lendület: „Több mint száz éve van itt bányászat..., és a mai napig nincs egyetlen tisztességes állapotba hozott bányavidék.” Beiktatása után azonnal cseréket hajtott végre a Környezetvédelmi és Erőforrás Minisztérium személyzetében, és most felülvizsgálják az összes bányászati engedélyt. Elsősorban a környezetvédelmi kitételek betartását ellenőrzik. A felmerült mulasztások miatt csupán 2016 júliusa és októbere között negyven bányát ellenőriztek, és az ezt végző szervek húsz esetben tettek olyan ajánlást, hogy függesszék fel a bányák működési engedélyt, és szüntessék be a termelést. Különösen érintett ezen a téren a nikkelszektor. Egyedül itt kilenc bányát szándékoznak bezárni. Ennek közvetlen hatása van a nikkal világpiaci árára, amely 8 500-ról 10 500 amerikai dollárra emelkedett.

Az *OceanaGold* helyi szinten erősen bíralt aranybányája is szerepel a bezárandók listáján – ez a bánya éppen egy olyan konszerné, amely 2016 októberében elvesztette keresetét a Világbank által létrehozott *Beruházási Viták Rendezésének Nemzetközi Központja* (*International*

Centre for Settlement of Investment Disputes – ICSID) előtt. Ezt a keresetet a kanadai elődvállalat, a *Pacific Rim* nyújtotta be 2009-ben Salvador ellen. A konszern 250 millió amerikai dollár kártérítést követelt. Ezt a CAFTA (*Central America Free Trade Agreement – Közép-Amerikai Szabadkereskedelmi Megállapodás*) alapján tette, később a *Pacific Rim* a salvadori befektetési törvényre is hivatkozott. A vállalat szerint, az explorációs fázis (a feltárás időszaka) után a kormány társadalmi nyomásra megtagadta a bányászati engedélyt. Indoklásul a természetvédelmi megkötések be nem tartását nevezték meg. A helyi lakosság és a civil szervezetek mindig is felhívták a figyelmet az aranybányászatban rejlő kockázatokra, mindenekelőtt a fölöttebb mérgező és természetre káros ciánlúgozást bírálták.

„A vállalkozás visszafordíthatatlan károkat okozott a közösségeknek” – hangzik a bányászat elleni országos kerekasztal hivatalos közleménye. „A tervezett projektum már eddig is társadalmi konfliktusokhoz és a természetvédelmi aktivisták üldözéséhez vezetett” – mondta Bernardo Bellosó, a *CRIPDES* nevű szervezettől, amely a helyi szinten működik együtt a helyi közösségekkel. 2009-ben a projektum három ellenzőjét – férfiakat és nőket – felderítetlen körülmények között meggyilkolták. Most, a Salvador elleni hétéves pereskedés után, az OceanaGold nem kapja meg a remélt kártérítést az elmaradt haszonért, és még nyolc millió amerikai dollár perköltséget is meg kell fizetnie a salvadori kormánynak. Ritka győzelme ez egy államnak egy bányászati konszern ellen – még ha a *CRIPDES* felhívja is a figyelmet arra, hogy Salvador tizenkét milliót adott ki a védelemre.

...de a lehetőségek korlátozottak

A Fülöp-szigeteken az OceanaGold már megkezdte az arany kitermelését, kiépített egy bányát. A szomszédságban lakók napi két robantásról beszélnek. Többször demonstráltak már a kitermelés és a kilátásba helyezett bővítés ellen. 2016 júniusában blokád alá helyezték a bányához vezető utakat. Még az újonnan megválasztott kormányzót, Carlos Padillát is idézi az *Alyansa Tigil Mina* hálózat egyik sajtóközleményében: „Támogatlak benneteket és akcióitokat a bányászat ellen. Számíthatok arra, hogy nem fogjuk abbahagyni, amíg el nem hagyják tartományunkat.”

Mindazonáltal igencsak kérdéses hogy a Fülöp-szigeteken olyan egyszerűen el lehet-e venni a licencet egy olyan konszernről, mint az OceanaGold. Az ország kezét ugyanis szabadkereskedelmi és beruházási megállapodások szövetségé köti meg. Jelenleg tárgyalásokat folytat úgy a TTP-ről (*Trans-Pacific Partnership – Csendes-óceáni Partnerség*), amelynek befejezése mindamellett az USA új elnöke, Trump alatt kérdésessé vált, valamint egy messzemenő szabadke-

reszkedelmi megállapodásról az Európai Unióval, aminek van egy beruházásvédelmi fejezete is. A két fülöp-szigeti szervezet, a *Focus on the Global South* és az *Alyansa Tigil Mina* tanulmánya szerint, a Fülöp-szigetek már ma több mint harminc beruházásvédelmi egyezményt (*BIT – Bilateral Investment Treaties*) írt alá. Ehhez jön további hét kereskedelmi megállapodás beruházásvédelmi fejezettel. Ezekben az egyezményekben a külföldi befektetőket megilleti a jog, hogy megkerüljék a nemzeti bíróságokat. Így a Fülöp-szigetek szociális vagy környezetvédelmi törvénykezéséről olyan nemzetközi befektetői döntőbíráson tárgyalnak, amelyek kizárólag gazdasági paraméterek alapján döntenek.

A Fülöp-szigetek bányászati iparának esetében mindenekelőtt az Ausztráliával, Kínával, Japánnal, Kanadával, Malajziával, Dél-Koreával és az Egyesült Királysággal kötött egyezmények lényegesek. Ezen országok mindegyikéből működnek konszernek a Fülöp-szigeteken. Az OceanaGold mint Kanadában és Ausztráliában bejegyzett vállalkozás kiválaszthatta, melyik beruházási megállapodás az, ahol per esetén jobbak az esélyei. Hogy ez a nyilvánosan még nem hangoztatott fenyegetési potenciál mennyiben befolyásolja a fülöp-szigeti kormányt abban, hogy megvonja tőle a licencet, arról csak találgatni lehet. Egy ilyen irányú kereset lehetősége mindenképpen a levegőben lóg.

Macskajaj Romániában

Nem csak a globális Dél országaiban perelik be a kormányokat a befektető-védelmi rendszer alapján. Példa erre Románia: a Ceaușescu diktatúra vége óta a legnagyobb társadalmi megmozdulás volt az, amikor a *Save Rosia Montana* szövetség Bukarest és más városok utcáin demonstrált. Céljuk az volt, hogy a kanadai bányászati konszern, a *Gabriel Resources* hagyjon fel projektumával. A Gabriel Resources az 1990-es évek vége óta tervez 300 tonna aranyat és 1500 tonna ezüstöt kinyeri külszíni fejtéssel, és olyan mérgező anyagok, mint a cianid felhasználásával. 2000 embert akartak áttelepíteni, és szétrombolni egy egész völgyet történeti-kulturális emlékekkel a római korból. Ám a romániai kormány 2014 elején kénytelen volt engedni a tiltakozásnak, amely több tízezer embert vitt az utcára. A parlament törvényt fogadott el a vitatott bányászati projektum ellen. A társadalmi mozgalom történelmi győzelmet aratott, pezsgősdugók pukkantak.

De mint oly gyakran, az ünneplést macskajaj követte. Néhány hónappal a demokratikus döntés után, aminek során megvonták a koncessziót a konszernről, a Gabriel Resources hivatalos tiltakozó jegyzéket küldött a kormánynak. Mivel a vitát nem tudták rendezni, a döntés ellen a konszern 2015 júliusában keresetet adott be az ICSID-nél. A pontos pertárgyérték nem ismeretes, a Gabriel Resources állítása szerint, a

mai napig 650 millió amerikai dollárt fektetett be, ehhez jönne még az arany- és ezüsteladásból származó várt nyereség. A konszern, közleménye szerint, négy milliárd amerikai dollárt követel. Egy csomó pénz egy olyan konszernnek, amely mindeddig sehol a világon nem valósított meg bányászati projektumot. Az ügy kimenetele nyitott. Egy valami biztos: sem a vállalkozás, sem a román kormány nem érdekelt az átláthatóságban, tárgyalásaik zárt ajtók mögött folynak. Mindeddig még a keresetlevelet sem hozták nyilvánosságra.

A nyersanyag-kitermelést ellenző helyi és regionális tiltakozó mozgalmak – mindegy, hogy Salvadorban, Romániában, a Fülöp-szigeteken vagy a jövőben Lauzitzban (Luzsacában) – hasonló kihívások előtt állnak. Számukra az emberi jogok megsértése vagy a környezet szétrombolása esetén csak a nemzeti peres utak maradnak. A világ sok államában azonban túlterheltek a bíróságok, és olykor képtelenek orvosolni a visszaéléseket. A bizonyítási eljárás nehéz és költséges. A vállalkozások viszont székhelyük áttételével teljesen kivonhatják magukat a helyi igazságszolgáltatás hatálya alól, mint azt a Chevron példája mutatja Ecuadorban. Itt olajkitermelése során az USA-konszern Texaco két millió hektár esőerdőt semmisített meg 1964 és 1992 között. A jogutód Chevron megtagadott minden jóvátételt. Ehelyett keresetet nyújtott be Ecuador ellen az USA és Ecuador közötti befektetési megállapodás megsértése miatt, és a pert megnyerte egy döntőbíróságon a hollandiai Hágában. Most Ecuador kénytelen a konszernnek 96 millió amerikai dollár kártérítést és emellett még kamatokat is fizetni ahelyett, hogy a konszernt kényszerítették volna az olajkatasztrófa következményeinek helyreállítására.

Összességében, növekszik azoknak a kereseteknek a száma, amelyeket úgynevezett befektetők nyújtanak be döntőbíróságokhoz az országok ellen. A felperesek között sok konszern a nyersanyagágazatban érdekelt. Ezek kártérítéseket követelnek vélt elmaradt hasznuk után vagy engedélyük visszavonása miatt, akkor is, ha ez nemzeti bíróságok azon ítéletei vagy demokratikusan választott kormányok olyan politikai döntései alapján történik, amelyek az emberi jogok és a természet védelme okán születtek.

Rendkívüli bíraskodás és a CETA

Ahelyett, hogy helyi szinten támogatnák az embereket, vagy legalább védelemben részesítenék őket, vagy megteremtenék a teret politikai tiltakozásaikhoz, a nemzetközi fórumokon a konszernnek panasztételi lehetőségeinek kiszélesítéséről tárgyalnak. Példa erre az EU és Kanada közötti CETA-nak (*Comprehensive Economic and Trade Agreement – Átfogó Gazdasági és Kereskedelmi Egyezmény*) nevezett szabadkereskedelmi egyezmény. Az európai és kanadai civiltársada-

lom évek óta figyelmeztet a kockázatokra, mindenekelőtt arra, hogy ezzel a perlehetőséggel éles fegyvert adnak a kanadai bányászati konszernnek kezébe, amit használni is fognak az államokkal – például Romániával – szemben. Az európai fővárosokban zajló tiltakozások hatására javítottak ugyan valamit a szövegen – egy kicsivel több átláthatóság egyrészről, másrészről némi állami kontrol a viták egyeztetőinek kiválasztásánál –, de a kritika alapvető elemén, vagyis hogy itt egy gazdasági szereplő kezébe adják a rendkívüli bíráskodás jogát, nem változott semmi.

Így aztán a következő kérdések merülnek föl: mi szükség van egyáltalán rendkívüli bíróságokra a külföldi befektetők számára? Miért részesülnek ezek a rendkívüli bíróságok előnyben a nemzeti bíróságokkal szemben? Miért engedik át az államok a bíráskodás egy részét külső döntőbíróknak? Miért van ezeknek joguk felülbírálni a környezetvédelmi és emberi jogi törvények jogszerűségét a befektetési egyezmények homályos záradékainak alapján, anélkül, hogy figyelembe vennék az adott országok törvényeit és alkotmányait? Miért nincsenek hasonló bíróságok a munkajog, az emberi jogok megsértése és a környezeti károk esetében?

Ráadásul a CETA-val és a még nem véglegesen *ad acta* tett TTIP-vel (*Transatlantic Trade and Investment Partnership – Transzatlanti Szabadkereskedelmi Megállapodás*) a nemzetközi panaszok *szaporodása várható*. Ha életbe lép a két kereskedelmi megállapodás, ezek hatálya alá kerülne a világ befektetési áradatának 80 százaléka. És minden utótárgyalások és eljárásbeli kiigazítások ellenére a fő probléma nem változott: a konszernek továbbra is hivatkozhatnak ködös és nem meghatározott jogi fogalmakra. A „fair és olcsó eljárás” éppúgy, mint a gyakran használt „önkényes” terminus pusztán értelmezés kérdése. És ezt az értelmezést nem állami bíróságok, hanem döntőbírók mondják ki. Emellett a döntőbírók gazdasági érdeke, hogy a tárgyalások elhúzódjának – minthogy napidíjat kapnak –, és az is, hogy további panaszok érkezzenek hozzájuk, ugyanis csak akkor fizetik őket, ha konzultálnak.

Emellett a kereseti jog egyoldalú. Perelni csak államokat lehet ezután is. A perek többségét a vállalkozások nyerik, az *ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (United Nations Conference on Trade and Development – UNCTAD)* az esetek 60 százalékára teszi az arányt. Vállalható kockázat ez a vállalkozásoknak, amelyek időközben már egy döntőbíró elotti pervesztésre is biztosíthatják magukat. Így kizárólag a konszernek azok, amelyek ebben a rendszerben nyerhetnek. Az államok mindenképpen veszítenek: vagy magát a pert veszítik el, vagy legalábbis a védekezés perköltségeit. Pedig egyedül ez – mint azt a *Corporate Europe Observatory* a *Fraport* Fülöp-szigetek elleni keresetének esetében kimutatta – 58 millió euróig rúghat. Ebből a pénzből a Fülöp-szigeteken 12 500 tanítónőt fizethettek volna egy évig.

Cecilia Malmström, az EU kereskedelmi biztosa mindezek ellenére arról beszél, hogy a CETA-val elértük a szabadkereskedelem arany-alapját. Ez a hasonlat akár találó is lehet, ha szem előtt tartjuk a globális aranybányászat katasztrofális szociális és ökológiai hatásait, nem stimmel azonban, ha az aranyhoz valami pozitív képzetet társítunk. Mert ha a környezetvédelem, a munkajogok és a szociális normák biztosítása felől nézzük a dolgot, akkor a CETA maga a katasztrófa, mert többek között lehetővé teszi a bányászati konszerneknek, hogy ezek ellen pereljenek. És a CETA beruházás-védelmi fejezete sablon lesz más megállapodásokhoz, például Indonéziával és a Fülöp-szigetekkel. Az eddigi kiszívárogatásokban arról a kereskedelmi egyezményről, amelyet az EU szándékszik kötni a Fülöp-szigetekkel, a CETA-éval azonos megfogalmazásokat lehet találni.

A német ipar érdekei

Az Európai Bizottság azonban élvezi az iparszövetségek teljes támogatását. Ezek, nem meglepő módon, a befektetésvédelmi bírászkodás kiépítését sürgetik – ahelyett, hogy átgondolnák, mi a szerepük és felelősségük az értéktermelési láncolat folyamán a nyersanyagok bányászata és kereskedelme által történő természetrombolásban és az emberi jogok megsértésében, valamint ahelyett, hogy jóvátételt adnának. A német ipar nyersanyag-politikai vitája még mindig egyes egyedül az ellátás biztonságára irányul. Szemében a projektumai elleni tiltakozások és a magas szintű természetvédelmi és szociális feltételek miatti bányabezárások kontraproduktívak, mert ezek egyebek mellett emelik a szükséges nyersanyagok árát. A BDI (*Bundesverband der Deutschen Industrie – Német Iparszövetség*) nyersanyag-konferenciáján, 2016 júliusában az akkori elnök, Ulrich Grillo arról beszélt, hogy a kormány „tegye a nyersanyagbiztonság témáját ismét a politikai teendők listájára, és szálljon síkra a nyersanyagokat érintő kereskedelmi korlátok leépítése mellett”. Ezért a BDI támogatja a CETA és TTIP egyezményeket.

A másik oldalon, a német civil szervezetek, ahelyett, hogy a konszernek érdekeit tartanák irányadónak a kereskedelempolitikában, azt követelik, hogy alapjaiban reformálják meg a német nyersanyag- és európai kereskedelempolitikát. A német szövetségi kormány álljon ki amellett, hogy a jövőben a kereskedelmi- és befektetésvédelmi egyezményekről folytatandó tárgyalások megkezdése előtt folytassanak vizsgálatokat arról, milyen hatással lenne az adott projektum az emberi jogokra, és az ajánlásokat vegyék figyelembe a tárgyalások delegáltjai. Emellett az emberi jogok védelmében kivételes esetekre vonatkozó és felülvizsgálatot lehetővé tevő záradékoknak kell szavatolni, hogy a kereskedelmi megállapodások ne csupán az államok játéktérére szű-

küljenek. Itt lényeges, hogy szabadon lehessen dönteni afelől, hogy a jövőben ne bányásszanak bizonyos nyersanyagokat. Azt a lehetőséget is fenn kell tartani, hogy exportvámokkal növeljenek fontos bevételeket, vagy szabályozzák az exportmennyiséget. Emellett a befektetők ne részesüljenek különleges elbánásban, s a befektető és az állam közötti viták rendezését célzó eljárásokra (*Investors-State-Dispute-Settlement* – ISDS) vonatkozó passzusok teljes egészében kerüljenek ki a kereskedelmi és befektetői megállapodásokból, illetve ne helyettesíthessék őket valamilyen döntőbíróshoz hasonló befektetői bírósági rendszerrel (*Investment-Court-System* – ICS).

A demokratikusan megválasztott kormányok a választási harcok során vagy civil tiltakozások nyomására legalábbis hirdetik, hogy természetvédelmi vagy emberi jogi okokból szabályozni akarják a bányászati szektort. De ehhez az államok csak a ma létező, illetve az ICS által kiszélesíteni szándékozott befektetői rezsim végével kapnak játéktér.

(Fordította: Kerényi Gábor)

Eredeti megjelenés: Linksnet – iz3w – Informationszentrum Dritte Welt, 2017. január–február.

Birodalom, vágy és erőszak

Az Abu Ghraib börtön foglyainak bántalmazása és a társadalmi nemek egyenlősége

A világ peremvidékén... fedi föl valódi arcát a rendszer.

Eduardo Galeano

E cikk görcső alá vesz néhányat azokból a szokásos beszédfordulatokból és gyakorlati eljárásokból, amelyek az iraki Abu Ghraib börtönben 2003-ban a fogvatartottak amerikai katonák keze által végrehajtott „bántalmazásának”¹ körítését alkotják. Egy bizonyos *queer transznacionális feminista* szemszögből vizsgálom meg, milyen módokon hajtották végre a kínvallatás cselekményeit, s hogy milyen úton-módon kerültek ezek bemutatásra a hivatalos és a kritikusabb megszólalásokban. Három kérdést vetek föl. Először: mire véljük jónéhány „bántalmazás” nagyon is szexuális jellegét? Másodszor: tekintve a feminista irodalom témérdek művében az erőszak és a „militarizált *férfiasság*” kapcsolatáról levont következtetéseket, miként lehetséges, hogy katonatisztek és hím nemi identitású alárendelt katonáik szándékosan *női nemi identitású* katonákat alkalmaztak a foglyok kínzására? Harmadszor: vajon a női nemi önazonoságot valló katonák részvétele e cselekményekben csakugyan a társadalmi-történeti nemi egyenlőség jele, amint ezt a feminista teoretikus és a társadalmi igazságosság aktivistája, Barbara Ehrenreich (2004a, 2004b) igyekezett kimutatni?

Általában véve az olyan beszédmód az uralkodó, amelyikben vagy úgy festik le az Abu Ghraibban őrzött foglyok ellen amerikai katonák által 2003-ban elkövetett erőszakos cselekményeket, mint néhány alacsony rendfokozatú katona őrzöngésének obszcén, ám kivételes példáit, vagy mint a globális „háború a terror ellen” „rendkívüli állapotának”, a jogállamiság fölfüggesztésének közvetlen következményét. Ehrenreich ellenben, aki annak a szószólója, hogy a nők az amerikai fegyveres erőknél egyenjogú tagjai lehessenek, azt hiteti, hogy a képek, amelyeken Lynndie England és más nőnemű katonák testi kínzás aktusainak vetik alá a fogvatartottakat az Abu Ghraib börtönben,

rémisztő módon a „társadalmi nemi egyenlőségről” szóló jeladások (Ehrenreich 2004a, 2004b).

Ez a cikk mindhárom állásfoglalást kiindulási alapjának tekinti. Amellett érvelek, hogy amilyen módon az erőszakcselekményeket megvalósították a fogvatartottak testén, az egy előre megírt heteroszexista, rasszista beállítottságú s a nemek társadalmi megkülönböztetésén alapuló forgatókönyvre vall. Hogy a bűnösként elítélt hét katonai börtönőr élvezetet talált a fogvatartottak kínzásában, az a gyarmattartók olyan vágyképeiben alapozódott meg, mint amilyen a „Fehér Embert terhelő kötelesség” tizenkilencedik századi gyarmatosító képzelgése. Ezeknek az erőszakos tetteknek és nemi erőszaktételeknek a hatása-ként a kurrens nőgyűlölő, rasszista, heteroszexista és osztályuralmú neoliberális Világrend(etlenség) re/produkálódik, s ennél fogva a női nemi identitású kínvallató katonák *nem* a „nemi egyenlőség” jeladói.

Egy *queer transznacionális feminista* szemével olvasva ezeket a megszólalásokat, megkísérlem kapcsolatba hozni egymással a Birodalom különböző helyszíneit, köztük embertesteket árusító államokat és piacokat, a szolgaszemélyzetet, a queer-ellenes politikát meg a katonai és polgári börtönöket. Értelmezési keretem és érveim abból az egyre terjedelmesebb irodalomból valók, amelyik transznacionális feminizmusként azonosítja magát (pl. Grewal and Kaplan 1994; Kaplan *et al.* 1999; Shohat 1999), s amely közvetlen kihívást intéz az euro-amerikai liberális feminista elmélet és gyakorlat és az ebben megfogalmazott föltevés ellen, miszerint a „Nőtestvériség Globális” (lásd Mohanty 1984; Mendoza 2002). Ezek a posztkoloniális feminizmusban és a színesbőrűek feminizmusában gyökerezett munkák összegyűjtik a politikai gazdaságtan és a diskurzus-elemzés feminista megközelítéseit avégett, hogy nyomon kövessék „a kultúra és a tőke egyenlőtlen és eltérő útvonalait” a „nemzet, rassz és társadalmi nem határain” keresztül, kétségbe vonják ennek jogosultságát, és földerít-sék, mi módon alakulnak ki ezek által a kolonializmus/imperializmus új formái, amelyek viszont emezeket alakítják (Grewal and Kaplan 2000).

Míg a szexualitás kérdését² a legtöbb transznacionalista feminista írás³ nem teszi kellő elméleti vizsgálódás tárgyává, az én megközelítésem előtérbe állítja a kifejezetten queer szempontú beavatkozásokat a hegemonikus szex/gender rendszerbe avagy „heteroszexuális mátrixba” (Butler 1990), amelyek elvitatják a megingathatatlan férfi/női és heteroszexuális/homoszexuális dichotómia fogalmát. Cikkemben központi helyet foglal el a szexualitás olyan fogalma, miszerint a heteronormativitás nem valami elkülönült uralmi viszonyként értelmezendő, hanem mint ami az egyéb hatalmi viszonyoktól elválaszthatatlan és azokkal több rendbeli átfedésben van.

Míg a testiségről folyó számos mai vitában pusztán a diskurzus és a kultúra jelenségeiként kezelik a testet és vágyait, az én vizsgálódásom, amely az Abu Ghraib-i „bebörtönöztek bántalmazását” körüllegő ki-

hagyásokra, elhallgatásokra és elfojtásokra irányul, igyekszik fölfedni a kapcsolatokat „a nyugati bemutatás és ismeret között egyfelől, s a nyugati anyagi és politikai hatalom között másfelől” (Moore-Gilbert 1997, 34). Csakis e látszólag önálló társadalmi megszokások alapját képező bizonyos társadalmi ellentmondások föltárásával juthatunk olyan tudás birtokába, amely lehetővé teszi számunkra a létező kizsákmányoló és elnyomó társadalmi viszonyok átalakítását (Ebert 1996, 7).

E cikk tárgya számos tudományág – mint nemzetközi kapcsolatok, szociológia, politikatudomány és politikai gazdaságtan – egymást átfedő köztér területéhez tartozik. Az én értelmezési keretemen elűt az idevágó szakirodalmakban uralkodó beszédmódokétól. Történetileg ezeknek kiváltképp a liberális változatai alakította nagy befolyással a modernizációs teória és ennek rögeszméje, hogy a nyugati liberális politizálásra alapozott „politikai stabilitás” az elérendő cél. Jómagam a transzformatív megközelítésmódot részesítem előnyben, amely szerint a szociális világ éppannyira dinamikus és (erőszakmentes) konfliktusokban bővelkedő s ellentmondásos, mint amennyire potenciálisan haladó.

Azonfölül a fentemlített tudományterületeken (amelyek mind afféle fölparcellázott részterületek) túlnyomó fölányban levő diskurzusok hajlamosak részekre szabdalni a szociális világot, és töredékeit egymástól elszigetelten kezelni. Én viszont úgy tekintek a szociális jelenségekre, mint egymást kölcsönösen alakító társadalmi folyamatok „túldeterminált” egymásba-ötvözésére. Ennélfogva a bebörtönöztek testein végrehajtott erőszakosságok „nem redukálhatók elkülönített elemekre, hanem olyan összetett (s gyakran ellentmondásos) jelenségek, amelyek alkotórészei szerves egységet alkotnak”, hogy Ake észrevételét kölcsönözsem ide az alulfejltség természetéről (1991, 6, betoldás tőlem – MR-M). Az ilyen mikroszintű erőszaknak és emberek megerőszakolásának ki-kirobbanásához vezető társadalmi válságok mélyen beágyazódtak a tágabb társadalmi rendbe. Amíg nem történik meg ennek az egyenlőtlen viszonyokra alapozott „rendnek” az átalakítása, addig az olyan erőszakos cselekedeteknek, amilyeneket az Abu Ghraib-i foglyok testén követtek el, nem lehet véget vetni.

Edward Said (1993) és más posztkoloniális tudósok meglátására támaszkodva, hogy a Birodalmat nem csupán a gazdagság fölhalmozása élteti, hanem ezenkívül még az a „mélységes hit, hogy a mások fölötti uralom a leigázottaknak *saját javukra* szükséges és jogos, akiktől elvárják, hogy ezért hálások legyenek” (Razack 2004, 10, kiemelés az eredetiben), úgy vélem, hogy a foglyok kínzása és gyilkolása gyarmatosító erőszakcselekmény volt, amely szilárdan egyfajta rasszista töltetű, (hetero)szexualizált, osztályuralkodó erőszak folytonosságában gyökerezett. Az erőszaknak ez a folytonossága időben a modern „civilizáló küldetésig” nyúlik vissza, térben pedig a színesbőrűek, muszlimok, queerek és nők testein elkövetett külső birodalmi erőszak

Billie Grace Lynn szobrászművész installációja

visszacsatolásáig az „anyaországba”, meg az Amerikai Birodalom ama lelki megvilágosodásként fölismert morális jogosultságáig vagy egyenesen kötelességéig, hogy elvigye a (liberális) demokráciát a „földkerekség sötét zugaiba” (Bush 2002a) a „terror elleni háborúban”, abban a háborúban, amelynek küldetése, hogy „megmentse a civilizációt magát” (Bush 2001e). Avval, hogy az Abu Ghraibban történetekkel is azt tegyük érthetővé, miképpen működik a szűkebb valóságban egyik-másik tágabb társadalmi viszony, nem az a szándékunk, hogy fölmentést adjunk a katonai börtönőrségnek, hanem hogy rámutassunk: vágyainkat nem pusztán egyéni hajlamaink határozzák meg.⁴

Vizsgálódásomat a Bush-kormányzat külpolitikai beszédmódjának szemügyre vételével kezdem, amit a „megmenteni a civilizációt magát” képzelgésével határozok meg. Kimutatom, hogy e nemzeti képzelgés és az általa megszólítottak alattvalói besorolása („Fehérembersége”) révén hogyan nyeri el valóságos értelmét az USA nemzetállamát és polgárait „a civilizációnak magának” jámbor védelmezőiként beállító előadásmód. Azután egy queer transznacionális feminista szemszögből igyekszem egyfajta jelentésteli narratívát szerkeszteni annak megértéséhez, hogy milyen módon kerülhetett sor a kínvallatás különféle cselekményeinek végrehajtására.

Az „Iraki Remény Hadművelet”, a „Fehéremberség” és a „Megmenteni a civilizációt magát” nemzeti képzelgése

Úgy vélem, az Abu Ghraib-i foglyok testein végrehajtott erőszakosságoknak a „civilizáció megmentése” képzelgésének nyelvi és nem-

nyelvi alkalmazásai ágyaztak meg.⁵ Ezt a hegemonikus fantazmagóriát, amely a gyarmati praktikák és vágyak hosszú históriájában alapozódott meg, nem szabad pusztán akként értelmezni, hogy igazolásul szolgál az Amerikai Birodalom „terror elleni háborújához”, hanem mint amelyik színhelyet is kínál a birodalmi hatalom (re)produkciójához.

A beszédmodok nem zárt rendszerek, hanem átfedik egymást és nyitott a végük. Merítenek más diskurzusok elemeiből, ennél fogva egy újonnan fölbukkanó megszólalási mód mindenkor tartalmazza a múltbeli beszédalakzatok nyomait (Hall 1996: 202). Az uralkodó osztály eszméinek, amilyen a „magának a civilizációnak a megmentése”-képzet, sikeres kifejtése attól függ, hogy ezeket az eszméket magukévá teszik-e alávetett osztályok a megkérdőjelezhetetlen, magától értetődő, „józan ész” kifejeződéseire gyanánt (Gramsci 1971). Ez a közkeletű „józan ész” adja az értelmezési keretet, amely „természetesnek”, lehetségesnek és kívánatosnak tüntet föl bizonyos beszédfordulatokat, azonosulásokat és vágyakat, ellenben kizárandónak más beszédmodokat és azonosulásokat, s ekképpen segíti a társadalmi *status quo* fönntartását (Doty 1996; Weldes 1999). De hogy egy-egy sajátos történelmi helyzetben mit is mond pontosan a „józan ész”, azt nem egyszerűen az uralkodó csoportok diktálják, hanem beleszólnak a különböző társadalmi erők között folyó szakadatlan viták s az új meg új alkukötések folyamatai is, bár ezeknek az erőknek nem egyenlő a játéktérük (Gramsci 1971, 421).

Egy-egy jelentés kitermeléséért folyó küzdelem nem csupán az alávetett csoportok megegyezését vonja maga után, hanem az alattvalói pozíciók *újra/termeléséért (re/produkálásáért)* is folyik, merthogy ezeknek a beszédalakzat terén belül kivívott helye ad valódi értelmet a képzelménynek. Jómagam valójában a beszédalakzat, ennek alattvalói besorolásai és vágyakozásai közötti kapcsolatokat akként vizsgálom elméletileg, mint amelyek kölcsönösen alakítják egymást, és folyamatosan újra meg újra létrejönnek. Althusser (1971) nyomán, az azonosulások vagy alattvalói pozíciók létrejöttek és elhelyezkedésüknek a folyamatát „megszólít(tat)ásként” is lehet értelmezni. Jutta Weldesnek a „kubai rakétaválsághoz” kapcsolódó vizsgálódásából kölcsönöztem érvelésem gondolatmenetét: a „civilizáció megmentése” fantazmagóriájának azért sikerült megszólítania a „bántalmazásokat elkövető” börtönőröket, valamint az amerikai választópolgárok többségét a legutóbbi elnökválasztás során, „mert úgy mutatta be az eseményeket, mint amelyek a konvencionális, már megszokottan ismerős megfogalmazásokból kikerekített ismerős célok és ismerős fenyegetések világában mennek végbe. Józan észre apelláló jellegét az biztosította és biztosítja, hogy az amerikaiak többségét a számukra ismerős és elfogadható alattvalói pozícióikra célozva szólította meg” (Weldes 1999, 121). Cik kemnek ebben a részében az „ismerős célok és ismerős fenyegetések világa” néhány döntő fontosságú nyelvi és

nem-nyelvi aspektusát teszem vizsgálat tárgyává, amelyekből a mostani hegemonikus nemzeti képzelgés merít.

A szeptember 11-i gyilkosságokat követően a jelenlegi Bush-kormányzat hivatalosan adott indoklása a „globális háború a terror ellen” lefolytatására és különösképpen Irak megtámadására az önvédelem (válasz szeptember 11-re, illetve tömegpusztító fegyverek fölkutatása) és a humanitárius beavatkozás (az „Iraki Szabadság Hadművelet” formájában) között ingadozott. A Bush-kormányzat ebben a „háborúban” permanens rendkívüli állapotot hirdetett meg, amely fölfüggesztette az ENSZ alapokmányában az erőszakra vonatkozó tilalom és a genfi szerződésnek a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozó cikkelyei hatályát. A nemzetközi jog megszegésének igazolása az önvédelem volt: Bush elnök kijelentette, hogy „a civilizált világ példátlan veszélyekkel néz szembe” (Bush 2001b). „Azért cselekszünk, hogy megvédjük magunkat, és megmentünk gyermekeinket egy félelmetes jövőtől” (Bush 2001e). Bush állítása szerint, ez a háború azért totális háború, mivel „a fenyegetés (a terrorizmusé) csillapíthatatlan. Magát a civilizációt, a civilizációt, amelyben osztozunk, éri a fenyegetés” (Bush 2001e). Ennélfogva „azért indítunk háborút, hogy megmentünk a civilizációt magát. Nem kerestük ezt, de meg kell vívunk ezt a háborút – és győzedelmesen fogjuk megvívni” (Bush 2001d).

Ez a diskurzus tömören megfogalmazza, hogy mi a lényeg, majd szöges ellentétbe állítja a „civilizált” nemzeteket a „terrorista/idegen támadóval”, aki „a fölkerekesség sötét zugaiban lakozik” (Bush 2002a), vagy az olyan „látor államokban”, amilyen Irak. Ebben a permanens hadiállapotban ki-ki „vagy velünk van, vagy ellenünk” (Bush 2001c). A két ellenséges tábor közti episztomológiai és ontológiai megkülönböztetés „egész sor lehetséges viszonylatba helyezi a Nyugat emberét a Kelettel anélkül, hogy az előbbi valaha is elveszíthetné viszonylagos fölényét” (Said 1994, 7). A „látor államok” szóképe a „keletiek” kétszínű jellemének „orientalista” eszméjéből merít, akikben nem lehet megbízni, ennélfogva nem helyénvaló diplomáciai és egyéb „civilizált” módon érintkezni velük – az egyetlen nyelv, amelyiken „ezek” értenek, az erőszak. A „keletieknek” és a „Keletnek” ez az ábrázolása, ez az „orientalista diskurzus” a klasszikus korok óta közkeletű a nyugati beszédmódban, és továbbra is ez alakítja a közel-keleti történésekre adott nyugati válaszokat (Said 1994, 1997; Moore-Gilbert 1997, 39–40).⁶

A „megmenteni a civilizációt magát” képzelgése az „amerikai kivételesség” eszméjére épül, amelynek teológiai és világi összetevői (legalább) az európai gyarmatosítás kezdeteiig és az Újvilág „fölfedezéséig” vezethetők vissza. Kezdvé Amerika sorsrendelte, Kolumbusz Kristóf keze által véghez vitt európai meghódításának történetétől, folytatva az amerikai puritánok isteni elrendelésre történt „vadonban bolyongásával”, ama bizonyos „Manifest Destiny” („vitathatatlan rendeltetés”) világi ideológiájával, miszerint Nyugat felé, a Csendes-óce-

án partjáig kell terjeszkedni (Spanos 2000, 22), meg a „szabad világ védelmezője” hidegháborús szólamáig, az amerikai nemzeti identitás a köré épült, ami bizony

hosszú történet – olyan történet, amely velünk folytatódik, de amelyiknek mi nem fogjuk meglátni a végét. Egy új világ története ez, amelyik barátja és fölszabadítója lett a réginek, egy rabszolgatartó társadalom története, amely a szabadság szolgálovává lett, egy hatalom története, amely azért jött a világra, hogy gyámolítson, ne birtokoljon, védelmezzon, ne hódítson. (Bush 2001a)

E képzelgés vallásos vetülete abból a hiedelemből származik, hogy az USA a kiválasztott nép, a „megváltó nemzet” földje (Tuveson 1968), amelynek isteni kéz adott jelet arra, hogy védelmezzon a szabadságot és „megmentse a civilizációt magát”. Ahogy Bush leszögezte:

Ez a mi hivatásunk. Ez az Amerikai Egyesült Államok, a világ legszabadabb nemzete hivatása. Egy alapértékekre épített nemzeté, amelyik elutasítja a gyűlöletet, elutasítja az erőszakot, elutasítja a gyilkosokat, elutasítja a gonoszt” (Bush 2001b). „Különleges felelősségünk, hogy védelmezzük a szabadságot” (Bush 2002a); „egyedülálló szerepre vagyunk hivatottak az emberi történetekben (Bush 2002b).

Ez az elbeszélés, amely békeszerető és „a világ legszabadabb nemzete” gyanánt építi föl az USA nemzeti identitását, homályban hagyja azt a tényt, hogy történelmileg az „Újvilág” (és a „vén Európa”) belső és külső civilizáló missziói a Mások⁷ elleni rendszeres erőszakra és munkájuk kiaknázására alapozódott – az őslakos amerikaiak kiirtásától az Atlanti-óceánon át folytatott rabszolga-kereskedelemig meg a háború utáni Délen rendezett tömeges lincselésekig, a folyamatban levő „drogellenes háborúig” és a szeptember 11-e után indított „terror elleni háborúig”.

Ez a retorika Irak legutóbbi lerohanása és megszállása kapcsán azt az erőszakot hagyja homályban, amelyet a szövetségesek engedtek szabadjára a saját „tömegpusztító fegyvereik” (amilyen a szegényített uránlővedék és a „daisy cutter” („százzsorszép-nyeső” vákumbomba) bevetésével, meg Irak vagyonának nyílt szétrablásával, beleértve az iraki állami ipar nagymérvű privatizálását. Az iraki gazdaságnak az USA vezette koalíció *Ideiglenes Közigazgatási Hatósága* által levezényelt szélsőséges neoliberális átszabása, amelynek része volt a 15 százalékos kamatmentes társasági adókulcs elfogadása és a külföldi befektetők jogának elismerése arra, hogy 100 százalékos profitot utaljanak át hazájukba (Klein 2004), megváltoztatta a Husszein-kormány minden gazdasági rendelkezését, kivéve azokat,

amelyek a „szakszervezetek és a kollektív tárgyalások” korlátozására vonatkoztak (Klein 2004). Egy Irakkal kapcsolatos világbanki jelentés (2004: 2) ajánlásai közt szerepel egy médiakampány indítása az iraki népesség ama 97 százalékának „okítása” céljából, amely az általuk végzett fölmérés szerint még nincs tudatában a szabadpiaci fejlődési modell vitathatatlan fölsőbbrendűségének. Akárcsak tizenkilencedik századi gyarmatosító előde, úgy a mai „Fehérember”, „Davos-ember” is bőséges kárpótlásban részesült, amiért vállára vette a terhet, hogy elvigye másokhoz a „civilizációt”.

Vitaírásom e részét annak megállapításával zárom, hogy a Bush-kormányzat által kiagyalt „megmenteni a civilizációt magát” képzelgés afféle önzetlen civilizációs küldetés színében tünteti föl az „Iraki Remény Hadműveletet”, ezáltal teremt beszédteret a „Fehérember” alattvalói állásfoglalásához. Állítom, hogy a börtönőrök/katonák nem csupán passzív módon kapóra jöttek illetően alattvalói minőségükben, hanem a „megmenteni a civilizációt magát” képzelgéssel való készséges azonosulásuknak már jóelőre megágyazott az a vágyuk, hogy a „Fehérember” efféle szerepét tölthessék be. A „szabadságszerető” Első Világnak „a világ legszabadabb nemzetéből” való polgáraiként úgy tekintettek magukra, mint a Harmadik Világbeli „keleti” avagy „hadzsi”⁸/„rongyfejú”⁹/„homoki nigger” népség civilizálóra. A következő szakaszban a katonák tényleges kínvallatási módszereit vizsgálom, valamint azt, hogy az erőszak alkalmazásait hogy s mint idézték föl és miként mutatták be az amerikai hadsereg vizsgálati eljárásai során s a közbeszédben.

A kínzás gyakorlatának queer transznacionális feminista olvasata

A „megmenteni a civilizációt magát” képzelgése nemcsak akként működik, hogy megszólítja a katonákat mint egyedeket, hanem úgy is, hogy meghatározza a „bebörtönzöttek bántalmazásáról” írott négy hivatalos katonai jelentés szerkesztését is (ezekből kettőt együttesen tettek közze: Fay–Jones 2004; a másik kettő: Schlesinger et al. 2004; Taguba 2004). Az egyik kijelenti, hogy a szeptember 9-i események után „az elnök, a kongresszus és az amerikai nép ráébredt, hogy háborúban állunk egy másféle ellenséggel” (Schlesinger et al. 2004, 6). Jövőahagyólag idézi Abizaid amerikai tábornok „orientalista” tanúskodását a szenátusi bizottság előtt, 2004. május 19-én: „Ellenségeink lelkifurdalás nélkül öldökölnek... Célpontjaik nem Kabul és Bagdad, hanem olyan helyszínek, mint Madrid, London és New York” (Schlesinger et al. 2004: 28). Ez az elbeszélés homályban hagyja, hogy mind Afganisztánban, mind Irakban milyen ellenállásra találtak a „koalíciós csapatok”, valamint azt a tényt, hogy mindkét országban a polgári népességet sújtja leginkább a „koalíciós csapatok” és a „terroristák” közti küzdelem.

Amellett Abizaid tanúskodása és részletes beszámolója szöges ellentétbe állítja a nyugati városokat a keletiekkel, valamiféle Másnak tüntetve föl az utóbbiakat, s ez arra szolgál a jelentésben, hogy a nemzetközi kapcsolatokban olyan választóvonalal ábrázolhassák a konfliktust, amelyiknek az egyik oldalán áll a homogén, civilizált Nyugat, a másikon pedig a Bush-féle „földkerekség sötét zugai” sorakoznak. A „földkerekség e sötét zugai” olyan „bonyolult és veszélyes hadműveleti környezetet” képviselnek (Fay–Jones 2004, 6), ahol „nincsenek biztonságos övezetek a »baráti arcvonalak« mögött – *nincs* semmilyen baráti arcvonal” (Schlesinger et al. 2004: 57, kiemelés az eredeti jelentésben). Ez a narratíva félreérthetetlenül a „vitathatatlan rendeltetés” („Manifest Destiny”) „indián vidékre” vonatkozó szóképet idézi.¹⁰ A „háború a terror ellen” eme nemzeti képzelgésében „több tízezer egyenruhás férfi és nő igyekszik naponta kemény és veszélyes körülmények között biztosítani szabadságunkat és mások szabadságát” (Schlesinger et al. 2004, 18). Ők abbeli törekvésükben, hogy „megőrizték a jogot és szabadságot, amelyet Amerika és a mi hadseregünk képvisel világszerte” (Fay–Jones 2004, 6) és „az iraki népnek adott támogatásában is” (Fay–Jones 2004, 33), „szembeszálltak egy arctalan ellenséggel, amelynek gyűlölete az Egyesült Államok ellen nem ismer határokat” (Fay–Jones 2004, 12).

A négy jelentés, jókora ellentétben a látszólag kegyes szándékokkal, amelyek e hegemonikus nemzeti képzelgésben megfogalmazódtak, egymáshoz hasonló megállapításra jutott: 2003 októbere és decembere között „számos szadista, kirívó, szemérmetlen, bűnös bántalmazást követtek el több fogvatartott rovására az Abu Ghraib börtönben” (Taguba 2004, 16).

Ezen a ponton meg kell jegyeznünk, hogy nagy tömegű feminista irodalom vitatja a katonák között háborús övezetekben és odahaza elkövetett „szadista, kirívó, szemérmetlen, bűnös bántalmazások” állítólagos kivételességét (lásd Seifert 1996; Barrett 1999; Whitworth 2004). Ez a militarizmussal foglalkozó feminista, tudományos irodalom azt igyekszik bizonyítani, hogy a katonaelet „röviden szólva, az erőszakról és az emberek arra való fölkészítéséről szól, hogy más emberi lényeket pusztítsanak el erő alkalmazásával” (Whitworth 2004, 151). Csakhogy a probléma túlterjed a katonai kiképzésen, arról szól, hogy mit jelent katonává és katonának lenni – a *militarizált férfiasságról* szól. Cynthia Enloe nyomán Whitworth (2004, 16) amellett érvel, hogy a katonaság jó működése föltételez egyfajta „férfiasság ideológiájára” való támaszkodást, egy olyan ideológiára, amelynek kiindulása az erőszak és az agresszió, az egyén alkalmazkodása a katonai fegyelemhez, az agresszív heteroszexizmus, a nőgyűlölet és a rasszizmus. A katonaság a közösség s a szívós testi és érzelmi keménység ígéretével kárpótolja a katonát az alárendeltségért és a fizikai stresszért cserébe (Whitworth 2004: 16).

A militarizált férfiasság a hozzá társított „mítoszok és ígéretek” közti diszkrepancia következtében inherensen törékeny, s ez megmutatkozik a tapasztalat szerint a kiképzés végrehajtása során, hasonlóképpen a háborús helyzetek szimulálásában, de éppígy a katonák hézagosan ellenőrzött valóságos életében is (Whitworth 2004, 166). Whitworth további érve, hogy a katonák az erőszakkal és a Mások becsméréssel, akik aláaknázhathatják, hogy eleget tegyenek ígértes fölhatalmazásuknak, a maguk militarizált férfiasságát igyekeznek újra meg újra konstituálni. Whitworth nyomán magam is azt tartom hihetőnek, hogy az Abu Ghraiban fogvatartott rabok különféle formákban megvalósított testi kínzása jelentette a katonák számára annak útját-módját, hogy ismételten megerősítsék: képesek ellenőrzésük alatt tartani és ismételten bizonyítani katonaság mivoltukat (Self-jüket), különösképpen szeptember 11-e „férfiatlanító” eseményei, valamint az iraki megszállással szemben naponta tapasztalt ellenállás után.

A nőnemű identitású katonák súlyos közreműködése a fogolykínzásban mintha teljes ellentmondásban állna a militarizált férfiasság elméleteivel. Hogyan értelmezhető ez az ellentmondás? Szerintem vitathatatlan értelmet nyer, ha az „Iraki Remény Hadműveletet” gyarmatosító próbálkozásként tekintjük, a börtönőrök és a bebörtönzöttek rasszista töltetű szembetalálkozását egyfajta gyarmati eseményként vizsgáljuk, a foglyok kínzását pedig olyan gyarmati erőszaktételeknek, amely a „Fehérember” szerepének betöltésére irányuló vágyban gyökerezik.¹¹ Most pedig rátérek a kínvallatás színre vitt módozataira.

A hadsereg említett jelentései szerint, a hímnemű fogvatartottakat a börtönőrök „szodomizálták”, „önkielégítésre” és/vagy „egymáson végzett illetlen cselekedetek bemutatására” kényszerítették (Fay–Jo-

nes 2004, 72), amilyen az orális vagy anális „szex” utánzása és/vagy beteljesítése hímnemű fogvatartott társaikon. A börtönőrök emellett gúliba raktak meztelen férfi fogvatartottakat, oly módon, „hogy az alsó fickó pénisz a felső fickó fenekével érintkezzen” (Taguba 2004), és „buzíknak” becsmélték őket. Számos ilyen „homoszexuális aktust” = „illetlen cselekedetet” lefényképeztek, vagy videóra vettek. Azonkívül a katonák levetköztették a férfi fogvatartottakat, és női bugyik viselésére – gyakran a fejükre húzva – kényszerítették őket.

Állítom, hogy az effajta kínzási praktikáknak a gyarmati narratívák és szokások ágyaztak meg, amelyek, először is, vagy úgy festik le a gyarmatokat avagy „a földkerekség sötét zugait”, mint amelyek nőstény módjára „kitapogatásra elterülve” vagy éppen „behatolásra” várva „tárulkoznak ki a hímmel” (McClintock 1995, 23); másodszer pedig egyenlőnek veszik a férfitest (és a nemzet) potencia- vagy uralomhiányát a nőies jelleggel s a férfi „homoszexualitással”.

A gyarmati hódítások rasszista szexualizálása, a középkori „fölfedezésektől” kezdve, központi szerepet játszott a nyugati birodalomépítésben (imperializmusban), olyan módon, hogy egymást átfedő osztály-, gender-, rassz-, nemzeti és civilizációs határokat vontak meg aszerint, hogy ezek mennyiben segítették elő a tágabb társadalmi „rend” fönntartását és különösképp a munka kizsákmányolásának megszervezését. „A még bizonytalanul ismert földrészek – Afrika, Észak-, Közép- és Dél-Amerika, Ázsia – évszázadokig buja érzékiség helyszíneiként szerepeltek a róluk szóló európai tanításokban” (McClintock 1995, 22). A nemiséget a civilizáció fonákjának (Másikjának) tekintették – „fenyegetésnek a társadalmi rendre, a modernítésre és a nemzetre, fenyegetésnek a haladásra nézve” (Binnie 2004, 17). Ezeken „az európai képzelet számára pornó-trópusokon” belül, ahogy McClintock (1995, 22) fogalmazott, „a nő akként szerepelt, mint az aberráció és kicsapongás sűrítőmánya”, a női szexualitást pedig gyakran falánk kanibalizmusként festették le (McClintock 1995, 27). Amellett az Újvilág első európai hódítói gyakran ábrázolták a bennszülött férfiakat szodomitáknak, perverz alakoknak, akik rászolgáltak, hogy beléjük döfjenek és leöldössék őket (Trexler 1995). A gyarmatosítók fantáziálásaiban az „arab Kelet” különleges szexuális kilengések színhelyét jelentette (lásd Said 1994; Boone 2003).

A XIX. század utóján a nyugati gyarmatosító tervek egybeestek és részleges átfedést mutattak a „tudományos” fajelmélet föllendülésével és a Mások szisztematikus rasszista megkülönböztetésével a gyarmatokon és az anyaországban. A gyarmatokon „a vadember személyéből fejlődött ki a civilizációhoz képest Másik, és másságának egyik első »bizonyítéka« volt a vadember meztelensége, nemiségének szemmel látható mivolta” (Mercer és Julien, idézi Sommerville 2000, 5). „Odahaza” a nemi és faji megkülönböztetés ikerfolyamatai konstruálták meg a belhoni Másokat – az európai elfajzott fajokat, amilyenek a zsidók,

az írek, a prostituáltak, a munkanélküliek, az elmebajosok (McClintock 1995: 50) meg a homoszexuálisok. Ezek az egymást átfedő folyamatok segítettek megvonni és rendszabályozni a határokat a birodalmi elitiek meg az európai és nem-európai alsóbbrendűek között, s szolgáltak indoklásul a mindezekkel velejáró kirekesztés és erőszakcselekedetek „természetes dologként” való fölfogásához.

A hetero-patriarchális fölfogás a behatolást elszenvető testhez a passzivitás és femininitás képzetét társítja, míg a behatoló viselkedésében és testi jellegében egyaránt a férfiasságot látja. Ez a képzetértékelés jelentős szerepet játszott és játszik az Amerikai Birodalom katonai hódításaiban. Világos összefüggést mutat az alsóbbrendűség és felsőbbrendűség rasszista töltetű fogalmaival. Példának okáért, az amerikai légierő katonái az Öböl-háborúban, 1991-ben ilyen üzeneteket firkáltak bombáikra: „Szexuális játékszer Mrs. Szaddamnak”, „Végbélkúp Szaddamnak”, „Bukj rá Szaddam hátsójára” (Proglar 1999).

Ebben a hetero-patriarchális narratívában egy női nemi identitású katona által női szerepre és szex tárgyává kényszerítve lenni különösképpen megalázó a gyarmatosított férfitest (és nemzete) számára. Charles Graner, a szárazföldi sereg tartalékos katonája haditörvényszéki tárgyalásán tanúk elmondták, hogy a nőnemű katonákat arra utasították tisztí följobbvalóik, hogy „ordítozva sértégessek a foglyokat” (Reid 2005). Ahogy alább bővebben kifejtem, én nem azt akarom elhitélni, hogy a „nőnemű” katonák pusztán bábok voltak a hetero-patriarchátus szolgálatában, hanem azt állítom, hogy indítékaik gyarmatosító vágyaiból csíráztak ki. A „nőneműek” szándékolt szerepeltetése Abu Ghraiban (és Guantanamo Bay-ben) – köztük olyanoké is, mint aki „...egy seprőnyelet nyomott az egyik (hím nemi identitású) fogvatartott ánuszába” (Fay–Jones 2004, 77) – összhangban van a rasszista-orientalista beszédfordulatokkal, amelyek a „keleti” férfiak számára különösképp megalázónak tartják a „nők” által „férfiak” ellen elkövetett szexuális tartalmú erőszakoskodást és a „homoszexuális nemi aktust” vagy ennek szimulálását.

Ennek egyik példáját láthatjuk a magas szakmai színvonalon oknyomozó újságíró és kommentátor, Seymour Hersh egyik cikkében, amely a *New Yorker*-ben jelent meg. Hersh cikke volt az első, amelyik részletes elemzéssel mondott ellent a Bush-kormányzat „egy-két rohadt alma” tézisének, amivel az Abu Ghraib foglyai ellen elkövetett „túlkapásokat” igyekeztek eltussolni. Hersh (2004) azt fejtegeti, hogy „az ilyen elembertelenítés elfogadhatatlan bármely kultúrában”, majd leszögezi, hogy „kiváltképp így van ez az arab világban. Homoszexuális cselekmények az iszlám törvényeibe ütköznek”. Ez az érvelés összekeveri a „homoszexualitást” az elembertelenítéssel, valamint az összes arrafelé lakókat az „arabokkal” = „arab világgal” = „iszlámmal” = „fundamentalizmussal”; hasonlóképpen elködösíti azt a tényt is, hogy a queer személyek elleni terror mennyire rendszeres, és milyen

mervé állami támogatást élvez az állítólag „legszerényebb nemzetnél a világon”.¹²

A Bush-kormányzat jelenlegi queer-ellenes szexualpolitikájához tartozik az a kísérlete is, hogy olyan alkotmánykiegészítést fogadtasson el, amelyik a házasságot kizárólag „férfiak” és „nők” közti egyesülésre korlátozza. Bush (2004a) kijelentette, hogy az azonos neműek egyesülésének tilalma azért „nemzeti fontosságú”, mert egy férfi és egy nő egyesülése a házasságban „a civilizáció legalapvetőbb intézménye”. Az azonos neműek házassága „egy rendes társadalom alapját” (Bush 2004b) és „a gyermekek jólétét” (Bush 2004a) fenyegeti – végső soron pedig magát a civilizációt. Tény, hogy Bush egy időben emlegeti a civilizáció elleni fenyegetést a „terror elleni háború” és „azonos neműek házassága elleni háború” kapcsán.¹³ Amellett a Bush-kormányzat queer-ellenes szexualpolitikája nem szorítkozik a házasság védelmére, hanem *tout court* a nem-normatív szexualitás elleni harcot célozza.¹⁴ New York állam queer szervezetei, például, a queer-ellenes erőszak eseteinek megszorodásáról számolnak be, amióta napvilágra került a Bush-kormányzat agresszív queer-ellenessége (Goldstein 2004).

Ma szövetségi törvény tiltja a nyíltan homoszexuális férfiak és leszbikus nők alkalmazását az USA hadseregében. 1994 és 2003 között az USA fegyveres erőinek mintegy 9500 tagját szerelték le a „ne kérdezd, ne mondd, ne üzd” irányelv érvényesítése jegyében (Associated Press 2005). Továbbá, csak 2003-ban hatálytalanította az Egyesült Államok Legfelső Bírósága az USA tizennégy államában, valamint a hadseregben érvényes azon törvényeit, amelyek a „magán”-szférában meg egyezően alapuló anális szexet is bűncselekménynek minősítették.¹⁵

Ha ilyen háttér előtt vizsgáljuk az amerikai nemzetállam s kiváltképp ennek hadserege agresszív hetero-normativitását, nem szabad meglepődnünk azon, hogy a börtönörök egy agresszíven homofób forгатókönyv alapján valószínűsítték meg erőszakos és megalázó cselekményeiket. A következőkben egy kissé közelebből veszem szemügyre a „homoszexuális nemi aktusra” és a „szodómiára” való utalásokat a bizonyítási okfejtésekben, amelyek érvelésem szerint, arra való, hogy eltüntessék szem elől az erőszak megnyilvánulásainak bizonyos aspektusait.

A négy hivatalos vizsgálat, valamint az amerikai tömegtájékoztatás arról számolt be, hogy a fogvatartott férfiakat Abu Ghraibban „homoszexuális nemi aktus”, illetve „szodómia” végrehajtására vagy szimulálására kényszerítették. Ahogyan ez az előadásmód „szex” („nemi aktus”), nem pedig „szexuális erőszak” gyanánt tárgyalja ezeket az erőszakos cselekményeket, az belül marad az ortodox értelmezés keretén, miszerint a női testen elkövetett férfierőszak okozója a túl sok tesztoszteron és/vagy az áldozat/túlélő ellenállhatatlan „nemisége” (lásd Brownmiller 1975; Seifert 1993). Ám bőséges kortársi szakirodalom, benne nem-feministák és katonai pszichológusok munkái,

bizonyítják azt, hogy az erőszakos közösülés magyarázata az erőnek erejével véghez vitt leigázás, egészen odáig, amíg a Másik már nem bírja tovább érvényesíteni saját – akár férfi, akár női – teste és kíváltképp szexualitása fölötti ellenőrzését, akaratát (lásd Marlowe 1983; Goldstein 2001).

De van itt még valami, ami idetartozik. Miriam Axel-Lute (2001, 15) itt következő verse jól ragadja meg, hogy a szodómiát szajkózó megszólalások mit is akarnak erőszakosan kitörölni. A vers Abner Louima, egy Haitiből való fekete férfi fehér felsőbbrendűséget valló New York-i rendőrök által, 1997-ben végrehajtott „szodomizálásáról” szól.

Sohasem nevezték nemi erőszaknak

*Még a rokonszenvező média is
arról szól hogy Abner Louimát
„szodomizálták”
a rendőrök
a fürdőszobában
miután agyba-főbe verték.*

*Szodomizálták
mintha itt a szörnyűség
az ő segge lett volna
s nem a végbelét cafatokra
repesztő véccépumpa-nyél
amit használtak hozzá.*

Axel-Lute verse rámutat, miképpen burkolja homályba a „szodómiázó” nyelvezet a brutalitást és a kinszenvedést, amit egy véccépumpa nyelének föltolása okozott a rectumba, de olyan erővel, hogy az valósággal cafatokra repedt tőle. Közvetíti ez a vers azt az igyekezetet, ahogy a „szodómia” szóhasználata, amely a „segg”-re összpontosítja a figyelmet, elhallgatja, hogy a konkrét erőszak egy bizonyos rassz képviselőjének teste ellen elkövetett fajgyűlölő erőszak aktusa volt.

Visszatérve a kínzás elkövetésének módozataira, amelyeknek alighanem a gyarmati vágyakozások alapoztak meg, először is élesebb megvilágításba helyezném azt a többrendbeli beszámolót, riportot és képet, amelyek a négykézláb mászni és ugatni kényszerített fogvartartottakról készültek. A leghírhedtebb fölvételek egyikén-másikán a szárazföldi hadsereg tartalékos katonája, Lynndie England látható, aki úgy vezet pórázon egy négykézláb mászó foglyot, akár egy kutyát. A barbár Másik állatokkal egyenlővé tételének logikája nyilvánul meg Bush elnök nem egy beszédében is.

Több alkalommal is kinyilatkoztatta, hogy „kifüstöli őket odúikból” (2001f) a „földkerekség sötét zugaiban” (2002a).

Két dolgot szeretnék hangsúlyozni a faji megkülönböztetés állati képekkel való kifejezésével kapcsolatban. Az első: az állatok vadak és veszélyesek, megszelídíteni/civilizálni kell őket. Az euro-amerikai környezetben a leginkább házasított állat a kutya. De a domesztikált kutya is kutya.¹⁶ A második: a gyarmatosító Európa, ez történeti viszszatekintésben megállapítható, bujaságot tulajdonított az állatoknak: nyers, szelídítetlen/civilizálatlan szexualitást (Hoch 1979, 51). Az egyik tanú a hadbírószági tárgyaláson azt vallotta, hogy amikor látott „két meztelen fogvatartottat, amelyek közül az egyik maszturbált a másiknak, aki tátott szájjal térdelt előtte”, a gyanúsítottak egyike, egy korábbi polgári börtönőr, Ivan L. Frederick II. törzsőrmester azt mondta neki: „Nézd, mit művelnek ezek az *állatok*, ha két másodpercre magukra hagyják őket” (idézi Hersch 2004, kiemelés tőlem). A Fay–Jones-jelentésben szó van egy képről, amelyik meztelen fogvatartottakat ábrázol, akiket maszturbálni kényszerítettek, majd „állat módjára meghágni a társukat” (2004, 78).

Egy másik példa, amely arról árulkodik, hogy a katonák nagyon is valami civilizáló misszió részeseinek képzeltek magukat: fölírat és kép az egyik börtöncella ajtaján. Egy foglyot tartottak abban a „hosszában nagyjából két méter, széltében kevesebb mint egy méter nagyságú, teljesen sötét zárkában, amelyiknek nem volt ablaka, nem volt benne sem latrina, sem vízcsap, sem pedig fekhely” (Fay–Jones 2004, 66). Ennek a „szobának” az ajtaján „A Gollum” fölírat volt látható, valamint egy kép „A Gyűrűk ura” hollywoodi filmtrilógia nevezett szereplőjéről. A filmben Gollum kártékony, esztelen, undorító és meztelen; gyűlöli a napfényt és a meleget, ezért egy sötét odúban keres menedéket. Gollum egy gyilkos, folyton hazudik, és végül elárulja a hőseket. Mivel menthetetlenül irracionális, az egyetlen nyelv, amelyen ért, az erőszaké. Gollum a filmben tényleg csakis akkor mond olyasmit, ami megközelítőleg igaz, amikor kínozzák.

Állítom, hogy a „koalíció” katonái arra irányuló hajtóvadászatukban, hogy „megmentsék a civilizációt magát”, önmagukat a Jó és a Gonosz összecsapásában látták, akár „A Gyűrűk ura” hőseit. Az ő „megmenteni a civilizációt magát” képzelgésük filmje egy olyan „veszélyes, ellenséges országban” játszódott (Schlesinger et al. 2004), ahol az Abu Ghraib börtön ellen intézett rendszeres aknavető-támadások részei voltak egy gerilla-stílusú ellenállásnak a megszállással szemben „egy másfajta ellenség részéről” (Schlesinger et al. 2004, 6), amihez az öngyilkos bombamerényletek is hozzátartoztak. Gollum kétszínű alak, ami közkeletű jellemzés az „orientalista” szóbeszédben. Az illet meg kell kínozni ahhoz, hogy igazat mondjon, így tehát, ha testét kínzásnak vetik alá: ez *civilizáló* aktus.

Az olykor több napon át tartó erőszakos lemeztelenítés „szemléto-mást megszokott dolog” volt (Fay–Jones 2004, 68). A katonák videózták és fotózták a meztelen testeket. Az erőszakos lemeztelenítés

gyakorlata a korábban taglalt gyarmatosító képzelet világából való, amely szerint a Barbár Másik primitívségének első „bizonyítéka” a genitáliák leplezetlen mutogatása. Akár a gyarmati utazók és a kései modern turisták, a katonák is „Fehéremberségüket” bizonyítják a Másik „egzotikusságának” videokamerával és fényképezőgéppel való megörökítése útján.

Három hónapot meghaladó időszak alatt mintegy 1800 fényképfőlvételt készítettek erőszakos cselekedeteikről a katonák. Ezek a képek vigyorgó katonákat is ábrázolnak, akik föltartott hüvelykujjukat mutatják a kamerának a megsebesített fogvatartottak meztelen húsa mellett; ez erősen emlékeztet a gyarmati vadászok trófeás képeire, akik büszkén feszítenek zsákmányuk mellett.¹⁷ A vadállat fölött aratott diadal képek segítségével történt megörökítése lehetővé teszi számukra, hogy újra átéljék a „Fehéremberség” diadalmas pillanatát, s ezt megosszák barátaikkal és családjukkal.¹⁸ Az egyik képet, amelyiken „gúlába” rakva ábrázolják a fogvatartottakat, képernyővédőnek használták a börtönörök irodai számítógépén (Fay és Jones 2004, 78).

A Taguba és a Fay–Jones neveivel jegyzett jelentések egyaránt megemlíti azokat a fotókat, amelyek két nőnemű fogvatartottat ábrázolnak, amint föl húzzák ingüket, és megmutatják melleiket. Csakhogy ezeket a képeket nem közölte az európai és amerikai média, és nincs tudomásom egyetlen olyan újságíróról sem, aki igényelte volna, hogy tegyék közzé őket. Szemben az olyan fotográfiai publikálásával, amelyek szemléltető részletességgel mutatják a hímnemű fogvatartottakon elkövetett szexualizált erőszakot, a nőkről készült képeket és a rajtuk ábrázolt cselekményeket olyan hallgatás övezi, ami óhatatlanul fölébreszti „feminista kíváncsiságunkat” (Enloe 21004).

A Fay–Jones-jelentés (2004, 91) megemlíti, hogy a két nőt „prostitúció gyanújával tartóztatták le”, és állítja: „nincs rá döntő bizonyíték, hogy ezeket a cselekményeket beleegyezéssel vagy kényszerítéssel követték-e el”. Érdekes, hogy a négy jelentés egyike sem, így Fay–Jones sem veti föl azt a kérdést, hogy a *hím nemi identitású* fogvatartottak meztelensége vajon kényszerű volt-e, vagy sem. Úgyszintén a két nővel kapcsolatos incidens, mind a négy jelentést figyelembe véve, az egyetlen, amelyik kapcsán említésre kerül a „bűncselekmény”, amivel meggyanúsították a „bebörtönözött bűnözőt”. A Fay–Jones-jelentés bizonytalankodása akörül, hogy a lemeztelenítés aktusa beleegyezéssel vagy kényszerítéssel ment-e végbe, világos összefüggésben van a faji megkülönböztetés alá eső két nő állítólag deviáns szexuális viselkedésével. A Taguba-jelentés (2004, 17) hasonló módon tesz említést egy MP-ről (katonai rendfenntartóról), aki „szexelt” egy nőnemű fogvatartottal. E cikk korlátozott terjedelme miatt nem vizsgálhatom tovább ezt a föltűnő hallgatást, amely a női nemi identitású fogvatartottakon elkövetett szexuális jellegű erőszakot övezi. De szükségesnek tartom a további ez irányú vizsgálódást annak fényében, hogy történeti

visszatekintésben kitetszik: úgy ítélték meg régóta, hogy a fekete nő nemi identitású testeken „nem lehetséges erőszakos nemi közösülést végrehajtani” (lásd Davis 1981; Hooks 1997, 1998; Bakare-Yusuf 1999), valamint a „keleti” nők olyan beállítására való tekintettel, hogy ezek rejtélyesek (pl. fátyolt viselnek) és kéjvágók (pl. háremekben lakoznak).

Az én queer transznacionális feminista olvasatomban az Abu Ghraib börtönlakóin elkövetett erőszakos cselekmények szexualitással telített, rasszista jellege nem valami aberráció volt. Ugyanilyen fajta erőszaktevételekről tanúskodnak beszámolók katonai létesítményekből, Afganisztánból, Guantanamo Bay-ből, egyéb amerikai irányítás alatt működő iraki börtönökből és amerikai polgári börtönökből is. Az Egyesült Államok börtönipari komplexumára jellemző, hogy a fajilag megkülönböztetett, és kiváltképp a hímnemű feketéket, aránytalanul nagy többségben tartják rács mögött. A nemi erőszak, a börtönlakók szexuális célzatú adásvétele, a kényszerű lemeztelenítés, a meztelenül négykézláb jártatás, csuklya és női alsónemű viselésére kényszerítés, mindez szerves része a „világ legszabadabb nemzete” börtönéletének (lásd Butterfield 2004). Charles Graner, akit az Abu Ghraibban elkövetett cselekmények főkolomposának tartanak, előzőleg polgári börtönőrként szolgált az Egyesült Államokban, s állítólag borotvapengéket teszegetett az egyik börtönlakó ételébe. Idézték Irakba indulása előtt tett kijelentését: „Alig várom már, hogy kinyiffantsak egy-két homoki niggert” (Black Commentator 2004). Az újabb rasszista szlengben a „hadzsik” használata, amivel egy kalap alá vesznek arabot/irakit/muszlimot/talibánt, mostanság olyan közkeletű az amerikai katonaságnál Irakban, hogy még a hivatalos katonai iratokban is használatos (Rockwell 2005).

A kínzás aktusainak elemzésével arra a következtetésre jutottam, hogy mindezek a cselekmények egy nőgyűlölő, heteroszexista, rasszista forgatókönyv szerint realizálódtak. Az Abu Ghraib-i foglyokon végrehajtott fizikai erőszak nemcsak a fényképeken szereplő, a hatalom ízére rákapott hét katonai személy egyéni, militarizált öntudatának („Self”-jének) újra meg újra történő megerősítését szolgálta, hanem azt is lehetővé tette számukra, hogy „Fehéremberségük” megjelenítésével bemutassák és re/produkálják az Egyesült Államok Birodalmának identitását és hegemoniáját, ennek heteroszexista, rasszista, osztályjellegű Világrend(etlenség)ét.

Ez visszavezet bennünket Ehrenreich érveléséhez, miszerint az Abu Ghraib börtönben megesett „bántalmazások fotói” a társadalmi-történeti nemek (gender) egyenlőségéről adnak jelzéseket. Ehrenreich (2004b) arra a „tényre” alapozza érvelését, hogy az érintett hét börtönőrből három, valamint a börtön igazgatója is, aki nemzetbiztonsági tanácsadó és magas beosztású hírszerző tiszt volt Irakban, „nő” volt. Ehrenreich, aki a nők teljes jogú fölvételét szorgalmazza a hadseregbe, elismeri (2004b), hogy talán „bizonyos illúziókat táplált a nőkkel kapcsolatban”. Miközben „sohasem hitt abban, hogy a nők velükszületetten gyöngédebbek és kevésbé durvák volnának a férfiaknál”, abban reménykedett, hogy ha egyszer a nők létszáma elér bizonyos kritikus tömeget a seregben, ez idővel megváltoztathatja az intézményt (Ehrenreich 2004b, 1).

Nem gondolom azt, hogy három női nemi identitású katonai börtönőr részvétele a kínvallatás cselekményeiben a társadalmi-történeti nemek egyenlősége jelzésének számíthatna. Ehrenreich olvasata az egyenlőség és szabadság bizonyos problematikus értelmezésén alapszik, amelynek egyfajta hetero-normatív ontológia ágyazott meg, ez ugyanis mintegy beleszabja a társadalmi nem, a „gender” bipoláris fogalmát a testi nemiség, a „szex” szintén bipoláris fogalmába, és a femininitás (meg a maszkulinitás) vonatkozásában valami olyan esszencializmussal flörtöl, amely kevésbé a természet (*nature*), mint inkább a nevelés (*nurture*) fogalmára látszik alapozódni.

Ehrenreich szubjektivitás-fogalma homályban hagyja azt, hogy a „gender” fogalma immár mindenkor rassz, osztály és szex szerinti értelmezésekkel itatódik át, hogy csupán néhány irányjelzőjét említsük e folyamatnak. A társadalmi-történeti nem meghatározta szubjektivitás, amire ő utal, annak a föltételezett egyetemes feminista „nő”-szubjektumnak a reminiscenciája, amelyet az első és második hullámos feminista mozgalmak domináns gondolatai hívtak életre Európában és Amerikában. Ez a monolitikus „nő”-fogalom és kísérőjelensége, az egyetlen céltárgyra szorítkozó politizálás fölveti azt a kérdést: „társadalmi nemi egyenlőség *kiknek a javára és kiknek a rovására?*”, és máris megindul a vita és a tiltakozás amiatt, hogy a dolog természetéből fakadón a fehér heteroszexuális, ép testű és életerős középosztálybe-

liek lennének a kedvezményezettjei (lásd Moraga és Anzaldúa 1981). Hasonlóképp elrejt az Ehrenreich-féle társadalmi nem fogalma a nő-nemű „gender”-szubjektum faji besorolását (ami nevezetesen: fehér), meg annak lehetőségét is, hogy ez a szubjektum netán rasszista és/vagy homofób is lehet.

Ahogy a szexszel átítatott, rassz-meghatározottságú kínzási praktikákról szóló elemzésem is mutatja, a „megmenteni a civilizációt magát” képzelgése, vagyis a hegemonikus nemzeti képzelgés, amely azt sugalmazza, hogy maga az Első Világ civilizált Én-tudata (Self-je) viszi el a (liberális) demokráciát a Harmadik Világbeli Másiknak, alkalmatlan az önmeghatározásra, s a „Fehéremberség” alattvalói pozíciója az alárendeltséggel, gyöngeséggel és passzivitással, egyszerűen al-sóbbrendűséggel együttjáró femininitás képzettársításán alapszik. Míg a faji megkülönböztetés alá eső férfiaknak a Fehér Nyugati Nők keze által történt (hetero)szexuális vonatkozású megalázása megtöri azt az elképzelt, éles hímnemű/nőnemű dichotómiát, amely alátámasztja ezt a képzelgést, addig az erőszakos megnyilvánulások pusztán az effajta beszéd központi szerepének a fonákját képviselik, de magát azt nem szorítják ki a helyéből. Hogy Ehrenreich problematikus látókörén belül maradjunk, a nőnemű identitású katonák ironikus mód tevékenyen fölerősítik a társadalmi nemek egyenlőtlenségét.

Azonkívül úgy gondolom, hogy Ehrenreich reménykedése abban, hogy a katonaság megszélídíthető/„civilizálható” lesz, merő ábrándozás. A hadsereget nem lehet átalakítani, mivel az a küldetése, hogy fölkészítse és megszervezze alávetett dolgozóit az emberölésre; az „Új Világrend” folytonos reprodukálása továbbra is nagyon nagy mértékben a katonai erő alkalmazásától függ. Ahogy korábban taglaltuk, a fizikai erőszak és a Máshoz való agresszív viszonyulás alapvető szerepet játszik a katonai Én-tudat kialakításában.

Összegezve, a női nemi identitású katonák által a foglyok teste ellen elkövetett erőszakos cselekmények a gyarmati vágyak körén belül indokolhatók meg. Mivel a kínzások szisztematikusak, egyszerre rasszista és heteroszexista jellegűek, következményük gyanánt pedig az Amerikai Birodalom, valamint az általa képviselt heteroszexista, rasszista és osztályuralmi jellegű Világrend(etlenség) identitása és hegemoniája re/produkálódik, ezért a három női nemi identitású katonák bekapcsolódása a kínzásokba nem a „társadalmi nemek egyenlőségének” a jele. Továbbá, mivel a Fehéremberség és a hozzá tartozó Világrend(etlenség) szintén osztálytartalmú projektum,¹⁹ mind a női, mind a férfi nemi identitású börtönőrök alattvalói besorolása „fehér, de nem teljesértékű” (Agathangelou 2004).

Bár a kínzásról közzétett képek egyike sem ábrázol színesbőrű katonákat, a Fay–Jones jelentés (2004, 77, 80) két ízben is említ „fekete katonákat”, akik részt vállaltak a foglyok kínzásában, és a rabok „bántalmazásáért” bűnösnek ítélt hét katona egyike „fekete férfiként”

azonosította magát. Ezek a jelentések nem cáfolják érvelésemet, miszerint a katonák a „faji” fölsőbbrendűség elképzelését kívánták valóra váltani. Érvelésem szerint, az „Iraki Remény Hadművelet” lényegileg *gyarmatosító* volta, a közkeletű képzelgés arról, hogy az Első Világ civilizált Én-képzetének képviselője a (liberális) demokráciát viszi el a Harmadik Világbeli Másikhoz, önmeghatározásra alkalmatlan ugyan, ám beszédteret teremt az Amerikai Birodalom belföldi Másikjainak a bennük is testet öltő szexizmus, osztálygyűlölködés és rasszizmus révén eredményes megszólíttatásához és közreműködéséhez.²⁰

Következtetések

Az „Iraki Remény Hadművelet” része a Bush-kormányzat „megmenteni a civilizációt magát”, valamint az „ez egy hatalom története, amely azért jött a világra, hogy gyámolítsa, ne birtokoljon, hogy védelmezzen, ne hódítsa” képzelgésének (Bush 2001a). Ez a nemzeti fantazmagória alakított ki beszédteret a „Fehéremberség”, a „szabadságszerető” és „civilizált” nyugati ember, „a világ legszabadabb nemzetének” polgára pozíciójához, aki beavatkozik Irakban avégett, hogy megvédje a civilizációt magát, és nagy kegyesen elrendezze a Harmadik Világbeli Másikkal vagy a „homoki niggerekkel” kapcsolatos problémákat, mivelhogy az ottaniak képtelenek gondoskodni magukról. A katonák vágyódása arra, hogy őket is megszólítsa a „megvédeni a civilizációt magát” képze, abban a vágyukban gyökerezett, hogy szeretnének szerepet vállalni a „Fehéremberség”, a „hadzsik” és a „homoki niggerek” fölött álló „faji fölsőbbrendűség” rasszista képzeletjátéka előadásában, az ettől remélt élvezet világosan visszatükröződik a vigyorgó arcokon és a fölmutatott hüvelykujjakon, amit száz meg száz fénykép örökített meg.

Az, hogy ezeket a képeket E-mailekben hazaküldözgették barátoknak és családtagoknak, arra vall, hogy az „Iraki Remény Hadművelet” mint gyarmati és civilizációs küldetés elfogadható volt a *józan ész* számára, s ennél fogva ugyanilyen volt a velejáró erőszakcselekmények morális igazolása is, a hadviselésben alkalmazott, megszokott erőszaktól és a polgári lakosoknak az utak ellenőrző pontjainál naponta megessett, jóvátehetetlen lelövésétől egészen az államilag szentesített kínvallatásokig a börtönökben.

Női nemi identitású katonák részvétele a gyarmati embertestek és területek ellen elkövetett rasszista töltetű, nőgyűlölő, heteroszexista, erőszakos cselekményekben nem a „társadalmi nemi egyenlőség” jele, amiképpen Barbara Ehrenreich sugalmazza. Ezek az eljárások inkább csak azt teszik szemmel láthatóvá, hogy a Fehér Nyugati Nők részvétele a birodalomépítésben – ez esetben úgy, hogy tipikus hím nemi identitású pozíciót töltenek be – föltárhat ugyan bizonyos

ellentmondásokat azáltal, hogy a birodalmi „beszédmódot” erősíti, de semmilyen kihívást nem intéz a „megmenteni a civilizációt magát” képzelgése ellen, hanem éppenséggel hozzájárul e rasszista beszéd újratermeléséhez és a hozzá kapcsolódó uralom, kisajátítás és kizsákmányolás gyakorlásához.

Jegyzetek

- ¹ Mind a négy hivatalos amerikai vizsgálat „foglyokkal szemben elkövetett bántalmazásként” kisebbíti a kínzás aktusait.
- ² A „szexualitás” ebben a cikkben egyaránt utalhat a szó tudományos használatára és az erotikus gyakorlatra.
- ³ A szexualitást is kutató transznacionális feministák közé tartozik Alexander (1991, 1994) és Puar (1998).
- ⁴ E tanulmány korlátozott terjedelme miatt az Abu Ghraib-i fogolykínzásokkal kapcsolatos problémák általam adott olvasata bővebben az US Birodalom hegemónikus külpolitikai beszédfordulatait, kiváltképp a „megmenteni a civilizációt magát” képzelgését helyezi a gyújtópontba. Amiként alább majd részletesebben megokolom, fölfogásom szerint, sem az efféle jellegzetes beszédmód, sem pedig a birodalmi hatalom megnyilvánulása nem monolitikus, nem pusztán a fönt–lent kapcsolat viszonylatának terméke. Ez az esszé valójában egy nagyobb terv része, amelyben majd azt igyekszem föltárni, hogy az alternatív narratívák és azonosulási törekvések miként bonyolították vagy nehezítették meg a „megmenteni a civilizációt magát” képzelgésének hatását Abu Ghraibban, pl. maguknak a katonáknak – társadalmi nemük, osztályhelyzetük és/vagy faji hovatartozásuk által befolyásolt szubjektivitása eltérő társadalmi, történelmi és térségbeli kontextusai okán – sokrétű és potenciálisan ellentmondásos pozicionálódását, valamint a foglyok viselkedésének e beszédalakzatokat fölerősítő vagy kétségessé tevő hatását.
- ⁵ „Képzelgést” használok „diskurzus” vagy „ideológia” helyett, mivel ez jobban megragadja álmaink és tudatalattink ráhatását életvilágunk és önmegismerési módjaink interszubjektív megteremtésére. A vitához arról, hogy „milyen kockázattal jár, ha a lélektanilag fejtegetett strukturális folyamatokat egyéni pszichológiai motivációkra redukálják”, lásd Yegenoglu (1998, 2); a (Lacan-féle) pszichoanalízis eurocentrizmusáról lásd Grewal 2001.
- ⁶ Saidot jogosan bírálták, amiért nem számolt kellőképpen a különböző nemzeti „orientalizmusok” közti és azokon belüli változatokkal, például a gyarmati „beszédek” társadalmi nemi kiindulását (Lowe 1991) és heteroszexista (Boone 2003) természetéből következőleg.
- ⁷ A nem-nyugati Másik rassz szerinti minősítéséről az USA külpolitikájában lásd: Hunt 1988 és Doty 1996.
- ⁸ Ez a homogenizált arab/muszlim/iraki/talibán Másik ellen irányuló rasszista szleng a mekkai zarándoklatot elvégzett muszlimok jelölésére szolgáló arab szóból („hadzs”) ered (Rockwell 2005).
- ⁹ Vannak beszámolók arról, hogy egy amerikai kiképző őrmester „égő turbánokról” és „gyilkos rongyfejúekről” szóló nótákat harsogtatott regrutáival a „terror elleni háborúra” való fölkészítésük során (Rockwell 2005).

- ¹⁰ Ezt a gondolatot Razack (2004) vizsgálódásából kölcsönöztem, amelyet Kanada „Szomáliai affér”-járól írott, megfigyelésekben gazdag könyvében végzett el arról, hogy milyen hatásokat váltott ki egy szónokias beszédfor-dulat, amelyik afféle „indiai vidék” gyanánt képzelte el Szomáliát.
- ¹¹ Razack (2004) hasonló érvet használ a kanadai katonaság szomáliai kvázi-békefenntartó műveleteivel kapcsolatban.
- ¹² Tény, hogy amíg az USA Legfelső Bírósága csak 2003-ban döntött a „szodómiaellenes” törvények alkalmazása ellen, addig az iraki büntető tör-vénykönyv 2001 előtt nem kriminalizálta explicit módon a „homoszexualitást” (Brown 2005). Ahelyett, hogy vitába bocsátkoznék arról, melyik ország agresszívebben homofób, inkább Hershnek a homofób Másikról adott ma-gyarázatában rejlő problémára mutatok rá: mi a biztosítéka az Én-nek arra, hogy végső soron ő a „civilizáltabb” és a „kegyesebb”.
- ¹³ Hálás vagyok Mark B. Salternek, hogy fölhívta erre figyelmemet.
- ¹⁴ Az efféle praktikák közé tartozik Bush próbálkozása 2005 februárjában, hogy ismét a prominens queer-ellenes aktivista Bill Pryort nevezze ki szövetségi föllebbviteli bírónak, valamint a 2001-es *Általános Tilalmi Szabály (Global Gag Rule)*, amely korlátozza a családtervezés finanszírozását.
- ¹⁵ Annak érdemi taglalásához, hogy a „szodómia” nemrégiben elfogadott dekriminalizálása mennyire csak a „homoszexualitás” egyik különös formáját szentesíti, lásd Ruskola (2005).
- ¹⁶ Hálás vagyok Carmen Sancheznek, hogy fölhívta erre figyelmemet.
- ¹⁷ Trófea-fölvételeket készíteni a „harmadik világbeli emberek” ellen elkövetett fizikai erőszakosságokról a békefenntartó missziókban szolgáló nyugati katonák közkeletű gyakorlatának látszik (Razack 2004, 53).
- ¹⁸ Tény, hogy a fogvatartottak ellen elkövetett „bántalmazással” vádolt hét börtönőr E-mailekben küldözött haza képeket erőszakos cselekedeteiről barátainak és családjának (Hersh 2004).
- ¹⁹ A többrendbeli helyesírási szarvashiba a hét MP (katonai rendfenntartó) írott szövegeiben az amerikai társadalmi osztálymegoszlásra utal vissza, ami jól tükröződik a hadseregbe toborzott újoncok összetételében. Például, a „civi-lizációt terjesztő” börtönőrök egyike sem vette észre, hogy rosszul betűzték a nemi erőszakot elkövető személy megjelölésére szánt szót : „Rapest” (*sic*, „Rapeist” helyett), amikor festékszóróval fölirták az egyik meztelen fogoly bőrére. Egy másik példa: az egyik MP azt jegyezte be a szolgálati naplóba, hogy az egyik letartóztatott „naked” (*sic*) volt, vagyis meztelen (helyesen: „naked”) (Fay 2004, 89).
- ²⁰ A belföldi Másoknak a gyarmati képzelgésbe való bekapcsolását célzó meg-szólíttatásával kapcsolatos egyéb tanulmányok sorában lásd Lewis (1996) és Yegenoglu (1998) a fehér nőkről és Razack (2004) a rasszista megkülön-böztetés alá eső katonákról.

Hivatkozott íráások

- Agathangelou, A. M. 2004: *The Global Political Economy of Sex: Desire, Violence, and Insecurity in Mediterranean Nation States*. New York, Palgrave MacMillan Press.
- Ake, C. 1981: *A Political Economy of Africa*. Harlow, Essex, Longman.

- Alexander, M. J. 1991: Erotic Autonomy and a Politics of Decolonization: An Anatomy of Feminist and State Practice in the Bahamas Tourist Economy, in Alexander, M. J. and Mohanty, C. T. (eds): *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures* New York, Routledge, 63–100.
- Alexander, M. J. 1994: Not Just Anybody Can Be a Citizen: The Politics of Law, Sexuality and Postcoloniality in Trinidad and Tobago and the Bahamas, *Feminist Review* 48, 5–23.
- Althusser, L. 1971: *Lenin and Philosophy, and other Essays*. London, New Left Books. Associated Press. 2005: "Don't Ask, Don't Tell". Hurts Military, Study Says. <http://www.msnbc.msn.com/id/7025815/> (Letöltés: 2005. március 25.).
- Axel-Lute, M. 2001: *Souls like Mockingbirds*. Self-published. Available to purchase from <http://www.mjoy.org/poetry/order.html>
- Bakare-Yusuf, B. 1999: The Economy of Violence: Black Bodies and the Unspeakable Terror, in Shildrick, M. (ed.) *Feminist Theory and the Body*, New York, Routledge Press, 311–23.
- Barrett, F. J. 1999: Die Konstruktion Hegemonialer Männlichkeit in Organisationen: Das Beispiel der US-Marine, in Eifler, C. and Seifert, R. (eds): *Soziale Konstruktion*, Münster, Verlag Westfälisches Dampfboot 71–91.
- Binnie, J. 2004: *The Globalization of Sexuality*. London, Sage.
- Black Commentator. 2004: *Mass Incarceration and Rape: The Savaging of Black America*. <http://www.doublestandards.org/bc1.html> (Letöltés: 2005. március 24.).
- Boone, J. A. 2003: Vacation Cruises; Or, the Homoerotics of Orientalism, in Lewis, R. and Mills, S. (eds): *Feminist Post-Colonial Theory: A Reader*, New York, Routledge, 460–86.
- Brown, E. T. J. 2001: *Iraq: Sexual Orientation, Human Rights and the Law*. <http://www.sodomylaws.org/world/iraq/iqnews003.htm> (Letöltés: 2005. november 12.)
- Brownmiller, S. 1975: *Against Our Will: Men, Women and Rape*. New York, Simon & Schuster.
- Bush, G. W. 2001a: *President George W. Bush's Inaugural Address*. <http://www.whitehouse.gov/news/inaugural-address.html> (Letöltés: 2005. március 24.).
- Bush, G. W. 2001b: *President Unveils "Most Wanted" Terrorists*. http://www.vote-smart.org/speech_detail.php?speech_id/43571 (Letöltés: 2005. március 26.).
- Bush, G. W. 2001c: *President Welcomes President Chirac to White House*. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/11/20011106-4.html> (Letöltés: 2005. március 24.)
- Bush, G. W. 2001d: *President Discusses War on Terrorism: Address to the Nation*. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/11/20011108-13.html> (Letöltés: 2005. március 26.).
- Bush, G. W. 2001e: *President Bush Addresses the UN*. <http://www.internationalwallofprayer.org/A-032-President-Bush-Addresses-UN-Nov-10-2001.html> (Letöltés: 2005. március 26.).
- Bush, G. W. 2001f: *President Freezes Terrorists' Assets: Remarks by the President, Secretary of the Treasury O'Neill and Secretary of State Powell on Executive Order*. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010924-4.html> (Letöltés: 2006. szeptember 11.)
- Bush, G. W. 2002a: *First Priority Is the Military*. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/01/20020123-13.html> (Letöltés: 2005. március 24.)

- Bush, G. W. 2002b: *President Delivers State of the Union Address*. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html> (Letöltés: 2005. március 26.)
- Bush, G. W. 2004a: *President Calls for Constitutional Amendment Protecting Marriage*. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/02/20040224-2.html> (Letöltés: 2006. február 24.)
- Bush, G. W. 2004b: *President's Radio Address*. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/07/20040710.html> (Letöltés: 2006. február 26.)
- Butler, J. 1990: *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York, Routledge.
- Butterfield, F. 2004: Mistreatment of Prisoners Is Called Routine in US, The New York Times. <http://www.nytimes.com/2004/05/08/national/08PRIS.html> (Letöltés: 2005. március 23.)
- Davis, A. 1981: *Women, Race and Class*. New York, Random House.
- Doty, R. L. 1996: *Imperial Encounters*. Minneapolis, MN, University of Minnesota Press.
- Ebert, T. L. 1996: *Ludic Feminism and After: Postmodernism, Desire, and Labour in Late Capitalism*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press.
- Ehrenreich, B. 2004a: *Barbara Ehrenreich's Commencement Address at Barnard College*. <http://www.longviewinstitute.org/research/ehrenreich/becommencement> (Letöltés: 2006. augusztus 30.)
- Ehrenreich, B. 2004b: Prison Abuse. Feminism's Assumptions Upended. A Uterus is Not a Substitute for a Conscience. Giving Women Positions of Power Won't Change Society by Itself. *LA Times*, 16 May, Section M: 1.
- Enloe, C. 2004: *The Curious Feminist: Searching for Women in a New Age of Empire*. Berkeley, CA, University of California Press.
- Fay, G. R. and Jones, A. R. 2005: *The Investigation of Intelligence Activities at Abu Ghraib*. <http://www4.army.mil/ocpa/reports/ar15-6/AR15-6.pdf> (Letöltés: 2006. szeptember 11.)
- Goldstein, J. S. 2001: *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge, MA, Cambridge University Press.
- Goldstein, R. 2004: *The Hate That Makes Men Straight: Psychoanalysts Probe the Roots of Homophobia*. <http://www.villagevoice.com/news/9851goldstein,2411,1.html> (Letöltés: 2006. augusztus 30.)
- Gramsci, A. 1971: *Selections of the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. Trans. Q. Hoare and G. N. Smith. New York, International Publishers/London: Lawrence & Wishart.
- Grewal, I. 2001: Global Identities: Theorizing Transnational Studies of Sexuality, *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 7 (4), 663–79.
- Grewal, I. and Kaplan, C. (eds): 1994. *Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices*. Minneapolis, MN, University of Minnesota Press.
- Grewal, I. and Kaplan, C. 2000: *Postcolonial Studies and Transnational Feminist Practices*, *Jouvert* 5 (1). <http://social.chass.ncsu.edu/jouvert/v5i1/grewal.htm> (Letöltés: 2006. augusztus 30.)
- Hall, S. 1996: The West and the Rest: Discourse and Power, in Hall, S., Held, D., Hubert, D. and Thompson, K. (eds): *Modernity: An Introduction to Modern Societies*, Cambridge, Blackwell Publishers. 184–227.
- Hersh, S. M. 2004: Annals of National Security: Torture at Abu Ghraib, *The New Yorker*. http://www.newyorker.com/printables/fact/040510fa_fact (Letöltés: 2005. március 26.)

- Hoch, P. 1979: *White Hero Black Beast: Racism, Sexism and the Mask of Masculinity*. London, Pluto Press.
- Hooks, B. 1997: Selling Hot Pussy: Representations of Black Female Sexuality in the Cultural Marketplace, in Conboy, K., Medina, N. and Stanbury, S. (eds): *Writing on the Body: Female Embodiment and Feminist Theory*, New York, Columbia University Press 113–28.
- Hooks, B. 1998: Naked Without a Shame: A Counter-Hegemonic Body Politic, in Shohat, E. (ed.): *Talking Visions: Multicultural Feminism in a Transnational Age*, New York, MIT Press. 65–74.
- Hunt, M. H. 1988: *Ideology and US Foreign Policy*. New Haven, CT, Yale University Press.
- Kaplan, C., Alarco'n, N. and Moallem, M. (eds) 1999: *Between Woman and Nation: Nationalism, Transnational Feminism, and the State*. Durham, NC: Duke University Press.
- Klein, N. 2004: Baghdad Year Zero: Pillaging Iraq in Pursuit of a Neocon Utopia, *Harper's Magazine*. <http://www.harpers.org/BaghdadYearZero.html> (Letöltés: 2005. március 24.)
- Lewis, R. 1996: *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*. New York, Routledge.
- Lowe, L. 1991: *Critical Terrains*. Ithaca, NY, Cornell University Press.
- McClintock, A. 1995: *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Project*. New York, Routledge.
- Marlowe, D. H. 1983: *The Manning of the Force and the Structure of Battle*. Part 2 – *Men and Women*, in Fullinwider, R. K. (ed.): *Conscription and Volunteers: Military Requirements, Social Justice, and the All-Volunteer Force*. Totowa, NJ, Rowman & Allanheld, 189–99.
- Mendoza, B. 2002: Transnational Feminisms in Question, *Feminist Theory* 3 (3), 295–314.
- Mohanty, C. T. 1984: Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses, *Boundary 2* (12 & 13): 333–57.
- Moore-Gilbert, B. 1997: *Postcolonial Theory: Contexts, Practices, Politics*. London, Verso.
- Moraga, C. and Anzaldúa, G. 1981: *This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Colour*. Watertown, Persephone Press.
- Proglor, Y. 1999: Racist and Degrading Graffiti Rooted in America's Military Culture. <http://www.muslimedia.com/archives/special99/graffiti.htm> (Letöltés: 2005. március 25.)
- Puar, J. K. 1998: Transnational Sexualities: South Asian (Trans)nation(alisms) and Queer Diasporas, in Eng, D. L. and Hom, A. Y. (eds): *Queer in Asian America*, Philadelphia, PA, Temple University Press. 405–22.
- Razack, S. 2004: *Dark Threats and White Knights: The Somalia Affair, Peacekeeping and the New Imperialism*. Toronto, University of Toronto Press.
- Reid, T. R. 2005: Guard Convicted in the First Case from Abu Ghraib: Graner Faces 15 Years for Abusing Iraqis. *Washington Post*, 15 January, Section A: 1. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A9343-2005Jan14.html> (Letöltés: 2005. március 24.)
- Rockwell, P. 2005: *Army Reservist Witnesses War Crimes: New Revelations about Racism in the Military*. http://www.inmotionmagazine.com/global/pr_adelgado.html (Letöltés: 2006. augusztus 30.)

- Ruskola, T. 2005: Gay Rights vs. Queer Theory: What Is Left of Sodomy After Lawrence vs. Texas?, *Social Text* 23 (3–4, 84–5), 235–49.
- Said, E. 1993: *Culture and Imperialism*. New York, Alfred Knopf.
- Said, E. 1994: *Orientalism*. New York, Vintage Books.
- Said, E. 1997: *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World*. New York, Vintage Books.
- Schlesinger, J., Brown, H., Fowler, T. K. and Homer, C. A. 2004: *Final Report of the Independent Panel to Review Department of Defense Detention Operations, Arlington, VA*. <http://www.defenselink.mil/news/Aug2004/d20040824finalreport.pdf> (Letöltés: 2005. március 26.)
- Seifert, R. 1993: Krieg und Vergewaltigung: Ansätze zu einer Analyse, in Stiglmeier, A. (ed.): *Massenvergewaltigungen – Krieg Gegen die Frauen*. Frankfurt/Main, Fischer Taschenbuch Verlag: 85–108.
- Seifert, R. 1996: *Militär, Kultur, Identität: Individualisierung, Geschlechterverhältnisse und die Soziale Konstruktion des Soldaten*. Bremen, Edition Temmen.
- Shohat, E. (ed.) 1999: *Talking Visions: Multicultural Feminism in a Transnational Age*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Slater, D. 2004: *Geopolitics and the Post-Colonial: Rethinking North–South Relations*. Oxford, Blackwell Publishing.
- Somerville, S. B. 2000: *Queering the Color Line: Race and the Invention of Homosexuality in American Culture*. Durham, NC & London, Duke University Press.
- Spanos, W. V. 2000: *America's Shadow: An Anatomy of Empire*. Minneapolis, MN, University of Minnesota Press.
- Taguba, A. 2004: *Article 15–6 Investigation of the 800th Military Police Brigade*. http://www.npr.org/iraq/2004/prison_abuse_report.pdf (Letöltés: 2006. szeptember 21.)
- Trexler, R. C. 1995: *Sex and Conquest: Gendered Violence, Political Order, and the European Conquest of the Americas*. Ithaca, NY, Cornell University Press.
- Tuveson, E. L. 1968: *Redeemer Nation: The Idea of America's Millennial Role*. Chicago, IL, University of Chicago Press.
- Weldes, J. 1999: *Constructing National Interests: The United States and the Cuban Missile Crisis*. Minneapolis, MN, University of Minnesota Press.
- Whitworth, S. 2004. *Men, Militarism, and UN Peacekeeping: A Gendered Analysis*. Boulder, CO, Lynne Rienner.
- World Bank. 2004: *Reconstructing Iraq*. Working Paper Series, Executive Summaries.
- Yegenoglu, M. 1998: *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*. Cambridge, Cambridge University Press.

(Fordította Csala Károly)

Eredeti megjelenés: *International Feminist Journal of Politics*, 2007, 9(1), 38–59.

Terrorista nők

Meghaladott sztereotípiák

Bevezetés: A terrorista nő felemelkedése

Véget ért-e már a nők elleni harc? – teszi fel a kérdést egy tanulmánykötet, amely különösen tanulságos abból a szempontból, hogy számba veszi azokat a különös körülményeket, amikor a patriarchátus beengedi a nőket a tipikusan a férfiak által uralt szférákba: a háborúba és az erőszakos bűncselekményekbe. Ha a nők harci cselekményekben vesznek részt, az a maszkulin kultúrákban a patriarchátus alapértékét sérti, hiszen a férfiaknak ott az a kötelességük, hogy oltalmazzák és védjék közösségük nőtagjait (Hasan, 2002; Israeli, 2004).

A kriminológusok az erőszakos és destruktív, antiszociális magatartást tipikusan a férfiakra jellemző tulajdonságnak tekintik. A bűncselekmények áldozatai aránytalanul nagy számban a nők, és empirikusan is ők a fegyveres konfliktusok áldozatai világszerte. Ha az ilyen veszélyes régiókban a nők aktívabb szereplőkként kívánnak fellépni, akkor általában moderátori vagy békéltetői feladatokat látnak el (Marway, 2011; Tessler & Warriner, 1997). A köztudatban a terrorizmus – mint hangsúlyozottan szörnyű gaztett – általában – bár egyre inkább helytelenül – a maszkulinitáshoz kapcsolódik (Dickey & Kovach, 2002; Nacos, 2005).¹ Így aztán az, hogy a terrorakciókban nők is részt vesznek, látszólag ellentmond a nemekkel és az erőszakkal kapcsolatos konvencionális gondolkodásnak. A feministáknak figyelemmel kell kísérniük a nemi értelmezés jelentős elmozdulásait, mivel ezek a nőket egyértelműen azokba a szférákba terelik, amelyeket hagyományosan a férfiak urálnak.²

A súlyos konfliktusokkal terhelt geopolitikai régiókban a nők hosszú ideje jelentős részt vállalnak olyan politikai, illetve a terrorizmussal összefüggő akciókban, amelyek nem állnak közvetlen kapcsolatban az erőszakkal. Ám a globális konfliktuszónákban mindig is kísért a veszélye annak, hogy a nők a terrorista akciókban is részt vállaljanak (Harmon, 2000). Rendszeresen csempésznek át például lőszert az ellenséges területeken, és ellátják a harcosokat orvosi és egyéb felszereléssel (például Bloom, 2007, 97). A nők továbbá aktívan részt

vesznek az internetes propaganda- és toborzó kampányokban is (von Knop, 2008).³ Kétségtelen, hogy férjeik, fivérei és honfitársaik terrorista tevékenységét anyagilag is, lelkiileg is támogatták és pártolták (Berko & Erez, 2007; Erez & Berko, 2008).

Ám a terrorista idők is változnak. Ma már a nők egyre gyakrabban közvetlen szerepet vállalnak a terrorizmusban – még a szigorúan nemi alapon szegregáló fundamentalista iszlám terrorista csoportokban is –, elsősorban mint rendkívül eredményes öngyilkos robbantók. A terrorista nők színre lépése önmagában is jelzi az új terrorizmus egyediségét.

Bár a becslések eltérnek, könnyen lehet, hogy mára sikerült egyfajta perverz egyenlőségre szert tennünk, mivel az öngyilkos terroristáknak legalább 50%-a nő. 2000-ben, becslések szerint, a nemzetközi terrorakciók mintegy 20–30%-át nők követték el (Harmon, 2000, p. 21; Nacos, 2005). Már jóval 2011. szeptember 11-e előtt egyes terrorista csoportok rendszeresen vetettek be nőket a frontvonalban. Pape például 462 öngyilkos merénylőt vizsgált tanulmányában (2005), akik 1980 és 2003 között működtek; ezen terroristák 50%-a a kurd, a csecsen terrorcsoportok, illetve a Tamil Tigrisek soraiban harcoló nő volt. Pape tanulmányának írásakor az al-Kaida még nem sorozott nőket aktív terrorista tevékenységre. A Hamasz eredetileg általában tiltotta a nők részvételét a terrorakciókban, az öngyilkos robbantásokban pedig különösen, de később megváltoztatta álláspontját olyan gyakorlati problémák miatt, amelyek megnehezítették a férfiak behatolását az ellenséges területre (Berko & Erez, 2007). Ám az al-Kaida, a Hamasz és más terrorista csoportok azóta megszabadultak ettől a gátlástól, és aktívan toboroznak nőket frontharcosnak.

E tanulmányban azt vizsgáljuk meg, mit jelent és mi a következménye annak, hogy egyre több nő vesz részt a terrorizmusban, ebben a társadalmilag nagyon súlyos, erőszakos bűncselekményben. Úgy véljük, a nőknek terroristaként játszott aktív szerepe egyszerre tagadja és használja fel a hagyományos nemi sztereotípiákat. Ugyanakkor határozottan állítjuk, hogy a nők háborús részvétele általában jelentősen rontja a nők egyéni és kollektív helyzetét saját társadalmukban és máshol is. Részvételük csak újabb érveket szolgáltat a nők elleni harchoz, mind a terrorizmus eszközével élő fundamentalista társadalmakban, mind pedig a nyugati demokráciákban, ahol hiteltelenítik a nemi egyenlőség progresszív célkitűzését.

Először felvázoljuk az új terrorizmus természetét, és kitérünk arra a viszonylag újkeletű fejleményre, hogy a nők aktív harcosokként állnak csatarendbe. Ez a jelenség egyszerre kezdi ki a fundamentalista kultúrákban élő sztereotíp hipotézist a nők passzív másságáról, illetve a patriarchátus statikus jellegéről táplált feltételezést. Nézetünk szerint, az új terrorista szervezetek kifinomultan és pontosan értik a célországok nemi sztereotípiáinak instrumentális és szimbolikus hatékonyságát, és felvázoljuk azt is, hogy e kifinomult tudást hogyan

aknázzák ki stratégiai előnyök megszerzése érdekében. Ugyancsak a sztereotipikus gondolkodás hangoztat bizonyos magyarázatokat arról, hogy az egyes nők miért bonyolódnak bele a terrorizmusba. Ezek az megközelítések, nézetünk szerint, vagy alábecsülik vagy túlértékelik a nők tevékenységét. Dolgozatunk befejező részében bemutatjuk, hogy a nőknek a terrorizmusban játszott növekvő szerepe egyenesen azt eredményezi, hogy pozíciójuk saját kultúrájukban egyénileg és kollektíve is jelentősen romlik. Nevezetesen azzal, hogy teret nyithat a mainál sokkal súlyosabb következményekkel járó, „a civilizációk összecsapására” alapozott militáns és egyéb, negatív reakcióknak. Elemzésünket azokkal a következtetésekkel zárjuk, amelyek rámutatnak a terrorellenes harc és a nőellenes küzdelem kapcsolatára az Egyesült Államok nemi egyenlőségi politikájában.

Régi versus új terrorizmus

A *terrorizmus* pejoratív és erősen vitatott fogalom. A fogalom meghatározása és alkalmazása körül szükségszerűen vannak viták, mivel társadalmilag meghatározott értékfogalommal van dolgunk. E belső ellenmondások legkifejezőbbben Jasszer Arafatnak az ENSZ-ben 1974-ben elmondott beszédében fogalmazódtak meg, miszerint „Ami az egyik embernek terrorista, az a másiknak szabadságharcos” (Laqueur, 1987, 7, 302).

Mindenképpen vizsgálunk kell a terrorista minősítés politikai dimenzióit is. Egyetértés van azonban abban, hogy az erőszaknak ezt a szintjét, amely az áldozatokra nézve ilyen szörnyű következményekkel jár (Erez, 2006), akkor elemezzük helyesen, ha bűncselekménynek tekintjük (Rosenfeld, 2002). Különösen igaz ez az új terrorizmus esetében, amelynek lényegi jellemzője a válogatás nélküli tömeggyilkosság, és az a célja, hogy megsemmisítse az ellenséget és életmódját.

A Nemzetek Szövetsége által 1937-ben meghatározott definíció szerint, terrorista cselekményeknek számít minden olyan tevékenység, amely „valamely állam ellen irányul, és célja vagy szándéka az, hogy meghatározott személyek, csoportok vagy közösségek körében félelmet keltsen” (1. cikkely [2]).⁴ Az idők során a nemzetállam mint célpont háttérbe szorult; manapság a legtöbb elemző egyetért abban, hogy a terrorizmus alkotó elemei magukban foglalják (a) az erőszak szándékos használatát; (b) békés célpontok ellen (beleértve civileket és ikonikus szimbólumokat); (c) annak érdekében, hogy ezzel félelmet/rettegést/fizikai ártalmat okozzanak; (d) a lehető legszélesebb publicitás révén egy adott csoportnak/ügynek/egyénnek; (e) politikai, vallási vagy ideológiai célok elérése érdekében. Mondanunk sem kell, ezeket a célokat a lehető legnagyobb kár okozásával érik el, beleértve a többnyire válogatás nélkül ejtett áldozatok életének kioltását is.

Az új terrorizmust szokás úgy értelmezni, mint a terrorista cselekmények XXI. századi, modern verzióját, amely egyes elemzők szerint 2001. szeptember 11-ével kezdődött, míg mások úgy vélik, a folyamat sokkal korábban, az 1990-es években indult. Az új terrorizmus jelentős elmozdulást mutat a terrorcselekmények korábbi formáihoz képest, amikor az elkövetők általában még szélsőséges erőszakot is használtak specifikus politikai követeléseik érvényesítésére. Laqueur (1999) felhívta a figyelmet arra a forradalmi változásra, amely az új terrorizmus céljait és technikáit illeti – különösen is kiemelte az önkényesen kiszemelt célpontok ellen elkövetett bűntetteket, amelyek a lehető legtöbb áldozat megölésére törekednek. A terrorizmus korábbi formáitól eltérően, amelyek elsődlegesen bizonyos politikai követelések teljesítésének kikényszerítésére irányultak, az új terrorizmus inkább teljes társadalmak és társadalmi rendszerek lerombolására és felszámolására törekszik. Elemzők azt is megjegyzik, hogy míg a modern terrorizmus döntő mértékben szekuláris volt, az új terrorizmus mozgatórugója a vallás, elsősorban, de nem kizárólagosan, az iszlám.⁵

Talán nem meglepő, hogy az új terrorizmusról és az elkövetőkről alkotott populista sztereotípiák száma végtelen.⁶ Az egyik közismert tévhit alábecsüli a terrorista szervezetek felkészültségét. Divatos dolog továbbá – legalábbis a köztudatban – alábecsülni a fundamentalista iszlám terrorista vezetők kifinomultságát. A közvélemény viszonylag későn és vonakodva ismerte fel, hogy például a 2001. szeptember 11-i támadások megszervezéséhez kiválóan felkészült menedzserei háttérre volt szükség. Piaci szemléletet igényelt annak megértése is, hogy a terrorcselekmény a média révén kerül be a köztudatba, és ehhez az ikonikus megjelenítés az ideális forma (Hoffmann, 2002).

Ehhez kapcsolódó, közismert sztereotípia az, mely szerint a fundamentalista terrorista csoportok statikus és ideológiailag megcsontosodott szervezetek. Az öngyilkos terrorista nők bevonása azonban arra utal, hogy az új terrorizmus, akárcsak maga a patriarchátus, valójában pragmatikus és alkalmazkodó. Az új terrorizmus ezen tulajdonságai talán a legveszélyesebb és leggyakrabban alábecsült jellemzői.

Átalakuló sztereotípiák

A nők a történelemben is, a mitológiában is sikeres harcosok voltak, de teljesítményük pontosan azért volt jelentős, mert kivételesnek számított (Chaliand & Blin, 2007; Martin, 2003). A különböző időszakokban a mártírnők historizált képzetét egyes csoportok mint követendő cselekvési modellt idézték meg. A Hamasz például manapság rendszeresen emlékezteti követőit (és leendő női harcosait), hogy az első muzulmán mártír nő volt, név szerint Szumaja Zaudzsat Jaszir (aki Szumaja bint Kajjat néven is ismeretes, lásd Weimann, 2009). Az új terrorizmus ha-

mar szimbólummá alakítja hősnőit. Így az első csecsen terrorista nő, Hava Barajevát a csecsen ifjúság körében is népszerű dalok dicsőítik (Speckhard & Akhmedova, 2006).

Igaz, hogy a legutóbbi időben a modern (szekuláris) terrorizmus a nőket gyakorta vetette be a harcba, és a nők terrorista csoportok vezetésében is részt vállaltak. Kiemelkedő szerepet játszottak például egyes nyugati terrorista csoportokban, így az amerikai székhelyű Weather Underground és az olaszországi Vörös Brigádok soraiban, és elsősorban is a német Bader–Meinhof-csoportban, amely az 1970-es és 1980-as években volt aktív. Ám az új terrorizmus valóban meglepő vonása az, hogy a nőket frontharcosokként használják olyan kultúrákban, amelyek egyéb tekintetben szigorúan ragaszkodnak a hagyományos, nemek szerinti felosztáshoz és a nemi szegregációhoz.

Hogy a terrorista nők megjelentek ezekben az erősen patriarchális szervezetekben, jelzi ezen társadalmak jelentős és kulturálisan vitatható átalakulását. A palesztin ügy megvalósításában például hosszú ideig a nők részvétele nyíltan és egyértelműen úgy fogalmazódott meg, hogy az ő feladatuk az, hogy fiúkat szüljenek, akikből majd szabadságharcosok lesznek. Jasszer Arafat szerint, asszonyaik méhe volt „a palesztin nép legkitűnőbb fegyvere” (Berko & Erez, 2007, 513, 8. jegyzet), és így, anyaszerepük folytán a nők szervezetileg is ki voltak zárva a terrorizmusból. Az al-Kaida szervezetében a nők legfontosabb feladata eredetileg abban állt, hogy fiakat szüljenek, akiket a helyes ideológiai értékek szellemében nevelnek fel, és majd a nemzeti/szervezeti felszabadítás elkötelezett hívei lesznek (von Knop, 2008).

A hagyományos patriarchális társadalmakban a nőket általában a privát szférába száműzik. Mozgási és kapcsolati szabadságuk – különösen a másik nemmel – erősen korlátozott (Erez & Berko, 2008;

Israeli, 2004). Ezek a megkötések az első pillantásra logisztikailag és ideológiailag is erősen megnehezítik a közéletbe való kilépést, jobban mondva, gyakorlatilag ellehetetlenítik azt. 2003-ra azonban Jasszer Arafat megváltoztatta nézeteit. Kijelentette, hogy a palesztin nők szerepe többé már nem korlátozódik a gyerekszülésre, hanem ők alkotják „az én rózsza-hadseregem, amely megsemmisíti az izraeli tankokat” (Victor, 2003, 18). A palesztin ügy érdekében 2002-ben végrehajtott, első sikeres terrorista misszió, Waffa Idris öngyilkos merénylete, utat nyitott a nők terrorista akciói előtt azokban az ortodox iszlám militáns csoportok körében, amelyek erre a feladatra aktívan toborozták a nőket. Egy speciálisan erre a célra létrehozott internetes toborzó oldal a következőket ajánlja a nők figyelmébe:

Nővérem, félsz-e a halál iszonyatától és a haláltusától?... Nem ilyen végre vágysz – e világból könnyen, szenvedés és haláltusa nélkül szeretnél távozni a paradicsomba ... Mivel a halál elkerülhetetlen, miért is ne hagyjuk hátra ezt a mulandó világot legjobb képességeink birtokában, (vagyis) mártírként? Eszedbe jutott-e már, hogy a legelső muzulmán, akinek az a megtiszteltetés jutott osztályrészül, hogy mártír lehetett, maga is nő volt, Szumajja bint Hajjat? (Weimann, 2009, pp. 19-20).

Erre a jelentős szemléletváltozásra általában azok az ésszerű magyarázatok szolgálnak, miszerint kevés a férfiharcos, illetve hogy bizonyos régiókban eszkalálódtak a konfliktusok, vagy megszigorodtak a biztonsági intézkedések, amelyek a férfiak mozgását megnehezítik (lásd pl. Erez & Berko, 2008; Hasso, 2005). Akárcsak a terrorizmusnak mint harci eszköznek a felhasználása, a nők harci bevetése is minden bizonnyal a politikai kapkodás és a katonai kétségbeesés jele. Azt mutatja, hogy a szervezetek kezében már nem maradt más eszköz, mint a nőrokonok, a honfitársnők (vagy a gyerekek; lásd Erez & Berko, 2014) teste.

Egyes elemzők úgy vélik, a gyarmatosítás és a nemzeti elnyomás már elnőiesítette és meggyengítette a férfiakat, így ők reménytelennek érzik helyzetüket, és fegyvertelennek látják magukat az erős Nyugattal szemben (Holt, 2010). A férfiak ezekben a kultúrákban fokozatosan elpuhultak, mondják egyesek, és lemondtak a közösség és a nemzet védelmezőinek szerepéről, és e funkciót a gyengébb nemre ruházták át, akiket pedig a hagyomány és a becsület nevében nekik kéne megvédeniük. Ha nincsenek férfiak, vagy ha képtelenek arra, hogy vállalják a társadalmi terheket, akkor érthetően a nőket is bevonják a teherviselésbe. A palesztin–izraeli konfliktus kontextusában a palesztin nőket arra ösztönzik, hogy „nagyobb mértékben vegyenek részt a közösségi életben mint »nemzeti« aktorok: anyaként, nevelőként, dolgozóként, sőt harcosként is” (Kandiyoti, 1996, 9). Az öngyilkos ter-

rorakciókat elkövető palesztin nőket például már nemcsak támogató szerepükért magasztalják, hanem azért is, mert a nemzeti harcban, úgymond, a férfiakkal egyenlő partnerek lettek. Ahogyan az egyik palesztin politikusnő magyarázta az öngyilkos terroristanők emlékére szervezett nagygyűlésen: „Ő a mártír édesanyja, ő a mártír nővére, ő a mártír lánya – és most már ő maga is mártír” (Haaso, 2005, p. 34).

Bármi legyen is az ok, az a tény, hogy a nők aktív részt vállalhatnak a katonai akciókban, e patriarchális kultúrák számára óriási kulturális katalizmát jelent. Egyidejűleg azonban a patriarchátus pragmatikus gondolkodását is felfedi, hogy szabadabbá vált a nők mozgósítása a terrorizmus terén. A pragmatizmus mögött pedig az a tudatos felismerés áll, hogy a nők bevetése a terrorakciókba olyan stratégiai előnyökkel jár, amelyek igazolják a legerősebb kulturális tabuk és kulturális gyakorlat figyelmen kívül hagyását.

A terrorista szervezetek a nők bevetésével ügyesen kihasználják a célszágokban hatékony nemi sztereotípiákat, és ezzel biztosítják mind az akciónak, mind az akció utóhatásának sikerét.

Stratégiai sztereotípiák

Bár paradoxon, de a nők éppen azért lehetnek stratégiai is hasznosak a terrorista szervezetek számára, mert e szervezetek pontosan felismerték a célszágokban uralkodó nemi sztereotípiákat. A *Women and Terrorist Radicalization: Final Report* például arra a következtetésre jutott, hogy a nőket „rendszerint passzívnek tekintik, áldozatnak, gyámoltalannak, alárendeltnek és anyáskodónak látják... Következésképpen a nőkről fel sem tételezik, hogy terroristák lehetnek, és nem is tekintik őket olyan veszélyesnek, mint férfi társaikat” (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2012, 3). Így tehát a titkos katonai akciókban a női harcosoknak van egy igen hatékony előnyük – a meglepetés (Cook, 2005).

Kiterjedt irodalom bizonyítja, milyen taktikai előnyökkel jár, ha nőket használnak fel aktív terroristaként. Ma már senki nem vitatja, hogy a geopolitikailag veszélyes területeken a nőkre általában sokkal kevésbé tekintenek biztonsági veszélyként, mint a férfiakra (Bloom, 2007; Cunningham, 2007). A nők sokkal ügyesebben tudnak elvegyülni a legkülönbébb környezetben, sokkal kevésbé keltenek gyanút, és nagyon kicsi a valószínűsége, hogy még az akció teljesítése előtt elkapják őket. Megjelenésük a zsúfolt helyszíneken, például a piacokon nem okoz feltűnést. Ha a nők a megszokott családi közegben mutatkoznak, akkor sokkal könnyebben tudják álcázni erőszakos szándékaikat, és könnyen elkerülik a biztonsági ellenőrzést (Berko & Erez, 2007). A nőknek az sem okoz problémát – mint azt Tenmozi Radzsaratnamnak (aki Danuként is ismert) az esete is példázza, aki India korábbi minisz-

terelnökét, Radzsiv Gandit öngyilkos merényletben megölte –, hogy hagyományos női viselkedést színélve (egy tekintélyes férfi politikust virágfűzérrel övezni) egészen közel kerüljenek a célba vett személyhez.⁷

A nők részben azért nem keltenek figyelmet biztonsági szempontból, mert az általános nézet szerint ők kevésbé jelentenek veszélyt, másrészt azért is, mert a fátyolba burkolózott vagy terhes asszony méltóságát nem kívánja senki megsérteni a testi motozással (Berko & Erez, 2007). A terrorista nők, a tapasztalatok szerint, hatékonyan tudnak elrejtetni hidzsábjuk alatt akár tűzkezelési robbanószert is. Megtörtént, hogy egy tamil öngyilkos terrorista nő előrehaladott terhesnek öltözve robbantotta fel magát egy katonai kórházban Colombóban, Sri Lankán, ahová korábban járóbetegként rendszeresen járt, hogy ne keltsen gyanút (Bloom, 2007, 95).

Egy másik sztereotípiája szerint viszont a csinos nők könnyen el tudják vonni az ellenőrző és biztonsági csoportok figyelmét. Nemrég Bloom (2011a, 2011b) felvetette, hogy a női aktivistákat éppen vonzó külsejük alapján toborozzák. A konzervatív terrorista szervezetekben a terrorakcióra készülő nőknek kifejezetten engedélyezik, hogy levesék fátylukat, és arra biztatják őket, hogy szorosan a testhez simuló, nyugati ruházatot viseljenek, ezzel magukra vonva a mindenütt jelen lévő férfipillantásokat (Bloom, 2007).⁸

Egészeben véve a terrorista nők kiemelkedően hatékonyan harcolnak. Egy megdöbbentő empirikus tanulmány például arról számol be, hogy a nők által elkövetett terrorakciók sokkal sikeresebbek voltak, mint a terrorista férfiak által elkövetett támadások, figyelembe véve a támadások számát és a meggyilkolt vagy megsebesített áldozatok arányát (O'Rourke, 2009).

Ám a nők terrorcselekményekben játszott szerepének valódi hatékonysága éppen annyira szimbolikus, mint amennyire taktikai jellegű.

Szimbolikus sztereotípiák

A terrorizmus a politikai cselekvés leginkább médiafüggő formája. Egyes kutatók egyenesen úgy fogalmaznak, hogy ez a kultúripar igényeire szabott bűncselekmény (Laster & Steinert, 2002).

A terrorizmus legfontosabb célja a félelemkeltés vagy a pszichológiai fenyegetés (a terror) valamilyen formájának felkeltése a célcsoport tagjaiban. Ezért aztán elengedhetetlenül fontos, hogy a terrorcselekmények minél nagyobb nyilvánosságot kapjanak. Egyes becslések szerint, a terrorista nők által elkövetett bűntettekről a média jóval nagyobb terjedelemben – 8:1 arányban – számol be, mint a hasonló, de férfiak által elkövetett akciókról (Bloom, 2007).

A terrorista nő garantáltan magára vonja a média figyelmét, mert tette kivételesnek tekinthető, hiszen szokatlanul szélsőséges, erőszakos,

és ezzel kelti fel a média csillapíthatatlan, érzéki érdeklődését (Nacos, 2005; Naylor, 2001).

Ám a terrorizmusban aktívan részt vállaló muszlim nők történeteiben nem pusztán a szokatlanság váltja ki a közössége elismerését. A Fatah és a Hamasz számára például annak az arab nőnek a szimbolikus alakja, aki készen áll önmaga felrobbantására, élesen rávilágít politikai akaratuk komolyságára. Egyidejűleg pedig hatásos, megfélemlítő üzenetet küld a célba vett társadalomnak: sem a fegyveresek, sem a civil lakosság egy percig sem érezheti magát biztonságban, hiszen akárki, még a legártatlanabb külsejű nő (sőt, akár gyerek) is bárhol, bármikor az életükre törhet. A felfokozott szorongás és a normál életmenet ellehetetlenítése pontosan az a hatás, amelyet a terroristák elő akarnak idézni ellenségeikben.

A terrorista akciókban részt vevő nők szimbolikus bevonása feltámaszthatja a férfiak harci elszántságát ezekben a társadalmakban. Egy csecsen propagandajelző például így ösztökéli a férfiakat: „A nők bátorsága szégyen a modern férfira nézve” (idézi Bloom, 2007, 99). Az egyik mártírvideóban egy 18 éves palesztin nő így szégyeníti meg elvbarátait: „Az alvók helyett fogok harcolni. Az arab hadseregek helyett, amelyek eltűrik, hogy a palesztin lányok egyedül küzdjenek” (Ajat Akrasz mártírvideója, idézi Bloom, 2007, 99). A palesztin–izraeli konfliktus kontextusában a palesztin nők sértett önérzettel beszélnek részvételükről, és azzal vádolják a passzív arab vezetőket, hogy semmit sem tesznek, miközben a nők cselekszenek (Haaso, 2005, 37).

A terrorista nők sikerei azonban a feministákat elméleti dilemma elé állítják. Íme, akadnak a nők, akik nyomot hagynak a történelemben a politikai tiltakozás és a bűncselekmény (igaz, erőszakos) eszközével. Hogyan értékeljük a nők e feltűnést keltő tevékenységét?

Tevékenységi sztereotípiák

Amikor Malala Juszaifai, egy 15 éves pakisztáni iskoláslány internetes kampányt indított azért, hogy iskolába jár hasson, majd e vétkéért megpróbálták megölni, akkor a Nyugat habozás nélkül futott a megmentésére, és rajongva ünnepelte bátorságát. Az iszlám patriarchális hatalmát megtagadó, és életét az egyenlő jogokért folytatott küzdelemben kockára tevő kislány példája a nyugati médiában hónapokig vezető hír volt, és Malala 2014-ben Nobel-békedíjat is kapott.

Miközben a Közel-Keleten és Ázsia nagy részén egyre jobban erősödik a fundamentalizmus, Malala aktív ellenállása felcsillantotta a reményt, hogy a nők egyenlőség iránti vágyát nem lehet megsemmisíteni. Noha magunk is ünnepeljük az ilyen pozitív példákat, nem feledhetjük el, hogy a magukat egy ügy érdekében mártírként feláldozó, és tettükkel sokakat elpusztító és megsebesítő nők cselekedetei szin-

tén nagy nyilvánosságot kapnak, miközben sokkal problematikusabb tevékenység. Amikor az ép ésszel felfoghatatlan tettekkel szembesülünk, azokhoz a sztereotípiákhoz folyamodunk, amelyek a nők aberrált viselkedésére adott összes magyarázatot felidéznek.

A magyarázatok széles skálájának egyik végén a militáns szélsőségséget a megfeneklett egyenjogúsági harccal kötik össze. Több mint négy évtizeddel ezelőtt nagy port kavart Freda Adlernek az a tézise, amely szerint a nők egyenjogúsági mozgalmának hatása jól szemléltethető a nők által elkövetett bűncselekmények számának növekedésével (Daly & Chesney–Lind, 1988). Akkoriban Adler és a hasonlóan gondolkodó kutatók hamar arra a következtetésre jutottak, hogy szoros kapcsolat van a formálódó nemi egyenlőség és a nőknek a terrorista szervezetekben való részvétele között (Nacos, 2005, 442–443; lásd még Daly & Chesney–Lind, 1988). Freda Adler „a feminizmus deviáns megnyilvánulásának” nevezte azt, hogy a nők részt vállalnak az olyan férfias tevékenységekben, mint a terrorizmus (Klemesrud, 1979, A24). A *New York Times* szerint, Adler kijelentette, hogy a terrorizmust övező publicitás a terrorista nőknek „fórumot” ad arra, hogy „elmondhassák: Megszabadultam a múlt sztereotípiáitól, elfogadnak a legalapvetőbb férfiszerepekben is” (Klemesrud, 1979, A24).

Az a nézet, hogy az egyenlőség valamilyen kétes formája felé a gonoszszágon át vezet az út, vagy hogy a nők által elkövetett bűncselekmények számát tekinthetnénk az egyenjogúsági harc durva mértékegységének, viszonylag hamar hitelét veszítette, mert jelentős módszertani és lényegi hiányosságok mutatkoztak a „bűnben testvérekké váló nők” tézise körül (Daly & Chesney–Lind, 1988; Erez, 1988; Simon, 1975). Ugyanakkor máig él az a magyarázat, ami a nők fokozott bűnelkövetői aktivitásában az egyenjogúság eltorzult formáját látja. Ezt a megközelítést hitelesen ragadja meg Mia Bloom, amikor ironikusan felidézi az 1980-as évek egyik ismert cigarettareklámjának jelszavát – „Nagy utat tettél meg idáig, bébi” –, mintegy keretbe foglalva a fundamentalista iszlám társadalmak terrorista asszonyairól alkotott nézeteit.

A skála másik szélén a feministák által jól ismert magyarázat áll, amely szerint hajlamosak vagyunk a nyilvánvalóan felfoghatatlant valamiféle asszonyi örület rovására írni. Egyre nagyobb hangsúlyt kap a férfiak által elkövetett terrorista cselekedetek magyarázatában a racionalitás és a stratégia szerepe. Gronnvoll és McCauliff (2103) szerint azonban, a terrorista nők tevékenységének megértése kívül marad ezen az értelmezési mezőn. A terrorista nők, de mindenekelőtt a testük, kontrollálhatatlannak tűnik. Az amerikai média rendszerint olyan teremtményekként mutatja be a terrorista nőket, akik őrült lépésekre képesek és nem hajlandók tetteiket tudatos és szubjektíve racionális cselekvésnek tekinteni (Gronnvoll & McCauliff, 2013). A körkörös logika szerint, az öngyilkos nőkre jellemzők bizonyos elmebetegségek

vagy valamilyen mentális instabilitás, hiszen, ahogy a kérdés is fogalmaz, hogyan is tudnának másképpen egyes nők ilyen szélsőséges, abnormális bűntettet elkövetni.

Számos tanulmány foglalkozik a terrorista nők életrajzáinak elemzésével, mert fel akarják tárni a nők gyermekkori tapasztalatait és serdülőkori lelki traumáit. A csecsen terrorista nők múltjának empirikus elemzése például arra a következtetésre jutott, hogy bár egyikük sem szenvedett súlyos személyiségzavarban a terrorista csoporthoz csatlakozása előtt, minden nő súlyos személyes traumát élt át és mindegyik poszttraumatikus stressz-szindrómában, illetve disszociatív zavarban szenvedett (Speckhard & Akhmedova, 2006). A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a lelki traumatizáció volt valószínűleg az egyik legalapvetőbb motívuma tetteiknek. Ugyanakkor az ilyen magyarázatokkal súlyos módszertani problémák vannak. Nem adnak ugyanis magyarázatot arra a problémára, hogy a hasonlóan traumatikus eseményeket átélt nők túlnyomó többsége miért nem lesz öngyilkos robbantó.

A trauma szélsőséges hatásával szokták magyarázni azt is, hogyan lesz egyes nőkből szörnyeteg. A zabolátlan düh és a túlhajtott bosszúszomj, úgy tartják, fanatizmushoz vezet, ami egyes terrorista nőket férfi társaiknál is kegyetlenebbé és pusztítóbbá tesz (Speckhard & Akhmedova, 2006). A csecsen terrorista nők például kiérdemelték a „férfiaknál is keményebb”, bosszúszomjas, „fekete özvegy” minősítést (Nacos, 2005, 444). Nacos szerint tehát, nem a politika, hanem a szenvedély áll a terrorista nők tettei mögött.

A patriarchátusban a nők tapasztalatait egymást keresztező hatalmi egyenlőtlenségek formálják. A feministák jól tudják, hogy a cselekvés és a struktúra közötti folyamatos diskurzus (Giddens, 1984) azt jelenti, hogy a társadalmi és a relációs tényezők valószínűleg jobban befolyásolják a nőket. A legtöbb feminista egyetért azzal, hogy a nők számára a cselekvés gyakorta inkább kollektív, mintsem egyéni elhatározáson alapuló vállalkozás (Abrams, 1998). Tehát a terrorista nők jelentős hányadánál egy férfi hozzátartozójuk halála vagy az őket, netán szeretteiket ért szexuális zaklatás elsődleges tapasztalata idézi elő a radikalizálódást.

Am a terrorista nők személyiségének elemzése manapság egyre inkább figyelmen kívül hagyja a cselekvés e komplex szövetét. Sok – elsősorban a médiában olvasható – beszámoló a terrorista nőket az átlagosnál is sebezhetőbb, hiszékenyebb embereknek ábrázolja, akiket kíméletlen férfiak kizsákmányolnak és aljas tettek elkövetésére bírnak rá. Ez a megközelítés megerősíti azt a nőkről alkotott sztereotípiát, miszerint ők tehetetlen áldozatok, akiket a férfiak könnyedén manipulálhatnak. Egyes esetekben ez az állítás helytálló is lehet.

Berko és Erez (2007, 2008) a palesztin terrorista nőkkel foglalkozó empirikus tanulmányukban esettíráásokat adnak a szexuális és egyéb

típusú manipulációs technikákról, melyekkel a férfiak az öngyilkos terrorista nőket irányítják. Mia Bloom (2011a) megjegyzi, hogy egyes esetekben a felkelők a terrorista nőket megerősítették vagy szexuálisan kihasználták. Ezek a kultúrák az ilyen áldozatokat megesett nőknek tartják, és ez a stigmatizáció nyilvánvalóan „előkészíti” a nőket az öngyilkos tettek elkövetésére (Marway, 2011). Számos kutató hívta fel a figyelmet arra, hogy a nőknek a terrorizmusban való részvétele gyakorta az alárendelődés egyik formája (például Berko & Erez, 2007; Victor, 2003).

Mégis, nagy különbség van a között, ha az ember a kockázatos magatartás mellett dönt, amivel később súlyos következmények járnak, illetve ha eleve a hiszékenység (az indíték nélkülség) áldozata. A fiatalok gyakran képesek tudatosan buta dolgok elkövetésére vállalkozni anélkül, hogy tisztában lennének a következményekkel – különösen akkor, ha cselekedetük szabályszegéssel és a hatalommal való szembeszegüléssel jár. A terrorizmussal való kacérkodás teremthet olyan kulturális kontextust, amiről más időben és más helyen könnyen gondolhatnánk, hogy fiatal emberek a határokat próbálják kitapogatni és a gyakorlatban alkalmazni. Ebben az értelmezési keretben tehát néhány fiatal nő határozhat úgy, hogy terrorcselekményekben vesz részt, mert unatkozik, vagy mert bizonyos mértékben ki akar lépni a patriarchátus szabta szűk keretek közül. Az izgalom keresése (ami ebben az értelemben mindössze azt jelenti, hogy lehessen szórakozni menni, le lehessen vetni a fátylat, és testhezállói, nyugati ruhákat lehessen viselni) (Berko & Erez, 2007, 2008; Berko, Erez & Globokar, 2010) egyes esetekben egyébként éppen annyira elfogadható magyarázatot nyújt, mint a hiszékenység vagy a feminista tudatosság, vagy az örültség. Elég, ha csak arra emlékeztetünk, hogy feminista tudósok már rég rámutattak arra, hogy a patriarchátus viszonyai között a nők ellenállása és cselekvései mögött számtalan motiváció áll (lásd például Abrams, 1998), amelyeket a monokauzális paradigmatokban nem lehet könnyedén felfejteni. Ha elfogadjuk Catherine MacKinnon (1987) és más teoretikusok strukturalista megközelítését, akkor a patriarchátusban a nőket olyan erősen sújtja a (tényleges és a nyelvi konstrukcióban megjelenő) stigmatizáció és erőszak, hogy a nők egyéni döntéseit gyakorlatilag lehetetlen tetten érni. Tény, hogy itt az autonómia klasszikus filozófiai koncepciója tulajdonképpen értelmét veszti.

Ugyanakkor azonban súlyos módszertani problémák vannak a jól látható motivációkat, illetve e motivációk nemek szerinti kategorizálását tekintve. Közismert módszertani csapda az a helyzet, amikor valamilyen előfeltevésre fókuszálunk, mivel arra valószínűleg rá is találunk majd. Így juthat például a nyugati újságíró arra a következtetésre, hogy a öngyilkos merénylet temetésén gyászoló palesztin asszonyok viselkedése értelmezhető úgy, mint egyfajta iszlamista-feminista öntudatébresztés (Nacos, 2005). Ehhez hasonló a Katherine Brown által

említett helyzet, amikor Muriel Degauque-nak (ő volt az első európai terrorista nő, aki 2005-ben követte el szörnyű tettet) a tettéről számolt be a média; az elemzésekben egyidejűleg megjelentek a nemi szerepekkel, a biztonsággal és vallással kapcsolatos szempontok. De Degauque identitásának egyéb tényezőit háttérbe szorította európai származása (francia nyelvű belga állampolgár volt) és házassága révén az iszlámra való áttérése (Brown, 2011). Címlapsztori muszlimmá válásából lett, és így ez a lépése szolgált „hiteles” magyarázatként amúgy megmagyarázhatatlan viselkedésére.

Ugyancsak vitathatók azok a források, amelyekből általában az egyéni mozgatórugókra és az öngyilkos robbantás okaira következtetünk. A sikeres küldetést beteljesítő terrorista nő halála után közzétett búcsúvideók a propagandanyilvánosság számára készült akciófilmek műfajába tartoznak (Berko & Erez, 2007). A családdal, a szomszédokkal és a barátokkal készített *ex post facto* interjúk némi fényt vethetnek ugyan a személyiség vonásaira, de az elbeszéléseket erősen befolyásolják a halál körülményei, illetve az interjúalanyok, valamint a kérdezők politikai és társadalmi kapcsolatai (Berko & Erez, 2008).

De a túlélő, sikertelen öngyilkos merénylőkkel (általában a börtönben) folytatott beszélgetések is kétes hitelűek. A börtönkörnyezet sajátos társadalmi világ, és a fogoly nőknek alapvetően alkalmazkodniuk kell a börtönkultúrához. Egy sikertelen küldetést követően újra kell értékelniük kapcsolataikat, valamint át kell gondolni önképüket. Amikor az ember visszaemlékszik korábbi tetteire, különösen ha az ellenséggel szövetséges idegeneknek ad interjút (lásd Ozacky-Lazar, 2010), az lehet nagyon tanulságos; de könnyen lehet olyan kísérlet, amellyel utólag találunk társadalmilag elfogadott magyarázatot múltbeli cselekedeteinkre. Általánosabban fogalmazva, legyen bármilyen tapasztalt is a kérdező, és tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a forrásokból és módszerekből következő korlátokat minél jobban átlépje, a múltbeli cselekedetek motivációi mindenképpen komplexek, ellentmondások és ellenállnak az egyszerű kategorizálásnak.

A terrorista férfiak tetteinek különféle motivációi, amelyek a valóságban, történelmi vagy politikai követelésekben, anyagi haszonyszerzésben gyökereznek, illetve az egyén vagy az adott közösség nyilvánvaló elnyomásán, továbbá társadalmi és egyéni pszichológiai tényezőkhöz alapulnak, minden bizonnyal érvényesek a terrorista nők esetében is (lásd Bloom, 2011a, 2011b). A veszély abban áll, hogy egy elnyomó kultúra nyilvánvaló kényszerei a nők számára különösen is a társadalmi determinizmus új formájává válhatnak, amely a nők radikális vagy felfoghatatlan cselekedeteihez vezet. Csak megismételni tudjuk, hogy az effajta magyarázatok nem adnak választ arra, vajon az ilyen kultúrákban élő nők többsége miért nem lesz terrorista. Az a legkevesebb, hogy a „radikalizálódást” hangsúlyozó magyarázatokkal egyidejűleg a feministáknak vizsgálniuk kell

a nők alkalmazkodását erősítő tényezőket is ezekben a társadalmi rendszerekben (Heidensohn, 1987, 1, 16).

Minden bizonnyal vannak egészen prózai strukturális elemek is, amelyek befolyásolják a nők viszonylag újkeletű bekapcsolódását a terrorista tevékenységbe. Ezekről gyakorta elfeledkezünk abbéli igyekezetünkben, hogy társadalmi és pszichológiai magyarázatokat találjunk tetteikre. A hivatásos terroristák kicsi, jól képzett káderekből álló csoportja az új terrorizmus szervezeti modellje, amely általában a könnyen feláldozható amatőrök és civilek szolgálatait veszi igénybe (Hoffman, 2002). A terrorista munkája ma magában foglalja a lopás, a technológia és a hálózatok kombinációját, de szinte soha nem folyamosodik fizikai erőhöz vagy brutális kényszerhez. A terrorista tevékenység végezhető részidős elfoglaltságként, igaz, az öngyilkos robbantó csak egyszer élhet ezzel. A terroristának nincs szüksége speciális képzettségre vagy hosszú felkészülésre. Elég, ha kész a parancsot követni, beleértve a saját halálos ítéletét is, ennél többre nincs szükség. A nők részvétele az új terrorizmusban ilyenformán felfogható mint lehetőség és mint komoly motiváció.

A motiváció keresése azért is nagyon fontos, hogy ellensúlyozza a terrorizmus okozta megnövekedett általános szorongást. Egy meggyőző történet nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megérthessük azt, ami egyébként rémítő és elfogadhatatlan magatartás maradna. A problémát az okozza, hogy a legmeggyőzőbb – különösen a média által tált – történetek éppen azok, amelyek a legjobban beleillenek a korábban is létező, széles körben elterjedt, az emberi viselkedésre általában vonatkozó elképzelésekbe, amelyek gyakorta nemi sztereotípiákra épülnek.

A magyarázatoknak abban is nagy szerepük van, hogy hatékony terrorellenes válaszokat találjunk. Kétségtelen azonban, hogy az okok is, a megoldások is változatosak, komplexek, a helyzetek pedig specifikusak. A *gender* csak az egyik eleme a sok tényezőnek, így a sztereotípiák akadályozhatják a jelenség megértését. És, mint minden más esetben is, a sztereotíp gondolkodásnak negatív hatása van a nők egyéni és közösségi életére.

A sztereotíp gondolkodás következményei

A küldetését sikeresen végrehajtó öngyilkos terrorista nő tette végzetesen tragikus következményekkel jár – elveszti életét. Szubjektíve talán a mártírság, amely a halál utáni világban ígér bőséges jutalmat, több mint elégséges elégtétel mind a férfi, mind a női terrorista számára. Objektíve azonban a mártírtárusért a lehető legnagyobb árat kell fizetni.

Szalkai Kinga szerint (2012), a sahídákról (az iszlám mártírnőkről) szóló propaganda tisztaságukat, szépségüket és jámborságukat

hangsúlyozza, sőt dicséri éles elméjüket is. Ám ilyen fennkölt státusz távol áll a hétköznapi nők életétől, akiknek az adott társadalomban betöltött, alárendelt helyzete változatlan marad. E tetteknek általában nincs a nőkre nézve felszabadító hatásuk. Legalábbis középtávon nem tapasztalható változás ezekben az országokban a nőkkel kapcsolatos beállítódásban. Az önfeláldozásnak nincs érzékelhető kulturális hatása a nők emancipációjára.

Egyes elemzők szerint, ha valami, akkor éppen a mártírnőket szupernőként ábrázoló képmás teljesen hamisan tükrözi a valóságot, azt, hogy ezek a nők „rendszerint tanult, kiábrándult, a hagyományoktól eltérő – és tehetetlen” emberek, „akik az öngyilkos terrorban látják egyetlen módját annak, hogy hatást gyakoroljanak” környezetükre (Szalkai, 2012). Ebben az értelmezésben elmosódik a valós jelentősége, a hazafias jelentése is annak, hogy akadnak nők, akik ilyen szélsőséges tettere hajlandók vállalkozni.

Bár a sahida áldozathozatala a propagandában formálisan a tett nagyra értékelését diktálja, ám a társadalom egyes konzervatív tagjai számára e nő k halála kétes értékű esemény marad. Előfordulhat például, hogy egy terrorista nő szétszaggatott teste, meztelen, intim testrészei közszemlére kerülnek, sőt, akár össze is keverednek (férfi) áldozatainak testrészeivel. Ezzel viszont megvalósul az *'awrah*, azaz a női nemi szervek felfedésével járó szégyen (Berko, 2012, 34, 56, 150).

És bármit harsog is a propaganda, az empirikus kutatás azt sugallja, hogy egy adott kultúrában a lakosság többsége csak korlátozottan támogatja a nők mártírságát. A csecsenek többsége például továbbra is ragaszkodik a polgári társadalmi szabályokhoz és reménykedik a békében. Elítélik a terrorizmust, akár férfi, akár nő folyomodik ehhez az eszközhez. Még a terroristák családtagjainak és közeli ismerőseinek is nehezebb esik, hogy azonosuljanak ilyen erőszakos tettet elkövető szeretteik cselekedeteivel (Speckhard & Akhmedova, 2006). A palesztin társadalomban legalább kettős mérce létezik – még ha a terrorizmust pozitívan is ítélik meg, akkor sem akarja senki, hogy saját fia vagy lánya részt vegyen benne (Berko & Erez, 2005, 2007, 2008).

A sikertelen terrorista öngyilkosság következményei azonban teljesen különbözők, attól függően, férfiról vagy nőről van szó. Teljesen egyértelmű, hogy a nők jóval nagyobb árat fizetnek. Ha életben maradnak küldetésük során, akkor nem elég, hogy nem teljesítették ideológiai kötelességüket, hanem tettük szégyent hozott rájuk, mivel az összeegyeztethetetlen a hegemon patriarchátus által előírt női szereppel (Ali, 2006; Berko & Erez, 2007, 2008). Ha például egy férfi terrorista börtönbe kerül, akkor családja, társai és közössége körében jelentős tekintélyt élvez. Ha viszont egy nő kerül börtönbe, az beszennyezi őt. Bebörtönzött nők rokonai között akadnak, akik annyira szégyenlik magukat, hogy egyáltalán nem látogatják nőrokonukat, vagy nehézséget okoz nekik a látogatás (Berko & Erez, 2007).

Hiszen mint fogoly, kívül esik a családi ellenőrzésen, és megvan rá az esély, hogy negatív befolyás alá kerül. Ezért kiszabadulását követő visszailleszkedése például a *mainstream* palesztin társadalomba súlyos kompromisszumokkal jár. Ahogyan az egyik palesztin vezető elmagyarázta: „Egy nő, aki börtönben köt ki, alárendelt helyzetbe kerül. Nem az ideális nő... Nem hiszem, hogy bárki is hajlandó lenne egy ilyen nőt feleségül venni” (Berko, 2012, 7).

Néhány palesztin fogolynőt a börtönkörnyezet még vallásosabbá tesz, míg mások számára lehetőséget nyújt arra, hogy kikerüljenek a családi élet kötöttségei alól (Berko & Erez, 2007, 2008). Ám mindkét esetben igaz, hogy a börtön nem az öntudat fokozását elősegítő vagy a kötöttségeken lazító környezet.

De úgy tűnik, a terrorista nők nem járnak jobban akkor sem, ha a bíróság nagylelkűen csökkentett büntetést szab ki rájuk. Ha egyáltalán ilyen előfordul, akkor egyes jogrendszerekben, így Oroszországban, példát statuálnak velük. Egy csecsen nő, név szerint Muzsikojeva, az ügy megalkuvó képviselője, ígéretet kapott, hogy rokonainak megtérítik azt az 1000 dolláros kárt, amennyit a nő által tőlük lopott ékszereik érték. Ám Muzsikojeva az utolsó pillanatban meggondolta magát, és ahelyett, hogy küldetését elvégezte volna, feladta magát a moszkvai rendőrségen. Ennek ellenére, a maximálisan kiszabható 20 év börtönbüntetést kapott (Bloom, 2007, 96). A palesztin társadalomban azokat a nőket, akiket (izraeli) bíróság elé állítottak a terrorizmusban való részvételükért, általában hiszékenyeknek, sőt, egyenesen butának és könnyen befolyásolhatónak mutatnak be, akiket a szerelem vagy a férjhezmenés iránti óhajuk motivált (Erez & Berko, 2008).

Ám a nők militáns fellépésének az a legfontosabb politikai következménye, hogy elmosódnak a harcosok és a civil lakosság közötti különbségek a konfliktuszónákban. Ennek pedig tragikus hatása van az adott területeken élő többi nő életére. A terrorista nők által jelentett veszély elhárítására született intézkedések miatt minden egyes nő ki van téve a fokozott őrizetnek és ellenőrzésnek. Az átlagos nők élete, akik a gyerekek neveléséért és a családjuk fenntartásáért felelősek, a világ válság sújtotta területein még sokkal keményebb lett. Ez a helyzet haragot szül, amely az ellenségre irányul – ami viszont örömhír a társadalmakat radikalizálni óhajtó terrorista szervezetek számára. A helyzet ironiája, hogy a közvetlen terrorista fenyegetés elhárítását célzó fokozott biztonsági intézkedések könnyen lehetnek a jövőbeli növekedés előidézői.

A terror felszámolására irányuló kíméletlen harc egyik, nem várt hatása az, hogy a nők ellen is folyik a harc – főképpen közvetetten, de alapvetően politikai megfontolások alapján.

Népek és jelenségek ellen háborút hirdetni – ahogy azt ma a terror ellen teszik – erőteljes, hatásos metafora.⁹ Számtalanszor éltek ezzel az eszközzel az amerikai elnökök is, ezzel igazolva, hogy az erőforrások hatékony felhasználásával valóra váltják nagyratörő politikai céljaikat és/vagy társadalmi változásokat indítanak el. A fennálló társadalmi rendre nézve veszélyt jelentő személyek vagy nézetek ellen a teokratikus iszlám rendszerekben is elhangzanak üres, retorikai szólamok, amelyekkel fatvára, sőt akár dzsihadra szólítanak fel.

George W. Bush kormányzása és a republikánus politikai főlény csúcspontján a feministák szándékosan használták ugyanezt a háborús metaforát. A nők elleni harc jelszavával kívánták felhívni a figyelmet arra, hogy az új jobboldali politikai program hogyan veszi vissza szisztematikusan az Egyesült Államokban a nőmozgalmak korábban elért eredményeit, mindenekelőtt a súlyos küzdelmek árán kivívott reprodukatív jogokat (Finlay, 2006; Flanders, 2004).

Első pillantásra talán nincs egyértelmű kapcsolat a legkülönbözőbb ellenfél ellen irányuló „háborús” jelszavak között, legfeljebb annyi, hogy ugyanazt az erősen polemikus nyelvezetet használják. Valójában azonban e jelszavak között mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban nagyon erős a kapcsolat. Most is, mint szinte mindig, a társadalom erősen *gendersizemléletű* felfogását tükrözik.

George W. Bush *expressis verbis* összekapcsolta az abortuszhoz való „ördögi” jogot a terrorizmussal. 2002-ben, a *Roe v. Wade*-ügy¹⁰ 29. évfordulóján, amelyet az elnök az emberi élet szentsége nemzeti napjának nyilvánított, beszédet mondott, és ebben párhuzamot vont az élethez való jog politikai programja és a terrorizmus elleni harc között: „Szeptember 11-én tisztán láthattuk, hogy ebben a világban létezik a gonosz, és hogy semmire sem becsüli az emberi életet... Most harcba állunk a gonoszszággal és a zsarnoksággal, hogy megvédjük és megőrizzük az életet” (Viner, 2002).

A nők jogainak elismerése mindig is súlyos problémát jelentett a hagyományos patriarchális rendszerekben uralkodó fundamentalista kulturális szokások és ideológia számára, beleértve a látszólag liberálisabb társadalmakat is. A nők teste és szexuális élete hosszú ideje heves ideológiai viták tárgya. E viták eredményeként számos konzervatív program született az Egyesült Államokban a fundamentalista keresztény értékek megerősítése érdekében. Sok elemző úgy látja, hogy ezen az ideológiai alapon került sor Amerika közel-keleti imperialista céljainak újrafogalmazására is.

Sok feminista elemző kapcsolja össze a közel-keleti amerikai katonai beavatkozást az „igazságos háborúról” folytatott vitákkal, amelyeknek állítólag az a céljuk, hogy a muszlim nőket megmentse az iszlám vallás és férfitársaik elnyomása alól (Deylami, 2013). Az amerikai

közvéleményt valóban felrázta a tálibok által elfoglalt Afganisztánban élő nők borzalmas helyzetéről beszámoló kampány; bemutatták, hogy az afgán nőknek a teljes testüket elfedő csadort – nehéz anyagból készült, fekete színű burkát kell viselniük, sőt az arcukat is áttetsző fátyollal kell borítaniuk. A *First Lady*, Laura Bush aktív szerepet játszott az Amerikai–Afgán Nők Tanácsának működésében, amelynek az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet az afgán nők helyzetére. Egy 2001 novemberében sugárzott rádióüzenetében kijelentette, hogy a terror ellen indított háború egyben „a nők jogaiért és méltóságáért” vívott harc, amelynek része az oktatáshoz, a munkavállaláshoz és az egészségbiztosításhoz való jog is.¹¹

Tagadhatatlan, hogy a szélsőséges patriarchális rendszerekben a nők borzalmas körülmények között élnek. Ugyanakkor lenyűgöző az a bűvészműtátrány, ahogyan az Egyesült Államok az afgán és iráni nőkkel való bánásmód miatt érzett sovínisza felháborodásával fedte el saját fundamentalista kampányát, amelynek alapvető célja volt, hogy megtagadja a nőktől, hogy élhessenek a születésszabályozás és más, alapvető jogok alkalmazásával hazai és nemzetközi keretek között egyaránt.

Barbara Finlay sokat vitatott könyve (2006) dokumentumokkal bizonyítja, hogy George W. Bush kormányzata hogyan torzította el, illetve hogyan hallgatta el a születésszabályozással kapcsolatos politikai, gazdasági és tudományos ismereteket, továbbá hogyan tagadta meg a nőktől az egészséghöz való és szociális jogait. E kampány során többek között megpróbálták meggyengíteni a *Title IX*-et, azt az 1972-ben elfogadott törvényt, amely garantálta, hogy a nők és a lányok egyenlő elbánásban részesülnek az oktatási intézményekben. Ezen döntések hatása és a nők jogairól folytatott negatív viták öröksége máig fennmaradt.

Így például sokkal nehezebb cáfolni annak a sztereotípiának a kritikátlan elfogadását, hogy a nők emancipációjára a legnagyobb veszélyt bizonyos vallások, nevezetesen az iszlám jelenti (Mohideen, 2008). Bush elnöksége idején sokkal problematikusabb lett kétségbe vonni akár az amerikai beavatkozás erkölcsi legitimitációját, akár bírálni a nők jogainak megkurtítását az Egyesült Államokban.

Nemzetközi téren, hivatalba lépésének első napján George W. Bush elnök globális korlátozást rendelt el az összes olyan külföldi ügynökség működésére, amelyek az Egyesült Államok szövetségi pénzügyi alapjából részesültek. E szervezeteknek az elnök megtiltotta, hogy abortuszt hajtsanak végre, vagy akár csak információt nyújtsanak a születésszabályozás módjairól.¹² Belföldön a visszalépés politikáját bíráló feminista tiltakozásokat a mai napig banalizálják, vagy a legkülönbözőbb relativista megjegyzéssel hiteltelenítik: „Ti, nők, hálásak lehetnétek, hogy nem a fundamentalista X társadalomban éltetek.”¹³ Meglehetősen ironikus, hogy a Közel-Keleten a nők jogaiért harcoló

jogvédők is hasonló feddésben részesülnek, mondván, végzetesen megfertőzték őket a veszélyes nyugati eszmék.

A nők aktív terrorista tevékenységének fokozódása ellentmond az iszlám nőkről alkotott képzetnek, amely ezeket a nőket kiszolgáltatott és jobb sorsra érdemes áldozatoknak tekinti, akiknek a helyzete igazolja az imperialista beavatkozást. Ez utóbbi álláspontra hivatkoztak többek között, amikor meg akarták indokolni a fundamentalista társadalmak elleni katonai beavatkozást. Ugyanakkor ez az érvelés enyhítette az e társadalmak vagy rendszerek ellen indított *totális* háború szándékát. A nyugati intervencionisták meggyőződése szerint, az iszlám nők áldozatok, akik megérdemelték az együttérzést és a támogatást. Gyakorlati értelemben ez az érvelés tette lehetővé a civilek, különösen a nők és a gyerekek sérelmére elkövetett járulékos károk minimalizálását. De ha ezek a hagyományosan kívülálló csoportok egyre inkább fenyegetést jelentenek, akkor – legalábbis a közvélemény számára – könnyen elfogadható lesz, hogy a „civilizációk összeecsapása” (Huntington, 1993) szükséges és elkerülhetetlen. Hosszú távon az effajta gondolkodás oda vezet, hogy a sorsdöntő és pusztító katonai leszámolás populistá támogatást nyer.

A nők háborúja káros fejlemény az egyes nőkre, a világválságtól sújtott területein élő nővéreikre nézve, de káros a nők emancipációjáért folytatott progresszív harc tekintetében is, beleértve a nyugati demokráciákat, többek között az Egyesült Államokat is. A feministáknak még a szokásosnál is óvatosabbnak kell lenniük, ha a férfiak gyilkos felségterületére kapnak meghívót. A társadalmi problémák elemzésének hagyományai szerint a társadalomtudósoknak fel kell tenniük az alapvető kérdést: kinek az érdekét szolgálja az adott fejlemény.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk Claerwern O'Harának és Helena Kantonnak a kutatómunkában nyújtott segítségért.

Jegyzetek

- ¹ Például a *Newsweek* a dzsihadistákkal foglalkozó egyik cikkében a terrorizmus és a tesztoszteron közötti összefüggésről értekezik (Dickey & Kovach, 2002; Nacos, 2005). *Women and Terrorist Radicalization: Final Report* (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2013). Elemzésében ugyancsak elfogadja, hogy bár az utóbbi években a nők szélsőséges akciókba való bevonására történtek kísérletek, „az erőszakos, szélsőséges magatartást és a terrorista radikalizálódást az emberek továbbra is általában a férfiak ügyének tekintik”, és a nőket „általában passzívnak, áldozatoknak, kiszolgáltatottaknak, alárendeltnek és gondoskodóknak látják” (3). Ennek

- következtében a nőket egyáltalán nem tekintik potenciális terroristáknak, és nem is gondolják őket olyan veszélyesnek, mint a férfiakat.
- ² Lásd például Laster és Douglas 1995, akik azt állították, hogy a nőket az igazságügyi munkába éppen akkor „engedték be”, amikor ezek az intézmények komoly feladatokkal néztek szembe. A bírónők enyhíteni és humanizálni tudták a technokrata és egyéb reformok szigorúságát, amelyek súlyosan ránehezedtek az igazságszolgáltatásra. Lásd még Laster 1989, aki azzal érvelt, hogy a születésszabályozás kérdésében a nőkre hárították a felelősséget, és ezzel (implicite) a reprodukív bűncselekményekben való részvételüket informálisan elnézték, miközben formálisan elítélték.
- ³ Lásd például „Dzsihádi Jane” beszámolóját Johnsonnál (2010).
- ⁴ Lásd *Nemzetek Szövetsége: Egyezmény a terrorizmus megelőzéséről és megbüntetéséről* (1937), 1(2) cikkely.
- ⁵ A Rand Corporation adatai szerint, a 2000 és 2010 között Európában és Észak-Amerikában történt összes terrorista bűncselekmény 96%-át muszlim merénylők követték el (RAND, 2011).
- ⁶ A 2001. szeptember 11-ével kapcsolatos vitákról lásd: Laster és Steiner 2002.
- ⁷ Tenmozi Radzsaratnam a Tamil Állam Felszabadító Tigrisei nevű, Sri Lanka-i milítáns szervezetnek volt tagja. A miniszterelnökön kívül még legalább 14 embert ölt meg.
- ⁸ A testre feszülő ruházatot viselő nők jól vegyülnek el a nyugati társadalmakban; a palesztin nők ezt a „szabadságjogot” is megemlégették, amikor arról beszéltek, miért hajlandók terrorista akciókban részt venni (Berko & Erez, 2007).
- ⁹ Lásd: Lakoff és Johnson 1980/2003. A nyelvtörténet e nagyhatású szövege írta le az akkoriban radikálisnak és rendhagyónak tekintett elméletet, amely szerint a metaforák nem fölösleges költői kifejezőeszközök vagy a retorikai fantázia csapongásai, hanem sokkal inkább olyan szervező elvek, amelyek mindennapi tevékenységeinket irányítják, és struktúrába rendezik azt, hogyan fogjuk föl a dolgokat, illetve hogyan kapcsoljuk ezeket egymáshoz. Lakoff és Johnson egyik alapvető példája a háború metaforájának használata volt, és ennek során elemezték Jimmy Carter elnöknek azt a kijelentését, amely szerint az 1970-es évek végének energiaválsága „erkölcsi szempontból háborúval ér fel”; ezzel kívánták megvilágítani, hogyan indította el ez a metafora további képzetek halmazát. Az erőteljes metafora egyrészt megnevezett egy „ellenséget”, továbbá kimondta, hogy ez az ellenség „nemzetbiztonsági fenyegetést” jelent, ami megköveteli, hogy „célokat jelöljünk ki”, „újragon-doljuk a prioritásokat”, új irányítási láncolatot hozzunk létre, „új stratégiát gondoljunk ki”, „gyűjtsünk információkat”, „rendezzük át erőnket”, „vezessünk be szankciókat”, „áldozatvállalásra szólítsunk fel” és így tovább. A háborús metafora nem pusztán csak a valóság szemléletének módja volt: engedélyt adott a politika megváltoztatására és a politikai és gazdasági cselekvésre. A metafora használata önmagában teret nyitott bizonyos következtetéseknek: létezik egy külső, idegen, ellenséges hatalom (amelyet a karikaturisták arab fejfedővel ábrázoltak); az energiának elsőbbséget kell biztosítani mindenek felett; a lakosságnak áldozatot kell hoznia; és ha nem tudjuk e fenyegetést elhárítani, akkor megsemmisülünk (pp. 156-157).
- ¹⁰ *Roe v Wade* 1973. Az USA Legfelsőbb Bíróságának (*Supreme Court*) történelmi jelentőségű határozata az egyes államok abortusztilalmi törvényeinek megszüntetését jelentette, miután a magánélet alkotmányos védelmére

hivatkozva elismerte a nők korlátlan jogát az abortuszhoz a terhesség első trimeszterében.

- ¹¹ http://photos.state.gov/libraries/korea/49271/dwoa_120909/ijpe0207.pdf
- ¹² A *Population Action International* (<http://pai.org>) szerint, a globális korlátozás hatására megnövekedett az illegális abortuszok száma és az anyai halálozás mértéke. Sok szegény országban, mint például Etiópiában, Zambiában, Nepálban és Kolumbiában, ahol a mai napig magas a HIV-fertőzöttek száma, a születésszabályozással kapcsolatos információ és támogatás megvonása máig magasabb megbetegedési és halálozási arányokat eredményez a nők és a gyerekek körében is.
- ¹³ Lásd például a *Townhall Magazine* 2013. márciusi címlapsztoriját, amelynek írója, Marybeth Hicks, címe: *A nők elleni valódi háború*. Ebben a szerző elutasítja azt az állítást, hogy az Egyesült Államokban támadás érte a nők jogait, és ehhez a manapság gyakorta hallható gúnyos relativista megjegyzést fűzi: „...minden mérhető norma szerint, az amerikai nők nagyobb szabadságot, nagyobb biztonságot, nagyobb védelmet, szélesebb közéleti részvételhez való jogot élveznek, és jobb egészségügyi szolgáltatásra van lehetőségük, mint a legtöbb nőnek a földgolyón. És az amerikai nők ezen előnye az utóbbi fél évszázadban jórészt a konzervatív vezetőknek köszönhető” (kivonatolva in Meinecke, 2013).

Hivatkozások

- Abrams, K. 1998: From autonomy to agency: Feminist perspectives on self-direction. *William & Mary Law Review*, 40, 805–846.
- Ali, F. 2006: Rocking the cradle to rocking the world: The role of Muslim female fighters. *Journal of International Women's Studies*, 8(1), 21–35.
- Berko, A. 2012: *The smarter bomb: Women and children as suicide bombers terror*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Berko, A., & Erez, E. 2005: “Ordinary people” and “death work”: Palestinian suicide bombers as victimizers and victims. *Violence and Victims*, 20(6), 603–623.
- Berko, A., & Erez, E. 2007: Gender, Palestinian women, and terrorism: Women's liberation or oppression? *Studies in Conflict and Terrorism*, 30, 493–519.
- Berko, A., & Erez, E. 2008: Martyrs or murderers? Victims or victimizers?. In C. Ness (ed.), *In the name of the cause: Female terrorism and militancy: Agency, utility, and organization*, New York, Routledge, 146–166.
- Berko, A., Erez, E., & Globokar, J. L. 2010: Gender, crime and terrorism: The case of Arab=Palestinian women in Israel. *British Journal of Criminology*, 50, 670–689.
- Bloom, M. 2007: Female suicide bombers: A global trend. *Daedalus*, 136(1), 94–103.
- Bloom, M. 2011a: *Bombshells: The many faces of women terrorists*. Toronto, Ontario, Canada: Penguin Press.
- Bloom, M. 2011b: Bombshells: Women and terror. *Gender Issues*, 28(1–2), 1–21.
- Brown, K. E. 2011: Muriel's wedding: News media representations of Europe's first female suicide terrorist. *European Journal of Cultural Studies*, 14, 705–726.

- Chaliand, G., & Blin, A. (Eds.). 2007: *The history of terrorism: From antiquity to Al Qaeda*. Berkeley, CA, University of California Press.
- Cook, D. 2005: Women fighting in Jihad? *Studies in Conflict and Terrorism*, 28, 375–384.
- Cunningham, K. J. 2007: Countering female terrorism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 30, 113–129.
- Daly, K., & Chesney-Lind, M. 1988: Feminism and criminology. *Justice Quarterly*, 5, 497–538.
- Deylami, S. S. 2013: Saving the enemy: Female suicide bombers and the making of American empire. *International Feminist Journal of Politics*, 15(2), 177–194.
- Dickey, C., & Kovach, G. C. 2002: Married to jihad. *Newsweek*, január 14. 48.
- Erez, E. 1988: The myth of the new female offender: Some evidence from attitudes toward law and justice. *Journal of Criminal Justice*, 16, 499–509.
- Erez, E. 2006: Protracted war, terrorism and mass victimization: Exploring victimological=criminological theories and concepts in addressing terrorism in Israel. In U. Ewald & K. Turkovic' (Eds.): *Large-scale victimisation as a potential source of terrorist activities: Regaining security in post-conflict societies*. The Amsterdam, ISO Press, 89–102.
- Erez, E., & Berko, A. 2008: Palestinian women in terrorism: Protectors or protected? *Journal of National Defense Studies*, 6, 83–110.
- Erez, E., & Berko, A. 2014: The use and abuse of children in terrorism and suicide bombing. In U. Kumar & M. K. Mandal (eds.), *Understanding suicide terrorism: Psychosocial dynamics*. New Delhi, Sage, 213–230.
- Finlay, B. 2006: *George W. Bush and the war on women: Turning back the clock on progress*. New York, Zed Books.
- Flanders, L. 2004: *The W effect: Bush's war on women*. New York, Feminist Press at the City University of New York.
- Giddens, A. 1984: *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley, University of California Press.
- Gronnvoll, M., & McCauliff, K. 2013: Bodies that shatter: A rhetoric of exteriors, the abject and female suicide bombers in the war on terrorism. *Rhetoric Society Quarterly*, 43(4), 335–354.
- Harmon, C. C. 2000: *Terrorism today*. London, Frank Cash.
- Hasan, M. 2002: The politics of honor: Patriarchy, the state, and the murder of women in the name of family honor. *Journal of Israeli History*, 21, 1–37.
- Hasso, F. H. 2005: Discursive and political deployments by=of the 2002 Palestinian women suicide bombers/martyrs. *Feminist Review*, 81, 23–51.
- Heidensohn, F. 1987: Women and crime: Questions for criminology. In P. Carlen & A. Worrall (Eds.): *Gender, crime and justice*. London, Open University Press, 16–27.
- Hoffman, B. 2002: Rethinking terrorism and counterterrorism since 9/11. *Studies in Conflict and Terrorism*, 25, 303–316.
- Holt, M. C. 2010: Challenging preconceptions: Women and Islamic resistance. In M. Pace (Ed.): *Europe, the USA and political Islam: Strategies for engagement*. London, England, Palgrave, 79–101.
- Huntington, S. P. 1993: The clash of civilizations? *Foreign Affairs*. <http://www.foreignaffairs.com/articles/48950/samuel-p-huntington/the-clash-of-civilizations>

- Israeli, R. 2004: Palestinian women: The quest for a voice in the public square through "Islamikaze martyrdom." *Terrorism and Political Violence*, 16(1), 66–96.
- Johnson, C. 2010: JihadJane, an American woman, faces terrorism charges. *Washington Post*. Retrieved from <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/03/09/AR2010030902670.html>
- Kandiyoti, D. 1996: *Gendering the Middle East: Emerging perspectives*. London, Tauris.
- Klemesrud, J. 1979: A criminologist's view of women terrorists. *New York Times*, január 9. A24.
- Lakoff, G., & Johnson, M. 2003 1980: *Metaphors we live by*. Chicago, University of Chicago Press.
- Laqueur, W. 1987: *The age of terrorism*. Boston, Little, Brown.
- Laqueur, W. 1999: *The new terrorism: Fanaticism and the arms of mass destruction*. New York, Oxford University Press.
- Laster, K. 1989: Infanticide: A litmus test for feminist criminological theory. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 22(3), 151–166.
- Laster, K., & Douglas, R. 1995: Feminized justice: The impact of women decision makers in the lower courts in Australia. *Justice Quarterly*, 12, 177–205.
- Laster, K., & Steinert, H. 2002: *Unspeakable Sept 11: Taboos and cliches*. <http://www.eurozine.com/articles/2002-03-05-laster-en.html>
- League of Nations 1937: *Convention for the prevention and punishment of terrorism*. <http://www.wdl.org/en/item/11579/>
- MacKinnon, C. 1987: *Feminism unmodified: Discourses on life and law*. Cambridge, Harvard University Press.
- Martin, G. 2003: *Understanding terrorism: Challenges, perspectives, and issues*. Thousand Oaks, Sage.
- Marway, H. 2011: Scandalous subwomen and sublime superwomen: Exploring portrayals of female suicide bombers' agency. *Journal of Global Ethics*, 7(3), 221–240.
- Meinecke, E. 2013: The real war on women. *Townhall Magazine*, február 13. <http://townhall.com/tipsheet/elisabethmeinecke/2013/02/13/the-real-war-on-women-n1510094>
- Mohideen, R. 2008: The war on women belies the war on terror in WIA. *Women in Action*, 1, 13–16.
- Nacos, B. L. 2005: The portrayal of female terrorists in the media: Similar framing patterns in the news coverage of women in politics and in terrorism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 28, 435–451.
- Naylor, B. 2001: Fair trial or free press: Legal responses to media reports of criminal trials. *Cambridge Law Journal*, 53, 492–501.
- Organization for Security and Co-operation in Europe. 2013: *Women and terrorist radicalization: Final report*. Vienna, Austria: OSCE-ODIHR. <http://www.osce.org/secretariat/99919>
- O'Rourke, L. 2009: What's special about female suicide terrorism? *Security Studies*, 18, 681–718.
- Ozacky-Lazar, S. 2010: *Middle East: Bombers as bombshells*. <http://www.haaretz.com/life/books/middle-east-bombers-as-bombshells-1.307657>
- Pape, R. 2005: *Dying to win: The strategic logic of suicide terrorism*. New York, Random House.

- RAND database of worldwide terrorism incidents. <http://www.rand.org/nsrd/projects/terrorism-incidents.html>
- Rosenfeld, R. 2002: Why criminologists should study terrorism. *The Criminologist*, november–december, 34–35.
- Simon, R. J. 1975: *Women and crime*. Lexington, Lexington Books.
- Speckhard, A., & Akhmedova, K. 2006: Black widows: The Chechen female suicide terrorists. In Y. Schweitzer (ed.): *Female suicide bombers: Dying for equality?*, 63–80. Tel Aviv, Tel Aviv University, Jaffee Center for Strategic Studies.
- Szalkai, K. 2012: The failure of female empowerment through suicide terrorism in Palestine. <http://www.e-ir.info/2012/07/11/the-failure-of-female-empowerment-through-suicide-terrorism-in-palestine/>
- Tessler, M., & Warriner, I. 1997: Gender, feminism, and attitudes toward international conflict: Exploring relationships with survey data from the Middle East. *World Politics*, 49(2), 250–281.
- Victor, B. 2003: *Army of roses: Inside the world of Palestinian women suicide bombers*. Emmaus, PA: Rodale.
- Viner, K. 2002: Feminism as imperialism. *The Guardian*, szeptember 21. <http://www.theguardian.com/world/2002/sep/21/gender.usa>
- von Knop, K. 2008: The multifaceted roles of women inside Al-Qaeda. *Journal of National Defense Studies*, 6, 139–162.
- Weimann, G. 2009): Virtual sisters: How terrorists target women online. *InSite*, 2(1), 19–22. http://sitemultimedia.org/docs/inSITE_January_2009.pdf

(Fordította: Baráth Katalin)

Eredeti megjelenés: *Women & Criminal Justice*, 2015/25. sz., 83–99.

A család

(Egén és közösség, 3. fejezet [1972. december–1973. február].

A szocializmus dialektikájához.

Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974, 101–157.)

A szociológiai kézikönyvek első számú „face to face” közössége: a család. Ha mármost Marx családfogalmát meg akarjuk érteni, kiindulásképpen... érdemes a „Kéziratok”-hoz fordulnunk. A „nyers kommunizmus” nőközösség-gondolatát bírálva így ír a fiatal Marx: „A nőhöz mint a közösségi kéj zsákmányához és szolgálójához való viszonyban az a végtelen lefokozás van kimondva, amelyben az ember önmaga számára egzisztál, mert e viszony titkának *félreérthetetlen*, határozott, *nyilvánvaló*, leleplezett kifejezése a *férfinak* a nőhöz való viszonyában van, és abban a módban, ahogy a *közvetlen*, *természetes* nembeli viszonyt felfogják. Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükségszerű viszonya a *férfinak* a nőhöz való viszonya. Ebben a *természetes* nembeli viszonyban az embernek a természethez való viszonya közvetlenül az emberhez való viszonya, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül a természethez való viszonya, saját *természetes* meghatározása. Ebben a viszonyban tehát érzékileg, egy szemlélhető tényre redukálva *jelenik meg*, mennyire lett az emberi lényeg [=a társadalmiság] az embernek természetté vagy a természet az ember emberi lényegévé [társadalmi létezőmódjává]. Ebből a viszonyból tehát meg lehet ítélni az ember egész művelődési fokát. E viszony jellegéből következik, mennyire lett a maga számára és ragadta meg magát az *ember* mint *nembeli lény*, mint ember; a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Benne tehát megmutatkozik, mennyire lett az ember természetes viszonyulása emberivé, vagy mennyire lett az emberi lényeg [=a társadalmiság] neki *természetes* lényeggé [létezőmóddá], mennyire lett *emberi természete* neki *természetté*. Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember *szükséglete* *emberi* szükségletté, mennyire lett neki tehát a másik ember mint ember szükségletté, s ő legegényibb létezésében mennyire közösségi [Gemeinwesen] együttal.”¹

[...] A szöveg figyelmes újraolvasásával... meggyőződhetünk róla, hogy Marx a férfi–nő viszonyt mint (természetes és egyben) közvet-

lenül társadalmi viszonyt, reális létezőmódot fogta fel; „szemléltető tény”-nek egyáltalában nem a nembeli lény nemi aktusát, hanem a reális közösségformát tartotta. Harcban a nőközösségnek a kapitalizmusra jellemző alantas (gemein) gondolatával, ugyanakkor túljutva már a hegeli fogalmakon, a fiatal Marx „antropológiai” fejtegetése a történelmi materializmus – empirikus kutatásra alkalmas – családfogalmát alapozza meg. Még világosabb lesz ez „A német ideológia” megfogalmazásában: „...az emberek, akik saját életüket naponként újratermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni – férfi és nő, szülők és gyermekek közötti viszony, a *család*. Ez a család, amely kezdetben az egyetlen társadalmi viszony, a későbbiekben, amikor a megszorodott szükségletek új társadalmi viszonyokat és az emberek megszorodott száma új szükségleteket terem, alárendeltté válik (kivéve Németországban), és akkor a létező empirikus adatokra támaszkodva kell tárgyalni és kifejtetni, nem pedig »a család fogalmára« támaszkodva, mint az Németországban szokásos...”²

A Stirnertől idealizált „szent családfogalom” megkapja a magáét „A német ideológiá”-ban: „Egyáltalán nem lehet »a« családról beszélni. A burzsoázia a családnak történetileg a polgári család jellegét adja, amelyben az uralom és a pénz az összekötő kapocs, és amelyhez hozzátartozik a család polgári felbomlása is – emellett maga a család folyvást továbblétezik. Szennyes létezésének megfelel a szent fogalom hivatalos szövegekben és az általános képmutatásban. Ahol a család valóban felbomlott, mint a proletariátusban, ott... a családfogalom [ti. a polgári moralitás értelmében – T. F.] egyáltalán nem létezik, viszont helytel-közzel mindenestre található – igen reális viszonyokra támaszkodó – családi vonzalom. A XVIII. században a filozófusok felbomlasztották a családfogalmat, mert a valóságos család a civilizáció legmagasabb csúcsain már bomlófélben volt. Felbomlott a család belső köteléke, az egyes részek, amelyekből a családfogalom összetevődik, pl. engedelmesség, kegyelet, házastársi hűség stb.; de a család valóságos teste, a vagyoni kapcsolat, kirekesztő viszony más családokkal szemben, kényszerű együttélés – olyan viszonyok, amelyek már a gyermekek létezése, a mai városok felépítése, a tőkeképződés stb. által adódtak – mindezek, bár sok tekintetben megmarva, megmaradtak, mert a család létezését szükségessé tette az, hogy összefüggött a polgári társadalom akaratától független termelési móddal. Legszembetűnőbben megmutatkozik ez a nélkülözhetetlenség a francia forradalomban, amely a családot egy pillanatra törvényileg úgyszólván megszüntette. A család még a XIX. században is továbblétezik, csakhogy a felbomlasztás tevékenysége, nem a fogalomnak miatta, hanem a fejlettebb ipar és konkurencia miatt, általánosabbá vált; még mindig létezik, jóllehet felbomlását francia és angol szocialisták már régen proklamálták és francia regények útján ez végül a német egyházatyákhoz is elhatolt.”³

Idézeteinkből nyilvánvaló, hogy a polgári moralitás családeszményével szemben Marx és Engels családfogalma egyszerűen a férfi és nő, valamint a szülők és gyermekek empirikus viszonyának absztrakciója, amely viszony tehát a fajfenntartás és utódgondozás biológiai funkciójából fejlődött társadalmi viszony, és amelynek általánosságban vett alakja csupán absztrakció, mert empirikus létezése csak a különös termelési társadalmi formameghatározásokban van. A mindenkori család nem más, mint a mindenkori termelési mód elemi létezőmódja, következésképpen formáját-szervezetét (Wesen) mindig a különös termelési mód határozza meg. Meg kell állapítanunk, hogy a Familiewesennek ez a fogalma már „A német ideológia” gondolatvilágában szervelesen összefügg a Stammwesen fogalmával: közösségelméleti (vagy ha tetszik, szociológiai) szempontból a család közösségtípus történelmileg első formája a Stammwesen.⁴ Igaz ugyan, hogy a szó szaktudományos értelmében vett családtörténet „A német ideológia” megírásakor még nem létezett,⁵ ám a materialista történetfelfogás és -elmélet keletkezésével olyan családelmélet alapjai jöttek létre, amelynek fő vonalait a későbbi családtörténet sem tudta módosítani, legfeljebb a pontosítás és részletezés munkáját tette lehetővé. S ezt leszögezni ma nagyon aktuális dolog, mert bármily sok részeredménnyel járt is a polgári családtörténet fejlődése a marxista történettudomány számára, ugyanakkor kétségtelen, hogy az etnográfiai és szociológiai családkutatásra mindig is a legjobb esetben elméleti gyámoltalanság jellemző, úgyhogy komoly marxisták ma már nem annyira a családtörténeti eredmények integrálását és segítségükkel a marxi történetelmélet „ellenőrzését” tartják sürgető feladatnak, hanem sokkal inkább az értelmezhetetlenségig zavarossá vált szaktudományos „eredmények” értékét igyekeznek lemérni az eredeti marxi történelemelmélet segítségével.⁶

A család közösségtípus „kezdetben az egyetlen társadalmi viszony”, tehát a termelési mód első alapformájának közösségtípusa, amelynek specifikus meghatározásai természetesen hosszú sorban vonultathatók fel a hordától a nemzetségen és törzsön át egészen a különféle ázsiai állami szervezetekig, vagy – s családtörténetileg ez a fontosabb – a két nem és a gyermekek viszonyának kezdeti formáitól egészen a monogám családig. A prekapitalizmus első alapformája kitermeli ugyan a monogám család formáját, de maga még nem erre a formára épül; a monogám család – mint az eredeti Stammwesen felbomlasztva-megőrzött formája – először a földmagántulajdon termelési módjának, az antikvitásnak és a feudalizmusnak a nélkülözhetetlen elemi létezőmódja. Végül a Geldwesen termelési módjában, mint a „Kommunista Kiáltvány” mondja: „A burzsoázia leszaggatta a családi viszonyról meghatóan szentimentális fátylát, és e viszonyt pusztá pénzviszonnyá redukálta.”⁷ A „család megszüntetésének” kommunista elve éppen ezért a monogám család polgári formájának megszüntetését jelenti, a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetésével

egyértelműen. A kommunizmus – Engels szavaival – „A két nem viszonyát tisztán magántermészetű viszonyná fogja tenni, amely csak a részvevő személyekre tartozik, és amelybe a társadalomnak semmi beavatkozni valója nincs. A kommunista társadalom megteheti ezt, mert a magántulajdont kiküszöböli és a gyermekeket közösségben neveli fel, s ezáltal megsemmisíti az eddigi házasság mindkét alapját, a nőnek a férfitől és a gyermeknek a szülőtől való, a magántulajdonnal kapcsolatos függését. Ebben benne van a felelet a fennkölt erkölcsű nyárspolgárok által a kommunista nőközösség ellen csapott lármára is. A nőközösség olyan viszony, amely egészen a polgári társadalom sajátja és manapság teljesen fennáll a prostitúcióban. A prostitúció azonban a magántulajdonon nyugszik, és vele együtt esik el. A kommunista szervezet tehát nemhogy bevezetné a nőközösséget, hanem ellenkezőleg, megszünteti.”⁸

A polgári család „megszüntetése” közösségelméleti szempontból azt jelenti, hogy a család véglegesen elveszíti közvetlenül termelési, közvetlenül gazdasági közösség jellegét, és természetes funkciójához „tér vissza”, vagy inkább érkezik el végre. Közvetlenül termelési közösség jellegének megszűnése a magántulajdon fejlődésével párhuzamos tendencia volt ugyan a kapitalizmus előtt is, ám e folyamat csak a nagyipar báziság juthatott odáig, hogy a család gazdasági egység jellege legalább a proletariátus soraiban valóban megszűnjék. „A tőke” egy híres megfogalmazásában: „Bármily rettenetesnek és undorítótnak látszik... a régi család felbomlása a tőkés rendszeren belül, mégis, a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára. Természetesen éppoly bárgyú a család keresztény-germán formáját abszolútnak tartani, mint a régi római formáját, vagy a régi görögöt, vagy a keletit, amelyek egyébként egymás között történelmi fejlődési sort alkotnak. Éppígy világos, hogy a kombinált munkaszemélyzet mindkét nembeli és legkülönbözőbb korosztályú egyénekből való összetevődésének, bár természetadta módon brutális, tőkés formájában, ahol a munkás van a termelési folyamatért, nem a termelési folyamat a munkásért, a romlás és a rabszolgaság dögletes forrása, megfelelő viszonyok között, megfordítva, a humánus fejlődés forrásába kell átcsapnia.”⁹ – A ragyogó passzusból világos, hogy Marx szerint a kommunizmus a közvetlen termelés közösségeiben és a családközösségben egyaránt az „egyének mint egyének társulását” jelenti, úgy azonban, hogy a termelés közösségeinek és a családnak egymáshoz semmi közvetlen köze nincs; e két közösségtípus egyaránt az egyének „szubsztancialitásának” fejlődési formája, de közvetlenül az egyének két különböző életszükségletének kielégítését szolgálja. A kommunizmus sokoldalúan fejlett egyénisége nem szublimálódik

egyetlen közösségi típus vagy forma alá, nem oldódik fel egyetlen tevékenységben vagy funkcióban, még az olyan szükségszerű funkcióban sem, amilyen a létfenntartási javak termelése.

Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” című könyvében, mint ismeretes, kísérletet tett a „korabeli családtörténeti kutatások marxista értelmezésére, természetesen megőrizve a Marx-szal együtt kidolgozott történetelmélet fő vonalait. A polgári családnak a proletariátus soraiban való felbomlásáról szólva azt mondja, hogy „a proletárházasság monogám a szó etimológiai értelmében, de korántsem az a szó történelmi értelmében.”¹⁰ Majd felveti a kérdést: „Ha mármost a monogámia gazdasági okokból keletkezett, el fog-e tűnni, ha ezek az okok eltűnnek?” S így válaszol: „...olyannyira nem fog eltűnni, hogy éppenséggel csakis akkor fog igazán megvalósulni. Mert a termelési eszközöknek társadalmi tulajdonná változtatásával eltűnik a bér munka, a proletariátus is, tehát az a szükségszerűség is, hogy a nők egy bizonyos... száma kénytelen magát pénzért áruba bocsátani. A prostitúció eltűnik, a monogámia pedig, ahelyett, hogy letűnnék, végre valósággá válik – a férfiak számára is.”¹¹ Álláspontját a marxizmus történetelméletnek tökéletesen megfelelő módon azzal támasztja alá, hogy a nemi ösztön legmagasabb rendű formájaként történelmileg létrejött (nem annyira a történelmi monogámia közvetlen vívmányaként, mint inkább annak ellenére) az egyéni szerelem. Minthogy pedig „a nemi szerelem természeténél fogva kizárólagos... ezért a nemi szerelemre alapított házasság természeténél fogva monogám...”¹² Biztosan meg fog szabadulni a monogám család származásának két bélyegétől: a férfiuralomtól és a felbonthatatlanságtól. A szerelem teljes megszűnése erkölcsstenné teszi a házasság fenntartását, egyéni és társadalmi szempontból egyaránt „jótéteménnyé” a válást, mégpedig lehetőleg „a válóper mocska” nélkül. „Amit tehát már manapság sejthetünk a nemi viszonyoknak a tökéletes termelés előttünk álló elsöprése után kialakuló rendjéről, az túlnyomóan negatív jellegű, jobbra arra korlátozódik, ami eltűnik majd. De mi lép a helyébe? Ez majd eldől, amikor felnőtt egy új nemzedék: olyan férfiaké, akik soha életükben nem kerültek abba a helyzetbe, hogy a nő odaadását pénzzel vagy más társadalmi hatalmi eszközökkel megvásárolják, és olyan nőké, akik soha nem kerültek sem abba a helyzetbe, hogy az igazi szerelmen kívül bármiféle más tekintetből odaadják magukat egy férfinak, sem abba, hogy a gazdasági következményektől való félelmükben visszautasítsák azt, akit szeretnek. Ha ezek az emberek itt lesznek, kutyába sem veszik majd, hogy ma mit hiszünk arról, amit tenniük kellene; ők maguk fogják saját gyakorlatukat és ehhez mérten a mindegyik egyes ember gyakorlatát illető közvéleményüket kialakítani – punktum.”¹³

Nos, ma már tudjuk, hogy ez az új nemzedék nem egyszerre nő fel; hanem fokozatosan és szórványosan. Lenin 1919-ben így jellemezte az oroszországi helyzetet és a belőle következő feladatot: „Nézzük a

nők helyzetét. Nincs a világon olyan demokrata párt, a legelőrehaladottabb polgári köztársaságban sem, amely évtizedek alatt ebben a tekintetben akár a századrészét tette volna annak, amit a mi kormányzásunknak már az első évében megtettünk. A szó szoros értelmében követ követ nem hagytunk azokból a nők egyenlőtlenségéről, a válás megszigorításáról, a válással kapcsolatos undorító formaságokról, a törvénytelen gyermekek el nem ismeréséről, az apaság megállapításáról stb. szóló aljas törvényekből, amelyeknek, a burzsoázia és a kapitalizmus szégyenére, még sok maradványa található minden civilizált országban. Ezerszeresen jogunk van büszkélkedni azzal, amit ezen a téren tettünk. De *minél inkább megtisztítottuk a talajt a régi, polgári törvények és intézmények szemetétől, annál világosabbá vált előttünk, hogy ez csak a talaj megtisztítása az építkezés számára, de még nem maga az építkezés.* – A nő továbbra is *házi rabszolga*, minden felszabadító törvény ellenére, mert a *kis háztartás* elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A nők igazi felszabadítása, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet az államhatalom birtokában levő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá.”¹⁴ – Az óriási feladattal még ma is birkózik – és még sokáig birkózni fog – minden szocialista ország. De magában e hosszú küzdelemben is formálódik, erősödik az a bizonyos Engelstől megálmódott új nemzedék, amely a kis háztartástól való megszabadulás lehetőségében és a válás jogában nem a családnélküliség „szabadságát” látja, hanem a szabad egyéniség hozzá méltó közösségteremtésének szabadságát. Mars és Engels felfogásával egybehangzóan írta Lenin 1914-ben: „...a válás szabadsága valójában nem a családi kötelek »felbomlását« jelenti, hanem azt, hogy ezek a kapcsolatok a civilizált társadalomban egyedül lehetséges és egyedül szilárd demokratikus alapokon tovább erősödnek.”¹⁵

Lenin 1915-ben Inessa Armand egy brosrúját élesen bírálta azért, mert a „szerelem nélküli banális és szennyves kispolgári-értelmiségi-paraszti házassággal” a „szabadszerelmet” állította szembe, nem pedig „a szerelemre épülő proletár polgári házasságot.”¹⁶ A mai szocialista országok a történelmi családformák megszüntetésével egyértelműen „a kis háztartás tömeges átépítésének” perspektíváját állítják szembe, valamint e perspektíva fokozatos realizálódásának bázisán a szerelemre épülő házasság és család új formáját. Az új család jogi szabályozásának, intézményesítésének kérdése (a válás szabadságának biztosításától a különféle kötelekig) csak annyiban közösségelméleti kérdés, amennyiben a jog, joggyakorlat, politika stb. kérdése általában is az. Itt beérhetjük annak leszögezésével, hogy a szocialista társa-

dalom a szigorúan vett jogi szférát éppenséggel nem úgy igyekszik meghaladni, hogy a jogon túl a jogtalanság állapotába jusson. A jogi, politikai szféra különválasztottsága fokozatosan meg fog szűnni; ám az intézményesség alapvető szerepét fog játszani mindaddig, amíg az új, szabadon választott közösségek tartósságára – *minden* egyes tagjának érdekében – a társadalomnak vigyáznia kell. A család „magánüggé” a kommunista jövőben is csak úgy válhatik, hogy a hozzá tartozó minden egyén ügye lesz. Ama bizonyos „új nemzedék” tapasztalatai ma első-sorban a szocialista országok egyéneinek családjában, a szocialista joggyakorlatban stb. érlelődnek, s természetesen a kapitalista országok proletariátusának soraiban is, de semmiképpen sem a hippik „kommunáiban”, amelyek mint Gemeinwesenek, bizonyos szempontból még sokkal gemeinebbek, mint akár a nyílt pénz-Gemeinwesen.

Jegyzetek

(A műben szereplő lábjegyzeteket – megtartva azok eredeti, szerzői formáját – végjegyzetekként közöljük – a szerk.)

¹ Marx, Kéziratok, 67–68.

² MEM 3, 30.

³ MEM 3, 167–168.

⁴ Vö. MEM 3, 50, 73, 77 skk.

⁵ Engels, „A családtörténet 1861-től, Bachofen »Mutterrecht«-jének megjele-nésétől kelteződik.” MEM 22, 201.

⁶ Vö. pl. Umberto Ceroni, Gondolatok a család és a társadalom viszonyáról: Olasz marxista filozófusok írásaiból, Budapest, 1970, 493–552.

⁷ MEM 4, 444.

⁸ MEM 4, 361

⁹ MEM 23, 457–458.

¹⁰ MEM 21, 67.

¹¹ Uo. 70

¹² Uo. 75.

¹³ Uo. 76.

¹⁴ Lenin, A nagy kezdeményezés: Művei 29. 437.

¹⁵ Lenin, A nemzetek önrendelkezési jogáról: Összes Művei 25, 284.

¹⁶ Vö. Lenin Művei 35. 158–159. és uo. 160–163.

A Kondorkeselyű árnyéka

Ellenforradalom és nemzetközi állami terrorizmus Latin-Amerika Déli kúpján

Ha manapság történészként szemügyre vesszük a kontinens Déli kúpját, s azt vizsgáljuk, milyen benyomást keltett a hetvenes évek végén, azután pedig előrelapozunk néhány évet, az összevetésből egyértelműen kiderül, hogy a latin-amerikai szubkontinens, általában véve, eltávolodott az erőteljes társadalmi mozgósítottság és átpolitizáltság időszakától, amit forradalmi irányultságú pártok és szervezetek is erősítettek, és aminek során korábban olyan baloldali vagy haladó felfogású kormányok alakultak a régióban, amelyek az imperializmus-sal való szakítást szorgalmazták. A térség országaiban visszaszorult a munkásmozgalom, és az állami szintre emelt politikai erőszak időszaka jött el, szétzúzva a részvételi demokrácia kifejezésre juttatásának minden mozgásterét, fizikai és ideológiai tekintetben egyaránt eltiporva mind a szakszervezeti aktivistákat, mind pedig a forradalmi mozgalmakat, hogy helyettük „dirigista” felfogású, poszt-, illetve neoliberális gazdaságirányítási modelleket vezessen be.

Mi történt a régióban? Milyen vezérfonal szakadt meg itt? Milyen eszközökkel érték el Latin-Amerikában a társadalmi küzdelmek nagymérvű visszaszorulását? E kérdés megválaszolásához széleskörű multidiszciplináris elemzésre lenne szükség. Az elemzés során egyenként fel kellene tárni az érintett országok történelmileg egymástól eltérő, illetve specifikus vonásait, kitérve a világban zajló társadalmi és gazdasági folyamatokra, a különböző forradalmi mozgalmak által követett stratégiára, a populista gyakorlat pregnáns jelenlétére Latin-Amerikában, a nemzetközi kommunista mozgalom úttévesztéseire, az Egyesült Államok erőteljes beavatkozására, a helyi uralkodó osztályok által kiváltott hatalmi válságra, amit a régit felváltó, újonnan importált gazdasági modell okozta válság is fokozott. Azt is meg kellene vizsgálni, hogyan hatottak a korszakra az akkoriban elterjedt szubjektív ábrázolási módok. Egy ilyen vállalkozás jóval meghaladja a jelen cikk lehetőségeit: nemzetközi szintű kollektív munkát igényelne, némiképpen ahhoz hasonló, amelyet a *Cambridge University* hozott tető alá Latin-Amerika jelenkori általános történetéről (Bethell 1994).¹

Ezúttal beérjük azzal, hogy a „Forradalmi mozgalmak, fegyveres harc és terrorizmus” témáját alapul véve, a kérdés egyetlen specifikus és egyszersmind lényeges vonatkozására koncentrálunk. Arra, hogyan következett be az adott időszakban irányváltás Latin-Amerikában: hogyan épült ki a transznacionális ellenforradalmi állami terrorizmus az amerikai imperializmus támogatásával.

Ha a helyzet ilyen alapvető megváltozását megpróbáljuk időben elhelyezni, akkor kijelenthetjük, hogy ez – Tomas Vasconi szociológus kifejezésével élve – Latin-Amerika ún. „hosszú évtizedének” vége felé történt. Ez az időszak 1959. január 1-jén vette kezdetét, vagyis akkor, amikor a „barbudo”-k („szakállasok”) átvették a hatalmat Havannában, és Vasconi szerint, 1973. szeptember 11-én ért véget, midőn Augusto Pinochet tábornok és társai államcsínyt hajtottak végre Chilében (Vasconi 1995)². Ekkor Paraguayban már több mint 19 éve állt fenn Alfredo Stroessner elnök vaskézrel irányított rendszere – amely majd csak 26 évvel később ér véget; Brazíliában a tábornokok 1964 óta voltak hatalmon, Bolíviában Banzer tábornok gyakorolt zsarnoki hatalmat, miután 1971-ben elkergette a baloldali populista katonatisztet, Torres tábornokot. Ugyancsak 1973-ban számolta fel az uruguay-i parlamenti demokráciát éppen az a politikus, Juan Maria Bordaberry elnök, akinek azt leginkább képviselnie kellett volna. Peruban Francisco Morales Bermudez tábornok tiporta el egyenruhás kollégája, Juan Velasco Alvarado haladó populista mozgalmára épült rendszerét. Végül 1976-ban vette kezdetét Argentínában Videla tábornok véres katonai diktatúrája, ezzel vetve véget a hazájában Perón tábornok halála óta egyfolytában tartó bizonytalanságnak. A diktatúrák hatalomra kerülésének ez a valóságos hulláma a hidegháború viszonyai között következett be, akkor, amikor az Egyesült Államok vezetése vadul hirdette a saját maga által kiagyalt, világméretű antikommunista felfogást. Az állami terror illetően elhatalmasodása következtében Latin-Amerika déli régiójában egyre nőtt a száműzöttek és a politikai menekültek száma: mintegy 4 millióan kényszerültek hazájukat elhagyni, és a szomszédban menedéket keresni, vagy amikor az őket befogadó országokat is megszállták a katonák, még távolabbi helyekre távozni. (Így járt számos chilei menekült, akik 1973 végén Argentínába távoztak, ahol 1976-ban, az ottani államcsíny folytán, maguk is veszélybe kerültek.) Általánosságba véve, ha a legóvatosabb becsléseket vesszük alapul, Latin-Amerika déli kúpján legalább 50 000 áldozat meggyilkolása, több mint 35 000 személy eltűnése és 400 000 ember bebörtönzése írható az állami terror számlájára. Ezek a számok nemcsak baloldali aktivistákra vonatkoznak, hanem egyszersmind jobboldali parlamenti képviselőkre, sőt, még gyermekekre is (mintegy 8 000 gyermeket nyilvánítottak eltűntnek, illetve gyilkoltak meg) (Calloni 1998, 3). Az egyik magyarázat, amellyel a különböző diktatúrák igazolni próbálták az állam által elkövetett politikai erőszak-cselekményeket, az volt,

hogy a baloldali fegyveres csoportok felforgató tevékenysége, vagyis a gerillák és a marxista felforgatás ellen kellett harcolniuk.

Tény, hogy Kuba és a guevarizmus „olívazöld” nyomdokaiba lépve, több olyan szervezet alakult, amelyek úgy hirdették meg a fegyveres harc és a forradalmi erőszak alkalmazását, mint legitim fegyvert az elnyomás és a társadalmi egyenlőtlenség elleni küzdelemben (Bambirra, Lopez, Moleiro, Kondoruma, Núñez, Mauro Marini, Zapata 1972).³ Uruguay-ban a *Tupamaros* mozgalom látványos eredményeket ért el; Argentínában a *Forradalmi Népi Hadsereg* (FNH) és a *Montoneros* (a baloldali peronizmusból kivált fegyveres mozgalom) az alkotmányos kormány fegyveres erői és a paramilitáris csoportok által gyakorolt illegális elnyomás ellen harcolt, amelyet José Lopez Rega miniszter irányított; Peru déli részén paraszti felkelő mozgalom szerveződött Hugo Blanco irányításával; Brazíliában a hatvanas évek elején több politikai szervezet buzdított gerillaháborúra; Chilében a *Forradalmi Baloldali Mozgalom* (MIR) az „elnyújtott népi háború” hívének vallotta magát, noha a *Népi Egység* időszakában (1970–73 között) elutasított minden olyan stratégiát, amely fegyveres harccal járt volna.⁴ Számos stratégiai és taktikai jellegű különbség ellenére, amelyek a forradalmi erőszak alkalmazására, a szociális célokhoz való alkalmazkodásra vagy a szociális mozgalomba való beilleszkedés módjára vonatkozó politikai álláspontok között nyilvánult meg, a hatvanas és hetvenes években a fegyveres harc több latin-amerikai szervezet politikai kifejezőmódjának szerves részét, közös elemét alkotja. E szervezetek a kapitalizmus válságának és az imperializmus stratégiai irányultsága megváltozásának általános körülményei között kezdettől fogva ki voltak téve az észak-amerikai hírszerző szervekkel és szélsőjobboldali csoportokkal együttműködő állami szervek által szervezett elnyomásnak: ezek közé tartoztak az ún. „halál-brigádok” (ilyen volt például a gyászos emlékű „három A”, az *Alianza Anticomunista Argentina*). Ezen túlmenően, a különböző szélsőbaloldali szervezeteknek más tényezőkkel is meg kell küzdeniük, így egyebek között a reformizmus jelentős befolyásával a népi mozgalom nagy részére, valamint saját jellemző hiányosságaikkal, mint amilyen például a politikai éretlenség, vagy az a hajlam, hogy csak saját vezető szerveiket képviseljék egy egész társadalmi osztály helyett, amelyet képviselniük kellene, illetve hogy olykor „illuminaista” és dogmatikus módon viszonyuljanak a szociális kérdésekhez. A földrész déli régiójában ugyanakkor megpróbálták összehangolni a baloldali erők tevékenységét: ebből a célból hozták létre a *JCR (Junta Coordinadora Revolucionaria/Forradalmi Koordinációs Testület)* nevű szervezetet. A JCR létrehozásának terve egy 1971 júliusában, Havannában megtartott értekezlet után fogalmazódott meg a chilei MIR és Mario Roberto Santucho argentin vezető közös kezdeményezése nyomán (a megbeszélésen jelen voltak még a Tupamaros mozgalomhoz tartozó aktivisták, illetve az Ernesto Guevara által alapított bolíviai ELN

mozgalmat tovább vivő gerillák is). Ez a „Latin-amerikai Forradalmi mini Internacionálé” 1973 januárjában alakult meg Chilében, de nem tudott kellő jelentőségre szert tenni. Ugyanakkor Allende Chiléből irányítva, létrehoztak egy iskolát mozgalmi vezetők számára, pénzügyi támogatást nyújt-

Pinochet chilei és Videla argentin diktátorok

tottak a bolíviai ELN-nek, befogadtak a megtorlás elől menekülő *Tupamaros*-aktivistákat, és terveket dolgoztak ki félnehéz fegyverek gyártására. A chilei államcsíny, valamint az egész földrészre kiterjedő terrorhullám azután egyszer s mindenkorra véget vetett a JCR további kibontakozásának (Martorell 1999, 64–70.).

A különböző katonai ellenforradalmi beavatkozások – szubjektív szempontból – olyan valóságos antikommunista „szent háborút” hirdető ideológiára támaszkodtak, amely mintegy démonizálta a társadalmi „béke”, a nemzeti és hazafias értékek ellen irányuló, feltételezett általános és szervezett felforgató tevékenységet. E felfogás valóságos fenyegetést tulajdonított a gerillamozgalomnak, amelynek hatása messze elmaradt a felkelő mozgalmak valóságos erőitől, lehetővé tette, hogy jogosnak állítsák be emberek megkínzását, elrablását, erőszakos eltüntetését, és egyáltalán az állami terrorizmust. E diskurzus mögött az az alapvető megállapítás rejlik, hogy Latin-Amerikában a diktatúrák létrejötte csupán visszahatás a társadalmi harc radikalizálódásának szakaszára, a nép mind gyorsabb átpolitizálódására, antikapalista osztályálláspontok kialakítására, és következésképpen a nagytőke és helyi ügynökei érdekeinek megrendülésére a világnak ezen a részén. Ebből kiindulva, a különböző diktatúrák képzeletvilágában a „terrorista” figurája mind jobban kezd hasonlítani vagy akár azonosulni mindazokra, akik valaha is bármilyen kapcsolatban álltak társadalmi és politikai mozgalmakkal, illetve akik csupán néptömegek lakta negyedekben dolgoztak vagy szembe helyezkedtek a diktatórikus rezsim kiépülésével.

Ezt jól szemlélteti Chile esete. Chilében ugyanis korábban nem volt jelentős fegyveres harci mozgalom, és a kormányon lévő baloldali erők többsége szilárdan hitt a szocializmusba való intézményes és békés átmenet lehetőségében, méghozzá az úgynevezett „konstitucionalista” (alkotmánypárti) katonák segítségével, szövetségben a „progresszív”

(haladáspárti) nemzeti burzsoáziával. Ilyen körülmények között a juntának ki kellett találnia egy belső ellenséget. Valóságos kereszties hadjárat indult, hogy az ország keresztény és nyugati hagyományait tiszteletben tartva, a „marxista söpredék” ellen folytatott küzdelem jegyében megmentse az országot egy állítólagos „Z terv”-től. Ennek megfelelően, a „Fehér könyv”-ben, amely az államcsíny magyarázatául szolgált, megemlíti, hogy nem kevesebb, mint 15 000 gerillaharcban járatos külföldi illetőségű jövevény volt jelen az országban, akik „a világ minden tájáról jöttek, és akiknek nagy részét Kubában, Brazíliában, Argentínában és más hasonló országokban toborozták az ottani terroristák közül.” (Cochrane 1973)⁵ Ezek a veszedelmes guerillák, állítólag, Tony de la Guardia kubai tábornok vezetésével vonultak át északról az ország déli részére. Egyes szerzők (Luis Heineke Scott 1992),⁶ illetve az akkori idők egyes szereplői, például maga Augusto Pinochet tábornok, továbbra is azt állítják, hogy valóságos párhuzamos hadsereg volt jelen az országban, és így az, ami akkoriban Chilében zajlott, nem katonai megtorlás volt, hanem valóságos „polgárháború”. Az a tény, hogy nem volt semmiféle ellenállás, de még csak előkészület sem a katonai ellenállásra a puccs ellen, valamint a ma hozzáférhető levéltári anyag ennek az állításnak az ellenkezőjét bizonyítja (Osorio Reyes 2002).⁷

Másrészt viszont, az 1992 végén Paraguayban feltárt levéltári anyagokból, valamint az Egyesült Államok hírszerző szolgálatainak korábban titkos, majd a titkosítás alól föloldott irataiból részletesen értesülhetünk arról, hogyan épült ki fokról fokra a nemzetközi szinten összehangolt, valóságos állami terror. Ennek az volt a célja, hogy széttűzzon minden olyan, az antikapitalizmusra és a szocializmusra hivatkozó mozgalmat, amely a Latin-Amerikában folytatott osztályharc radikalizálódásának és általánossá válásának egy pontján a forradalom győzelmét jelölhetné meg célként. Ma már azt is tudjuk, hogy az állami szintre emelt, összehangolt ellenforradalmi erőszakot szervezői *Kondor-hadműveletnek* (*Operation Condor*) nevezték.

A latin-amerikai ellenforradalmi terror anyagai a levéltárakban

Paraguayban, ebben a négymilliós lakosságú kis országban, a kontinens Déli kúpjának közepén, régi hagyományai vannak az elszigeteltségnek és a diktatórikus rendszereknek. Az ország geopolitikai helyzete eszményinek mondható, de nem csak ezért kedvelik a náci háborús bűnösök, illetve – általánosabban fogalmazva – a reakciós antikommunista aktivisták. Paraguay befogad mindenféle katonát és civilt, akik emberi jogok lábbal tiprásával, népirtással, tömeges megtorlással, kábítószer-kereskedelemmel, kémkedéssel és más efféle bűncselekmények elkövetésével vádolhatók. Miközben Paraguay-t

(1954-től 1989-ig) Stroessner vasalt csizmája tiporta, Richard Nixon azt állította, hogy ebben az országban folytatják a legkövetkezetesebb harcot a kommunizmus ellen. Paraguay egyaránt befogadta Joseph Mengele náci orvost vagy a P-2 szabadkőműves páholy vezetőjét, Licio Gellit (Garcia Lupo, 1989). Úgy látszik, a harmincöt évig tartó diktatúra a rezsim embereit annyira eltöltötte önbizalommal, ezek annyira megbíztak a rendszer stabilitásában és az 1989 februárjában bekövetkezett bukás utáni valószínű restaurációjában, hogy jóformán semmit sem tettek akár levéltárak anyagának megsemmisítése, akár az emberi jogok sérelmére elkövetett cselekmények bizonyítékainak eltüntetése érdekében. Sőt, úgy látszik, a rendszer néhány vezetője oly mértékben belemerült a kábítószer-kereskedelemmel, pénzmosással és különböző kaszinókba való befektetésekkel kapcsolatos ügyletekbe, hogy jóformán megfeledkeztek mind a biztonság igényéről, mind pedig a bürokratakra jellemző hideg számításról. A paraguayi hadsereg és rendőrség nyilván azt hitte, hogy még mindig büntetlenséget élvez, amikor olyan hatalmas mennyiségű dokumentumot és levéltári anyagot hagyott ránk szinte érintetlenül a titkosszolgálatok tevékenységéről a régióban, amelyhez foghatót még soha nem tártak fel korábban (Cuya E., 1993; Meilinger de Sannemann G., 1993).⁸ Ezeket „a borzalmak levéltárait” vagy „a terror levéltárait” 1992 december végén csaknem véletlenül találta meg Martin Almada professzor, akit korábban a Kondor-hadművelet keretében vetettek börtönbe politikai fogolyként (Blixen, 1997; Calloni 1999, 111–119; Almada, 1993).⁹ A professzor éppen rendőrségi irattárakban kutatott saját fogva tartásának részletei után, amikor egy szép napon, Asunción külvárosában, egy bíró társaságában, egy csaknem teljesen sorsára hagyott helyiségben levéltári dokumentumokra bukkant, amelyek több ezer olyan latin-amerikai állampolgárról tartalmaztak részleteket, akik a Kondor szárnyai alá kerültek (Poo, 1993). Úgyszólván hegyekben állt a levéltári anyag, aminek segítségével az is érthetővé vált, miféle kapcsolatok álltak fenn a Kondor-hadművelet tagállamai és az amerikai „nagy testvér” között. E levéltárak megerősítik a feltételezést, hogy valóban létezett az ellenforradalmi terror tervezett és szervezett multinacionális vállalkozása: 700 000 dokumentum egy 35 éves időszakról; több mint 750 levéltári szekrény, több mint 10 000 titkosszolgálati fényképfelvétel, 8369 katonai tartóztatott személyekről, 1888 útlevél és egyéb személyazonossági okmány, 115 kötetnyi rendőrségi jelentés, 740 füzet betűrend szerint rendezve, több mint 500 magnókazettányi hangfelvétel, 574 dosszié politikai pártokról, és egy könyvtár 1500 kötet könyvvel. (Paz, Angelica Gonzalez, Palau Aguilar, 1994, 445–446). Összesen négytonnányi levéltári anyagot találtak, ami valószínű „időzített bomba” hatását keltette mind a történelmi kutatás számára, mind pedig a különböző diktatúrák által meggyilkolt több ezer áldozat családja által a tények feltárása és az igazság kiderítése érdekében folytatott küzdelem

szempontjából. Most a dokumentumok épségének megóvása a sorok következő feladat. Úgy látszik, ezt a problémát egyelőre nem sikerült kielégítően megoldani, miközben több hírszerző szolgálat minden tőle telhetőt elkövetett a legfontosabb anyagok mellőzése vagy éppen eltüntetése érdekében. Az észak-amerikai AID (*Amerika-közi Fejlesztési Ügynökség*) vállalta volna, hogy mikrofilmre veszi a dokumentumokat, de ezt határozottan elutasították. Az AID-et joggal gyanúsítják azzal, hogy megpróbálja megsemmisíteni az Egyesült Államok titkosszolgálati közreműködésének legnyilvánvalóbb nyomait. Így – némi nehézség árán – a paraguayi és a kontinens déli régiójában működő emberi jogi szervezetek, valamint az áldozatok családjai által alakított egyesületek igyekeznek rendszerezni és megóvni a fellelt dokumentumokat (Calloni, 1998; Mellinger de Sannemann, 1994).¹⁰ Sok tennivaló akad még megőrzésük érdekében. 1999 decembere óta Almada úr azt követeli, hogy az UNESCO vegye fel ezeket az anyagokat „A világ emlékezete” elnevezésű programjának jegyzékébe. Azt is szeretné, hogy a Kondor-hadművelet és a terrorral kapcsolatos levéltári anyagok témáját illesszék be a latin-amerikai egyetemek tantervébe (folytassanak kutatásokat a kérdés politikai, jogi, történelmi, szociológiai, gazdasági és pszichológiai vonatkozásairól; Almada, 2001).¹¹

A Kondor-hadműveletről készült dokumentumok másik fontos lelőhelye Washington.

Éppen ezért követeli folyamatosan számos áldozat és aktivista az amerikai titkosszolgálatok levéltáraiban őrzött dokumentumok titkosításának feloldását. A hozzáférést a Chilére vonatkozó anyagok esetében például már 1974-ben lehetővé tették, egy olyan testületnek a követelésére, amit ma „Church bizottság” néven ismernek annak a demokrata-párti képviselőnek a neve után, aki tevékenységével megkönnyítette bizonyos dokumentumok nyilvánosságra hozatalát, amelyek az Egyesült Államoknak az 1973. szeptemberi államcsínyben játszott szerepét bizonyítják (Church Bizottság 1975).¹² Ma már számos egyéb dokumentum is hozzáférhetővé vált, noha rengeteg adalék még mindig hiányzik, és elég nyilvánvaló az is, hogy a *State Department* nem igazán siet, hogy akár csak résnyire megnyissa a *National Security Agency* (Nemzetbiztonsági Ügynökség) levéltárát. A levéltárak megnyitása az információs szabadságról szóló amerikai törvény (*Freedom of Information Act*) hatálya lépése következtében vált lehetővé. Ez a törvény bizonyos mértékben arra kényszeríti a közigazgatást, hogy bizonyos, korábban féltékenyen őrzött titkos iratokat részlegesen hozzáférhetővé tegyen a nyilvánosság számára. És noha nem lehet sok illúziónk e nyilvánosságra hozatalnak a pártatlanságával kapcsolatban, ugyancsak súlyos hibát követnénk el, ha nem ismernénk fel, milyen ritkán adódik alkalom még manapság is, hogy ilyen exkluzív dokumentumokba tekinthetünk be, ráadásul ezek egy része – a *Washingtoni Egyetem keretei között működő NSA (National Security*

Archive/Nemzetbiztonsági Levéltár) internetes oldala munkatársai kivételes tevékenységének köszönhetően – közvetlenül, elektronikus formátumban férhető hozzá.¹³ Chilével kapcsolatban a legújabb fejlemény mostanában (2000 decemberében és 2002 augusztusában), hogy több mint 4 600 dokumentum nyilvánosságra hozatala minőségi ugrást tett lehetővé: sokkal bővebb ismereteket szerezhetünk általuk a Kondor-hadműveletről, illetve az amerikai nagykövetségeknek a terrorcselekményekben játszott szerepéről. Ami a legújabban hozzáférhetővé tett, Argentínával kapcsolatos dokumentumokat illeti, ezek Carlos Osorio, az NSA munkatársa kutató munkájának következtében váltak közismertté: Osorio ugyanis 2001-ben közzétett egy időrendi áttekintést az argentin diktatúra által irányított megtorló cselekményekről. Ezt a kutatást, amelynek célja egyebek között az volt, hogy a „Májusi téri anyák” (Mariano 1998, 23–56.)¹⁴ megkapják az általuk követelt iratokat, időlegesen hátráltatták a szeptember 11-i merényletek (*Calloni* 2002.08.23).¹⁵

Akárhonnán nézzük is a dolgot, a kutatóknak jelenleg olyan mennyiségű lényeges forrásanyag áll rendelkezésükre, amelyet felhasználva elmélyültebb kutatásokat folytathatnak, és amelyből – az első összehangolások látva – minden bizonnyal fontos következtetéseket lehet levonni arról, hogyan működött a Kondor-hadművelet.

A nemzetbiztonsági doktrína és Washington szerepe a beavatkozásban

Az Egyesült Államok antikommunista ideológiája, valamint az a gyakorlat, hogy az USA rendszeresen beavatkozott Latin-Amerikában az ottani haladó rendszerekkel szemben, azzal a következménnyel járt, hogy sikerült a Kondor-hadművelet csíráit elhínteni: egyrészt azáltal, hogy ösztönözte a régióbeli országok hírszerző szolgálatainak összehangolását, másrészt annak következtében, hogy megkönnyítette a különböző hadseregek közötti kapcsolatfelvételt, különösen pedig annak révén, hogy ideológiai és katonai kiképzést, illetve közvetlen műszaki segítséget nyújtott az érintett fegyveres erőknél. Az Egyesült Államok már 1945 februárjában, a mexikói Chapultepec-ben megrendezett pánamerikai konferencián felhívta a katonák figyelmét arra a veszélyre, amit a kommunizmus jelent. Ebből a megfontolásból kötöttek meg később (1951-től kezdve) több olyan, kölcsönös katonai segítségnyújtásra vonatkozó kétoldalú egyezményt, amelyek keretében az USA katonai és elméleti kiképzést nyújtott az *Amerikai Földrészi Katonai Főiskoláján* (*US Army School of the Americas*, SOA), amely eleinte Panama észak-amerikai zónájában (Patrice McSherry, 2002),¹⁶ majd később az Egyesült Államokban működött. A megállapodásokban fegyverszállításokat és a helyszínen működő, kiküldött tanácsadókat

is előirányoztak. A kubai forradalom után az Egyesült Államok, tudatára ébredve annak, hogy milyen fontos lenne a kommunizmus elleni harcnak a *Nemzetbiztonsági Doktrínán* (Lozada, Viaggio, Zamorano, Barcesat, 1985; Bourgaux, Alvarez, 1987)¹⁷ alapuló eszméjét kontinentális szinten képviselni, megpróbált kapcsolatot kiépíteni az amerikai földrész katonái között. E felfogás eredményeképpen alakult meg a CAA (*Conference of American Armies/Amerikai hadseregek konferenciája*), amely eleinte évenként, később pedig két évente ült össze.

A konferencia első tájékoztató bulletinjéből, amely részben a 1973 szeptemberében Caracasban megtartott X. ülés határozatait teszi közzé, megtudhatjuk: a CAA egyetértett azzal, hogy „a terrorizmus elleni küzdelem [...] és az egyes országokban működő felforgató erők fokozottabb ellenőrzése érdekében nagyobb energiát fektessenek az információk cseréjébe” (Abramovici 2001, 24–25. l).¹⁸ Már is a kellős közepében vagyunk annak, amiből később a Kondor-hadművelet fog kialakulni. Ez az információcsere a katonai attasék hálózata útján (az ún. *Agremil* hálózaton) bonyolódik le. A hírek a katonai felderítő szolgálatoktól, a különböző diktatúrák politikai rendőrségétől és a halálbrigádoktól származnak, amelyek részt vesznek a kínzásokban és a feltételezett „terroristák” kivégzésében (ilyen szervezetnek számított például a *Felforgató Műveleteket Koordináló Bizottság*; Sabato, Ruiz, Fernadez et al. 1995).¹⁹ Az országokon átnyúló koordinálásnak ez az igénye több területre terjedt ki, és több hírszerző szervezetet tömörített, többek között a CIA-t. Egy amerikai történész például azt állítja, hogy egyenesen a CIA szervezte meg az első összejöveteleket uruguayi és argentin biztonsági tisztviselők között, abból a célból, hogy megvitassák a származási országukból külföldre távozott politikai menekültek kérdését, akik azért hagyták el hazájukat, mert az katonai beavatkozások terepévé vált. Ugyanígy az is feltételezhető, hogy a CIA működött közre közvetítőként a brazil, argentin és uruguayi halálbrigádok megbeszélései során (Langguth 1978, 251).²⁰ Ez felettébb valószínűnek látszik. Számos hozzáférhetővé tett dokumentum bizonyítja, hogy mennyire széleskörű volt a CIA részvétele a Latin-Amerikában viselt „piszkos háború”-ban (például Chilében és Guatemalában).²¹ Az Allende idején Chilében alkalmazott destabilizációs taktika, az a tény, hogy mind amerikai diplomaták, mind maguk az amerikai kormányzat képviselői (például Richard Nixon és Henry Kissinger) összeesküvést szőttek az államcsíny támogatására, hogy egyebek között a gazdasági szabotázszt és a terrorizmust is eszközként használták fel ennek érdekében, arra utal, hogy az Egyesült Államok nem éppen közvetve vett részt ezekben a dolgokban, hanem tudatos, közvetlen és vállalt imperialista politikájának következtében. Érdemes egyébként az amerikai titkosszolgálatok által Chilében alkalmazott taktikára gondolnunk ahhoz, hogy megértsük, a washingtoni ügynökök tevékenysége miként mozdította elő Pinochet tábornok diktatúrájának hatalomra kerülését,

illetve hogy a későbbiekben hogyan segítette szárnyra kapni a Kondort, azért, hogy rettegéssel töltsse el az egész déli régiót, illetve Latin-Amerika egyéb államait (Mahskin 1985).

Az Egyesült Államok kormánya valójában nem csak megbeszéléseket és katonai kiképzéseket szervezett kommunistaellenes ideológiájának alapján, nem csak felhívásokat tett közé a felforgató elemek elleni harcra. A CIA műszaki szolgáltatásokat végző részlege különböző latin-amerikai ügynököknek „kínzásra vonatkozó oktatásokat” tartott, egyebek között olyan kézikönyvek felhasználásával, amelyekből meg lehetett tanulni, mekkora elektrosokkot bír ki az emberi test anélkül, hogy a sokk következtében az egyén kómába esne vagy elhalálozna. A „borzalmak levéltárai”-ban talált könyvek közül az egyik különösen erős hatást tett az egykori politikai fogolyra, Martin Almadára. A könyv címe: „Hogyan tartsuk életben a kínvallatásnak alávetett személyeket?” A jelek szerint ugyanez a részleg látta el a latin-amerikai elnyomó szerveket olyan elektromos berendezésekkel, amelyek a „felforgató elemek”, „vallatását” segítették elő. Ezt a feltételezést a CIA egyik kiugrott ügynöke, Ralph W. McGehee megerősíti. Ő képezte ki egyébként a szervezet egy részét 1952 és 1977 között. „Deadly Deceits: my 25 years in the CIA” („Halálos átverések: 25 év, amit a CIA-nál töltöttem”) című könyvében elmondja, hogyan vett részt a CIA a Kondor-hadműveletben, és hogyan társult különböző latin-amerikai országokban működő halálbrigádokhoz. [...]

Végül is számos bizonyíték van az ilyenfajta együttműködésre: nem ez az egyetlen történelmi példa arra, hogyan hoztak létre olyan multinacionális bűnszövetkezetet, amelyeket részben az FBI és a CIA irodáiban gondoltak ki, és onnan is szerveztek meg. A hatvanas években az Egyesült Államok megalkotta a „Phoenix hadművelet”-et, ami abból állt, hogy a fölállított paramilitáris és terrorista bandák több ezer embert gyilkoltak meg a délkelet-ázsiai térségben, közelebbről Dél-Vietnamban és Indonéziában (ahol 1965-ben ezzel támogatták a Sukarno elleni államcsínyt). Az sem véletlen egyébként, hogy a Phoenix-hadművelet egyik vezetője az a William Colby volt, aki később – éppen akkoriban, amikor Latin-Amerika déli részén kezdetét vette a Kondor-hadművelet – a CIA igazgatója lett. (Calloni 1999, 19). Ugyanez a William Colby jelentette ki 1974. október 25-én, hogy „az Egyesült Államoknak joga van törvénytellenesen eljárni a világ bármely részén” (Mahskin 1985, 8).²²

A Kondor születése

A Kondor-hadművelet egyik fő tengelye Santiago (Chile) és Buenos Aires (Argentína) között húzódott. Mindenekelőtt azt kell megjegyezni, hogy az állami terrorizmussal való együttműködés alapjai már

akkor létrejöttek, amikor Videla tábornok még el sem kezdett vastalpu csizmájával Argentínán tiporni. A projektet Manuel Contreras, a DINA (*Nemzeti Hírszerzési Igazgatóság*) igazgatója irányította Santiagóból: Ezt a szervezetet hivatalosan 1974-ben alakította meg Pinochet tábornok katonai juntája. A DINA szervezete teljes mértékben a katonai kormánynak volt alávetve, és egyáltalán nem állt teljes egészében a nagyzási hőbortban szenvedő Manuel Conteras irányítása alatt, aki állítólag feletteseinek jóváhagyása nélkül cselekedett, mint ahogyan azt Augusto Pinochet néhány ügyvédje igyekezett elhíttetni (Salazar 1995; Rojas 1998). A DINA igazgatója egyébként 1974-től 1977-ig a CIA ügynöke – besúgója – volt, és – mint ez az észak-amerikai Kongresszus által 2000 szeptemberében hozzáférhetővé tett iratokból is kiderül – 1975-ig közvetlenül az ügynökségtől kapta ezért a fizetséget (Abramovici 2001).²³ A DINA együttműködése Argentínával még a Perón-kormányzat idején kezdődött. Az összekötő személy Enrique Arancibia Clavel, a DINA titkos ügynöke volt, aki hivatalosan a chilei állami bank egyik fiókjának alkalmazottjaként dolgozott (Martorell 1999, 31). [...] Először a „három A” (*Alianza Anticomunista Argentina*; AAA) elnevezésű paramilitáris csoporttal vették fel a kapcsolatot. Ez a szervezet egyébként José López Rega minisztériumának irányításával jött létre. Tegyük hozzá, hogy az AAA megalakulását azok a jó kapcsolatok tették lehetővé, amelyeket J. López Rega tartott fenn a madridi francóista mozgalommal, illetve az akkoriban Algériában tevékenykedő francia OAS-szal (*Organisation armée secrète/Titkos fegyveres szervezet*), miközben Rega „mentora”, Perón szívélyes kapcsolatokat ápol De Gaulle tábornokkal (Gonzalez Jansen 1986).²⁴ J. López Rega bukása után, a DINA közvetlenül felvette a kapcsolatot az argentin katonatisztekkel. Ekkor a koordinálás már José Osvaldo Riveiro, a rettegett *601-es zászlóalj* helyettes parancsnoka vezetésével folytatódott. Akárcsak Contreras, Riveiro is meg volt győződve az egymással való egyeztetés szükségességéről a kommunistaellenes megtorlás eredményessége érdekében. A Kondor-hadműveletet hosszan tartó munkával készítették elő, aminek folyamán több titkos összejövetelt tartottak; erről a levéltári anyag nyilvánosságra kerülése óta van tudomásunk. 1974. március elején chilei, uruguayi és bolíviai rendőri vezetők találkoztak Alberto Villarral, az argentin szövetségi rendőrség második emberével, egyben az AAA társalapítójával, hogy együtt találják ki, miként lehetne megszabadulni a Perón Argentínájába menekült „felforgató elemektől” (Abramovici 2001). 1974 folyamán Manuel Contreras több ilyen találkozót szervezett, az egyik alkalommal Camps tábornokkal (Alberto Villar felettesével), aki majd néhány évvel később egészen nyíltan kijelenti: „Argentínában nincs már életben egyetlen eltűnt személy sem. Vállalom ezért a teljes felelősséget, sőt, igazán büszke vagyok rá.” (Cuya Esteban 1993, 1996)²⁵ 1975-ben számos újabb találkozót tartottak a többi hírszerző szervezet vezető

beosztású tisztjeinek részvételével arról, hogyan lehetne elindítani egy „Biztonsági Koordinációs Iroda” működését. Maga az egyeztetés már 1974, az első fogolycsere időpontja óta működött, ki kellett csak szélesíteni (Martorell 1999).²⁶ Ugyanekkor jött létre a *Kondor ábécé*: ez amolyan orwelli *newspeak* („újbeszél”) volt, aminek segítségével a különböző szolgálatok kódolt telexüzeneteket küldhettek egymásnak (Elias 2001).

A Kondor-hadművelet formális megalakulására 1975. november 25-én, egy Santiagóban megtartott titkos ülésen került sor, amelyre paraguayi, braziliai, bolíviai, uruguayi és argentin ügynököket is meghívtak (Almada 2001).²⁷ Az Argentínában 1976 márciusában lezajlott államcsíny a teljes struktúra tényleges megszilárdulását eredményezte. Ennek keretében különböző széleskörű együttműködési szerződések jöttek létre az említett országok részvételével. Időközben Peru is csatlakozott hozzájuk. Ezt a transznacionális, terrorista együttműködést a párizsi központú *Interpol* (a *Bűnügyi Rendőrség Nemzetközi Szervezete*) felépítésének mintájára alakították ki. Ennek folytán központosítani lehetett az információkat, a politikai rendőrségek pedig különböző szolgáltatásokat cserélhettek egymással, például foglyokat küldhettek egyik országból a másikba, vagy akár abban az országban is „kihallgathattak” fogvatartottakat, ahol letartóztatták őket. Az együttműködés egyszersmind arra is módot nyújtott, hogy „szakmai” képzéseket vagy továbbképzéseket szervezzenek az ügynökök számára. Egyebek között kivallatásra is lehetett szakosodni: ennek keretében például több paraguayi ügynök érkezett Buenos Airesbe, abból a célból, hogy egyes honfitársaikat „kihallgassák”. Viszonzásképpen részt lehetett venni a Videla diktatúrája által saját hírszerző szolgálata (*Secretaría de Inteligencia*, SIDE) keretében szervezett továbbképző tanfolyamokon. Martin Almada, aki több száz anyagot tanulmányozott át az általa megtalált levéltárból, részletesen ismerteti, mit tanítottak egy ilyen, vezető beosztásúaknak tartott tanfolyamon. Az oktatott tantárgyak között olyanok szerepeltek, mint a marxizmus-leninizmus ideológiájának elemzése, felforgatás és terrorizmus, társadalmi kommunikáció, hírszerzés és elhárítás (Almada 2001).²⁸

Olyan hálózat kialakításáról volt tehát szó, amely transznacionális akciók révén optimális hatékonyságra törekedett, s amelynek fő tevékenységei közé tartozott a kémkedés, a kivallatás és bármilyen nemzetiségű, felforgatóknak tartott személyek meggyilkolása. Természetesen ennek a hálózatnak anyagi forrásokra és pénzügyi támogató struktúrára is szüksége volt ahhoz, hogy működni tudjon. Mint ez több bűnper során bebizonyosodott, a chilei és a paraguayi titkosszolgálat a saját nemzeti légitársaságukat is szabadon használhatta, és kedvezményesen vehette igénybe a postai szolgáltatásokat. Chilében több mint 30 kereskedelmi fantomvállalatot hoztak létre a terrorcselekmények leplezése céljából. A műveletek központjaul

egy chilei halászzati cég, a *Pesquera Chile* szolgált. A munkáltatók és a pénzügyek világába való fokozatos beszivárgás folytán az úgynevezett ODESSA szervezethez hasonló hálózat jött létre, abból a célból, hogy hatékony védelmet nyújtson az akkoriban tevékenykedő ügynököknek – ezt a funkcióját egyébként mindmáig betölti. Chilében ezt a „fedőszervet” Vicente Rodriguez, a légierők tábornoka irányította (Cuya 1993, 1996). Ebben a multinacionális hálózatban – mint legfőbb kezdeményező – Manuel Contreras volt a „Kondor n° 1” kódolt fedőnév tulajdonosa, és José Osvaldo Riveiro viselte a „Kondor n° 2” kódnevet. Mint az egyébként a Kondor-hadművelet „intimitásából” (bizalmas irataiból) kiderül, a különböző országok közötti kapcsolatok távolról sem bonyolódtak le minden nézeteltérés, belső feszültség, illetve a különböző titkosszolgálatok egymással szemben elkövetett kisebb-nagyobb árusításai nélkül: ezek a szervezetek – tevékenységük összehangolása ellenére – ugyanis egyszersmind kíméletlen vetélytársai voltak egymásnak (Almada 2001).

Az Egyesült Államok kormányának természetesen tudomása volt a Kondor üzelmeinek túlnyomó többségéről. Robert Scherrer, az FBI Buenos Airesbe kihelyezett összekötője 1976. szeptember 28-án titkos táviratot küldött a szervezet washingtoni központjának, amelyben összefoglalta, hogyan működik a Kondor-hadművelet. Érdekes ezt a szöveget hosszabban idézni, mert ez az egyik legjobb összefoglalás, és ráadásul első kézből való.

A Kondor-hadművelet egy olyan szervezet kódolt elnevezése, amely az úgynevezett „baloldali aktivistákra”, kommunistákra és marxistákra vonatkozó információkat gyűjt, cserél és rögzít. Ezt a tevékenységet nemrégiben helyezték közös alapokra a Latin-Amerikában működő hírszerző szolgálatok abból a célból, hogy a régióból kiszorítsák a marxista terrorcselekmények elkövetőit. A Kondor-hadművelet egyébként közös akciókat tervez marxista célpontok ellen a szervezet tagországaiiban. A hadművelet támogató központja Chile. Chilén kívül a szervezet tagjai közé tartozik Argentína, Bolívia, Uruguay és Paraguay. Brazíliát is megkönyékezték: arra kérték, hogy információkat nyújtson a Kondor-hadművelet számára. A hadművelet leglelkesebb tagjai ez idő szerint Argentína, Uruguay és Chile. Ez a három ország nagyrészt Argentínában hajtott végre közös műveleteket terrorista célpontok ellen. [...] A hadművelet harmadik, legtitkosabb szakasza a tagországokból származó olyan különleges csoportok felállítását célozza, amelyek a világ bármely táján, akár a tagállamokon kívül is bevetethők, hogy ott akciókat hajtsanak végre – gyilkosságokat is beleértve – terroristák, illetve a Kondor tagállamaiban működő terroristákat támogató szervezetek ellen. Abban az esetben például, ha terroristára vagy olyan személyre bukkannak valamely európai országban,

aki a Kondor valamely tagállamában működő terrorista szervezetet támogat, a Kondor-hadművelet egy különleges csoportját küldik a helyszínre azzal a feladattal, hogy a célszemély tartózkodási helyét meghatározza, és az illetőt megfigyelje. A megfigyelési akció befejeztével egy újabb csoportot küldenek a helyszínre azzal a feladattal, hogy szankciót hajtson végre a célszemély ellen. A különleges csoportok hamis személyi okmányokat kapnak a Kondor tagállamaiból; egy-egy csoport tagjai származhatnak a Kondor egyazon tagállamából, illetve létrehozhatók vegyes csoportok több különböző államból. Franciaországot és Portugáliát külön megemlíti, mint olyan európai országokat, amelyek lehetséges műveleti helyszínekként vehetők számításba. [...] Meg kell jegyezni: nincs semmilyen információ arról, hogy a Kondor – harmadik szakasza idején – olyan akciókat tervezne, amelyeket az Egyesült Államokban kellene végrehajtani. Ugyanakkor nem teljesen lehetetlen, hogy Orlando Letelier meggyilkolását Washington DC-ben a Kondor harmadik szakasza keretében hajtották végre. Mint az előbbiek során jeleztük, a rendelkezésünkre álló információk alapján kijelenthetjük, hogy a szervezők a harmadik szakasz folyamán fokozott figyelmet fordítanak európai országokban, különösen Portugáliában és Franciaországban végrehajtandó műveletekre. Irodánk továbbra is készséggel áll rendelkezésünkre minden olyan információt begyűjteni, ami arra utalhat, hogy Letelier meggyilkolása a Kondor-hadművelet egyik akciója volt.²⁹

A Kondor-hadműveletnek éppen e harmadik szakasza nyomán, amelynek során gyilkosságokat követtek el Latin-Amerikán kívül – különösen pedig Orlando Letelier-nek, Allende volt miniszterének és a Pinochet elleni ellenzék kulcsembereinek meggyilkolását követően –, kezdtek újságírók és kutatók gyanút fogni, hogy talán mégiscsak létezik egy olyan hálózat, amely az állami terror eszközeit alkalmazza. Egyre szaporodtak a híresztelések arról, hogy a DINA cseppet sem habozik, hogy merényleteket kövessen el Washington kellős közepén, ami kedvezőtlenül befolyásolja az Egyesült Államokról külföldön alkotott képet (Dinges, Landau 1990). Az idézett távirat arról tanúskodik, hogy megváltozott az Egyesült Államok magatartása: az USA elkezdett tartani az efféle cselekmények politikai következményeitől, attól, hogy vizsgáló bizottság alakulhat annak kiderítésére, kik a felelősök Letelier meggyilkolásáért. Annyi bizonyos, hogy az új, liberális amerikai elnök, James Carter, aki az emberi jogok támogatójaként lépett fel, láthatólag igyekezett megszabadulni hazája elkötelezettségétől e mocskos háború iránt, de legalábbis annak közvetlen és nyílt vállalásától.

1974. szeptember 30-án Buenos Airesben egy időzített bomba kioltotta Chile volt alelnöke, az Allende-kormány egykori államminisztere, Carlos Prats és felesége életét. Augusto Pinochet így szabadult meg egy olyan embertől, akire mindig is úgy tekintett, mint veszedelmes vetélytársára a fegyveres erőknél, annak „konstitucionalista” (alkotmányhű) álláspontja miatt. A merénylet felelősei között ott találjuk Malcolm Towley-t, az Egyesült Államok állampolgárát, elektronikai szakembert, valamint a chilei hadsereg egyik tagját, aki egyébként résztvevője volt „a halál karavánja” során elkövetett cselekményeknek (amelyek során 1972 októberében 72 fontos aktivistát mészároltak le Chile egész területén; Escalante Arellano 2000). [...]

De az, amit Stella Calloni úgy nevez, hogy „a halál sagája”, nem ér itt véget. A Kondor-hadművelet odáig merészkedik, hogy gyilkosságot követ el egyenesen *Uncle Sam* orra előtt: 1976. szeptember 21-én Orlando Leteliert Washington kellős közepén gyilkolják meg, abban a városnegyedben, ahol a külföldi nagykövetségek vannak. [...]

Akkoriban, 1976 január 30-tól 1977 január 20-ig (idősebb) George Bush állt a CIA központ élén, és – mint több újságíró kinyomozta – számos intézkedés történt abból a célból, hogy meghamisítsák és késleltessék a Letelier-gyilkosság ügyében folyó kutatásokat; azért, hogy majd később bizonyos feltételekkel kiadják az igazságszolgáltatásnak Michael Towley-t, akinek a CIA megígérte, hogy az eljárás befejeztével új személyazonosságot kap egy általa kiválasztott országban (Mahskin 1985, 54–55.).

Ezek a gyilkosságok voltak a legismertebbek a Kondor-hadművelet „harmadik szakaszában” elkövetett merényletek közül, de nemcsak ennyi történt. A Kondor akciói Franciaországra is kiterjedtek: terveztek például aktivisták, többek között a híres Carlos (Illich) Ramírez Sánchez) meggyilkolását. Ez a terv egyébként nem valósult meg, már csak azért sem, mivel Carlost csak 1994-ben fogták el a CIA szolgálatainak közreműködésével (Calloni 1998). [...]

A Kondor-hadművelet, pontosabban [...] a CIA, az Egyesült Államokban élő Castro-ellenes kubai terroristákat, mint például Virgilio Paz vagy Guillermo Novo, többször felhasznált céljai eléréséhez. [...] A Bush család tagjai – akár mint kormányzók, akár mint az Egyesült Államok elnökei – rendszeresen megjutalmazták ezeket a kubai emigránsokat a Kondor-hadműveletnek tett jószolgálataikért, akár úgy is, hogy elintézték nekik a börtönből való kiszabadulásukat, illetve büntetésük időtartamának nagymértvű csökkentését (Calvo Ospina 2003)³⁰. [...]

Térjünk vissza a második szakaszhoz és a Déli kúp területén működő forradalmi mozgalmak ellen irányuló megtorló intézkedésekhez. [...]

Az egyik jelentős akció, amit a Kondor-hadművelet keretében folytattak, a *Colombo-hadművelet* volt.³¹ A DINA – a diktatúra parancsait

végrehajtó tömegkommunikációs média hathatós támogatásával – elhitette a világgal, különösen pedig a nemzetközi szervezetekkel, hogy 119 chilei aktivista vesztette életét Argentínában, méghozzá a forradalmi baloldal belső csatározásai következtében. Az akció akkorra volt időzítve, amikor az ENSZ különbizottságot hozott létre annak kivizsgálására, hogyan tűnt el több ezer személy Chilében. A diktatúra 1975 júniusa-júliusa táján valóságos lélektani és kommunikációs ellentámadást indított. A feltételezések szerint, a MIR forradalmi központot hozott volna létre Argentína Salta nevű tartományában, a Bolíviával, Paraguay-jal és Brazíliával közös határ közelében. Az argentin hadsereg állítólag beavatkozott, és részben leverte a felkelést, miközben számos aktivistát ölt meg. Ennek az egész földrészre kiterjedő, nemzetközi méretű hazugságnak az alátámasztására készséggel vállalkozott a Déli kúp több „jó hírű” újságja, amelyek figyelmeztették a lakosságot a szélsőbaloldali terrorveszélyre. E lélektani hadviselés közepette a titkosszolgálatok megégetett, megcsonkított holttesteket is felhasználtnak, azt állítván, hogy ezek chilei aktivisták tetemei. Ez a hazugság minden tiltakozás ellenére 15 éven át kitartott. Ma már a CODEPU (*Corporación de Promoción y Defensa de los Derechos del Pueblo/a Chilei Nép Jogait Védő Bizottság*) kutató munkájának köszönhetőn tudjuk, hogy ezt a 119 személyt válogatott kínzások után Chilében végezték ki, noha soha életükben nem fogtak fegyvert. 1974 májusa és 1975 februárja között 100 férfit és 19 nőt gyilkoltak meg így. Közülük mintegy 100 fő 30 évnél fiatalabb volt, 20-an közülük pedig semmilyen politikai szervezethez sem tartoztak.

A Latin-Amerikát elárasztó terrorhullám igen gyorsan elpusztította mindazt, ami még megmaradt azokból a forradalmi mozgalmakból, amelyek azzal az igénnyel léptek fel, hogy fegyveres harcot folytassanak a „Gorillák” és az imperializmus ellen. A chilei MIR-t és az argentin MRP-t, a JCR két legjelentősebb zászlóalját hamar felszámolták, aktivistáikat üldözték. Amikor 1974-ben Miguel Enriquez, a DINA megtorló akciója következtében, életét vesztette (ezt az akciót Osvaldo Ramo ügynök vezette, aki beszivárgási képességéről és kínvallatásairól volt hírhedt; Guzman 2000), s ez mintegy jelképévé vált a mozgalom akkori zavarodottságának. Edgardo Enriquezt, aki a JCR-ben az argentinokkal való együttműködést szervezte, 1976. április 10-én, más MIR-aktivistákkal és a braziliai Regina Marcondes-szel együtt, Buenos Aires-ben börtönbe vetették. Az ERP cselekvési lehetőségeit hatáson korlátozta Videla diktatúrája. A mozgalomnak ekkor még mintegy 300 embere állt fegyverben Nagy-Buenos Aires területén, és vidéken (például Tucumanban) is több gerillaközpontot tartott fenn, de a szervezet két évvel később már teljesen szétfelbomlott. Az egyik legsúlyosabb csapást az ERP-re Mario Roberto Santucho 1976. július 19-én bekövetkezett halála jelentette. 1976 augusztusában Luis Mattinit választják meg főtitkárnak. Két aktivista, Merbilhaa és Gorriaran Merlo kerül be a

Az argentin junta (1977): Orlando Ramón Agosti tábornok, Jorge Rafael Videla altábornagy, elnök és Emilio Eduardo Massera tengernagy

vezetőségbe: egy hónappal később Merbilhaa-t letartóztatják. Az év végén már vagy ötvenre tehető azoknak a vezetőknek a száma, akik, mint többek között Luis Mattini és Gorriaran Merlo is, külföldre menekültek.

Az ERP-t jelentős belső ellentétek zilálták, amelyek következtében a szervezet 1979-ben két táborra szakadt: az egyik szárny elutasította a katonai stratégiát, a másik viszont annál jobban ragaszkodott hozzá. A Montoneros mozgalom is az összeomlás küszöbére került. Az Amerikai Földrész Katonai Főiskolájának egyik jelentése szerint „A 70-es években egymás után szenvedték el a vereségeket a biztonsági erőktől, és 1977-ben eltávoztak az országból. A 80-as években a mozgalom tagjainak száma mindössze 300 főre csökkent” (Martorell 1999, 165–166).³² Végül a Montoneros és az ERP tagjainak száma, amelyeknek korábban még mintegy 1300 kiképzett emberük volt fegyverben, 1978-ra, amikor az aktivisták többsége már külföldre menekült, alig érte el a száz főt³³. [...]

A Kondor-hadművelet ellehetetlenítő tevékenysége nemcsak a forradalmár aktivistákra és a katolikus egyház tagjaira terjedt ki a régióban, hanem olyan politikusokra is, akik a hatalom útjában álltak. A legismertebb közülük kétségkívül Juan José Torres, Bolívia lemondott elnöke volt, akit Banzer tábornok távolított el a hatalomból, és aki Argentínában keresett menedéket (Sivak 1997). A szervezet főként Argentínában, Chilében és Paraguay-ban tevékenykedett, de tevékenysége a földrész Déli kúpjának más országaira, például Perura is kiterjedt (Calloni 1999).³⁴ Úgy látszik, hogy a Kondor-hadművelet,

miután a tiltakozó mozgalmakat megtámadta és vérbe borította a régiót, Közép-Amerika, például Nicaragua forradalmi mozgalmaira is rátámadt. A fegyveres támadásoknak ez a kiterjesztése az Egyesült Államok áldásával és együttműködésével következett be: 1981, Ronald Reagan elnökké választásának időpontja után az USA ugyanis újból visszatért régebbi beavatkozó politikájához. A forradalmi Nicaragua elleni amerikai akciók már közvetlenül a sandinisták 1979 júliusában kivívt győzelme után megkezdődtek. Azok, akiket Ronald Reagan „szabadságharcosoknak” nevezett, valójában a szennyes háború fizetett zsoldosai voltak (Yeves 1990). Éppen elegendő bizonyíték van „a borzalom levéltáraiban” arra, hogy Paraguay is benne volt az *Irangate* ügyben. Ennek az ügyletnek, amelyben az amerikai titkosszolgálatok is részt vettek, az volt a célja, hogy kábítószert cseréljenek fegyverekre, és a fegyvereladások bevételét a *Kontrák* (*Contras*), vagyis a nicaraguai ellenforradalmárok finanszírozására fordítsák (Yeves 1990, 188–197). A CEA ülését 1981-ben Washingtonban tartották, ahol elhatározták, hogy újabb kétoldalú megállapodásokat írnak alá a „terroristákról”, és hogy állandó titkárságot hoznak létre, amelynek székhelyéül a diktatúra sújtotta Chilét jelölték ki. Ezidőtájt már nemcsak a szokásos baloldali ellenzékiek és a haladó felfogású papok szerepelnek a kommunistaellenes diskurzusban, hanem az emberi jogi és a bűntelenség ellen küzdő szervezetek is (Abramovici 2001, 24–25).

Egy ilyen cikkben még általánosságban maradva is lehetetlenség beszámolni mindazon erőszakos cselekményekről, amelyeket a Kondor-hadművelet keretében hajtottak végre (Miranda 1989).³⁵ Egyébként is nehezen lehet számszerűsíteni, hányan estek áldozatul éppen a Kondornak abból a sok ezer emberből, akik azokban az években megtorlástól szenvedtek a földrész Déli kúpján. Ma már sok ilyen történetet és írásos beszámolót ismerünk. Megtudható belőlük, milyen traumatizáló, ijesztő hatással volt a Kondor-hadművelet mindazokra, akik azt belülről élték át. Az állami terror áldozatainak (mindazoknak, akik közülük túléltek, valamint családtagjaiknak) életét és pszichéjét mindörökre meghatározzák az átélt, racionális módon és államilag végrehajtott kínzások, kollektív erőszaktételek, testi és lelki megaláztatások, jogellenes fogva tartások. Ezek az élmények nehezen feldolgozható törést idéznek elő, ráadásul különböző embereket különböző módon érintenek, attól függően, hogy milyen típusú bántalmazást kellett elviselniük, és hogy milyen volt a bántalmazott személyisége (Inger 1996).³⁶ Ha az egyéni szint után a társadalmi szintet is megvizsgáljuk, igen jelentősnek találjuk azt a hatást, amit az állami terror idézett elő a latin-amerikai társadalmakban, a tekintetben, hogy szétverte a társadalmi mozgalmakat, a kulturális tevékenységeket, hogy a társadalmi és politikai életet eltérő szinteken, de mindenképpen hosszú időre meghatározza az erőszak, a rettegés és a strukturális szétesettség. E vonások együtt jártak a diktatúrák által meghonosított új, nagyrészt

a neoliberális kapitalizmusra jellemző gazdasági és társadalmi modellekkel, amelyek felerősítették azok hatását. Ki kell emelni azt a tényt, hogy az állami terrorizmus részéről gyakorolt kényszerítő magatartás nem korlátozódik csupán a forradalmi mozgalmakra vagy bizonyos politikai szervezetekre. Az ezek ellen folytatott harc a legtöbbször csak arra szolgál, hogy leegyszerűsített módon igazolás vagy „ködfüggöny” gyanánt szolgáljon. Ebben az értelemben a diktatúrák propaganda-tevékenységének részét alkotja: azt a célt szolgálja, hogy bevezessenek vagy visszaállítsanak valamilyen egyenlőtlenségen alapuló, tekintélyelvű társadalmi és gazdasági rendszert, amely éppen hatalmi válságban van. Ezek az erőszakkal kikényszerített társadalmi rendszerek azután a diktatórikus állam védőernyője alatt fejlődésnek indulnak, csakhamar teljesen áthatják a társadalmi kapcsolatokat, a terror és a fizikai erőszak révén, szétzilálva a társadalomnak mindazokat a tereit, ahol vitát lehetne folytatni, vagy ahol társadalmi szervezetek működhetnének. Ebben az értelemben, az állami terrorizmus még a legapróbb vonatkozásokban is *terrorizálja* és *brutalizálja* a neki alávetett társadalmakat (a mindennapi életben például a szomszédok közötti kapcsolatokat).

Mindezeknek az eljárásoknak az a céljuk, hogy megakadályozzák a társadalmi küzdelmek bármilyen újjáéledését, miközben ezzel egyidejűleg olyan politikát folytatnak, amely a munka érdekeinek rovására határozottan a tőke érdekeit részesíti előnyben. Franz Hinkelammert szociológus véleménye szerint, az állami terrorizmus „olyan társadalmat teremt, amely nem képes az emberi jogokat tiszteletben tartani, amely még hosszabb távon sem tud sem a kínvallatás, sem emberek nyom nélkül való eltüntetése ellen harcolni, amely sem gazdasági, sem társadalmi szempontból nem képes integrálni a lakosságot, aminek az emberi jogok rendszeres megsértése lesz a következménye.” (Hinkelammert 1987, 80) Véleményünk szerint, ez a meghatározás kétértelmű, sőt egyenesen téves, mert az az állítás, hogy az állami terrorizmusnak nem célja az emberi jogok védelme, vajmi kevés hozzájárulást jelent a tudományos elemzéshez. Helytállóbb és pontosabb elemzéshez vezetne, ha azt emelnénk ki, hogy terrorizmus éppen annak folytán teremt társadalmi egyenlőtlenségeket, hogy az effajta rendszerek által bevezetett gyakorlat, a kínvallatások és emberek nyom nélkül való eltüntetésének gyakorlata pontosan megfelel bizonyos társadalmi osztályok érdekeinek.

Erre emlékeztet James Petras Latin-Amerikával foglalkozó, észak-amerikai szociológus is, aki azt állítja, hogy egy diktatórikus rendszer bevezetése nem ésszerűtlen, és nem is kockázatos vállalkozás, hanem éppenséggel a földrész e régiója uralkodó osztályainak legsajátabb érdekeit szolgálja:

Az állami terror az osztályharc szerves részét alkotja. Attól a helyzettől eltérően, amikor beteg emberek „önkényes” módon, véletlen-

szerűen cselekszenek, az állami terror struktúráját és irányítását azoknak a politikai érdekei határozzák meg, akik szolgálják. Az állami terror intenzitása fokának, és annak, hogy kik a célszemélyek, specifikus politikai oka van: megfélemlíteni a szervezett parasztok és munkások, valamint a társadalmi mozgalmak törekvéseit arra, hogy megváltoztassák a termelési viszonyokat és a megtermelt javak elosztásának módját (Petras 1987, 31–66).

Van tehát itt egy paradoxon, ami egyébként csupán látszólagos: a földrészt Déli kúpján berendezkedett diktatúrák minden ultranacionalista diskurzusuk ellenére nemzetközi összefogást hoztak létre az ellenforradalmi terror gyakorlására, annak érdekében, hogy rendszerük stabilitását bármiféle ellenzéktől megóvják. Ezt a vállalkozást egyrészt az Egyesült Államok kormányának egyetértésével, anyagi és ideológiai részvételével valósították meg: az USA kormánya különböző időszakban többé-kevésbé közvetlenül vett benne részt.

Másrészt, a Kondor-hadművelet számos paramilitáris vagy szélsőjobboldali csoportra támaszkodott a különböző műveletek nemzetközi szintű végrehajtása során. Ez a gyakorlat a legtöbb érintett országra kiterjedt, fő eszköze pedig a latin-amerikai társadalmak vad „brutalizálása” volt az állami terrorizmus jegyében.

Formai szempontból úgy látszik, mintha a 80-as években – a parlamentáris rendszerek visszatérése és a liberális demokráciáknak a régióban való berendezkedése folytán – a Kondor-hadművelet beszüntette volna működését. A régióban jelenleg nem tapasztalni sem kínvallást, sem azt, hogy személyek nyom nélkül eltűnnének. Ugyanakkor semmi sem bizonyítja, hogy a Kondor-rendszert teljesen felszámolták volna... Már csak azért sem, mert a CEA üléseit továbbra is rendszeresen megtartják, és ezek alkalmával továbbra is úgy látják, hogy a „felforgató” tevékenység mindenütt terjedőben van. [...] És már csak azért sem, mert jelenleg is szervezik a multilaterális együttműködést a terrorizmus leküzdésére az Egyesült Államok vezetésével. Végül pedig azért sem, mert különösen a jelenlegi Venezuelában, Kolumbiában és Peruban folyó események, vagy akár a „Kolumbia-terv” arra utalnak, hogy továbbra is vannak állami erők vagy paramilitáris csoportok által „felkelők ellen” elkövetett erőszakos cselekmények, amelyeket Washington nyíltan támogat (Petro 2003). A Kondor-hadművelet iránt érdeklődő egyetlen kutató sem kerülheti el, hogy ezzel kapcsolatban kérdéseket tegyen fel, méghozzá a „társadalomtudományok tárgyalgosságra” hivatkozva.

- ¹ Ez a kivételes enciklopédikus vállalkozás Leslie Bethell irányításával jött létre. Az általunk tárgyalt témával kapcsolatban érdemes a munka 12. és 13. kötetét tanulmányozni. L. Bethell (ed.): *The Cambridge History of Latin America*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- ² T. A. Vasconi: *Las ciencias sociales en América del Sur y Chile: 1960–1990*, Introducción. Santiago, Centro de Investigaciones Sociales, Universidad ARCIS, 1995.
- ³ V. Bambirra, A. Lopez, M. Moleiro, S. Kondoruma, C. Núñez, R. Mauro Marini, A. Zapata: *Diez anos de insurrección en América Latina*, 2 kötet, Buenos Aires, Ed. Pla, 1972. Különösen érdemes elolvasni Bambirra Vania általános bevezető cikkét: *Diez anos de insurrección en América Latina*, i. m. 1. k., 23–76.
- ⁴ A Tupamaros mozgalomról: C. Nunez: MLN Tupamaros: los combatientes no se improvisan, i. m., 2. k., 73–112. A braziliai gerillamozgalomról a hetvenes évek elején: R. Mauro Marini: La izquierda revolucionaria y las nuevas condiciones de luchas de la luchas de clases, i. m. 2. k., 113–168; Peruról: S. Kondoruma: Las experiencias de la ultima etapa de las luchas revolucionaria en el Peru, i. m. 2. k., 1–11. Az argentinai gerilla-mozgalomról a korábban idézett cikkeknel sokkal újabb, kritikusabb és „távolságtartóbb” elemzést nyújt: J. Gasparini írása (amely főként a Montoneros mozgalommal foglalkozik): *Mouvements sociaux, pouvoir militaire et guérilla en Argentine. Les années soixante-soixante dix, les années de plomb*. Thèse de doctorat, Suisse, Université de Genève, 1998. november (átdolgozott kiadása spanyolul: J. Gasparini: *Montoneros, final de cuentas*, Buenos Aires, Ed. de la Campana, 1999) és Luis Mattini: *Hombres y mujeres del PRT-ERP*, Buenos Aires, Ed. de la Campana, 1999. A chilei MIR-ről: *MIR, Recueil de textes 1970–1973*. Paris, Éditions Politique Hebdo, 1974; C. Sandoval: *MIR. Una historia*, Santiago, Ed. Trabajadores, 1990; F. Neghme, S. Leiva: *La política del Movimiento de Izquierda Revolucionaria (MIR) durante la Unidad Popular y su influencia sobre los obreros y pobladores de Santiago*, Tesis de licenciatura en educación de historia y geografía, Universidad de Santiago de Chile, 2000. december.
- ⁵ *Libro Blanco del Cambio en Chile*, Santiago, Ed. Lord Cochrane, 1973. Ezt a könyvet, amely az államcsínyt akarja igazolni, és amely tele van történelemhamisítással, részben Gonzalo Vial történész, a *¿Qué Pasa ?* c. folyóirat alapítója jegyezte, aki a diktatúra idején oktatási miniszter volt.
- ⁶ Ezt állítja Luis Heinecke Scott történész és katonatiszt az általa írt kommunistaellenes főmédvényben: *Chile, crónica de un asedio*, 4 kötet, Santiago, Sociedad Editora y Grafica Santa Catalina, 1992.
- ⁷ Victor Osorio Reyes igen jó mérleget vont ebben a kérdésben: Mitos y mentiras del golpe militar, *La Huella*, N°12, Santiago, 2002. szeptember.
- ⁸ Cuya E., La operación Cóndor: El terrorismo de Estado de Alcance transnacional, *Memoria*, N°5, Nürnberg, 1993. december, in: *Ko'Agá Rone'Eta* (1996), www.derechos.org/koaga/viii/1/cuyas.html és G. Meilinger de Sannemann: Confirman en Asunción existencia de la fatídica „Operación Cóndor”, *La Epoca*, Santiago, 1993. március 25.
- ⁹ S. Blixen: Los archivos del terror, *La Nación* (Santiago), 1999. június 27. 7. Érdemes elolvasni Martin Almada beszámolóját is: Calloni Stella: La novela

- del Horror. Martin Almada, *Los Anos del Lobo: Operación Cóndor*, Ed. Continente, Buenos Aires, 1999, 111–119., illetve ugyanettől a szerzőtől/szerplőtől egy elemzést Paraguay-ról a diktatúra idején: M. Almada: *Paraguay: la cárcel olvidada, el país exiliado*, Asunción, Imprenta Salesiana, 1993.
- ¹⁰ Calloni Stella: Los Archivos del horror del Operativo Cóndor, *Equipo Nizkor*, 1998 augusztus 8. www.derechos.org/nizkor/doc/Kondor/calloni.html; G. Mellinger de Sannemann: *Paraguay y la Operación Cóndor en los Archivos del Terror*, szerzői kiadás, Asunción, 1994.
- ¹¹ Lásd Martin Almada összefoglalóját *J'écris pour alerter* címmel: Las intimidaciones del Cóndor, XXIII International Congress of the Latin American Studies Association, Washington DC, 2001. szeptember.
- ¹² Senado de los Estados Unidos (Informe Church): *Acción encubierta en Chile 1963–1973: Informe de la comisión designada para estudiar las operaciones gubernamentales concernientes a actividades de inteligencia*, Washington, 1975. december 18. <http://www.derechos.org/nizkor/chile/doc/encubierta.html>.
- ¹³ Bárki, akit érdekel az állami terrorizmus témája a világban, és hogy milyen szerepet játszott ebben az Egyesült Államok, ellátogathat az alábbi weboldarra, vagy akár le is tölthet onnan egyes eredeti titkosszolgálati dokumentumokat: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/>.
- ¹⁴ Ezek a nők, akiket olykor megvetőleg „a májusi bolond asszonyok” névvel emlegettek, a nyolcvanas években újra felemelték küzdelmük zászlaját azokért a rokonaikért, akiknek a megtorlás következtében vesztett nyomuk, s ezzel jelentős mértékben hozzájárultak az argentin társadalmi mozgalmak újjászervezéséhez. Nem kötöttek semmilyen kompromisszumot a diktatúra utáni kormányokkal, egyebek között a büntetlenség ügyében sem. (lásd pl. N. C. Mariano: *Argentina. Operación Cóndor. Terrorismo de Estado en el Cono Sur*, Buenos Aires, Ed. Lohlé-Lumen, 1998, 23–56).
- ¹⁵ Calloni Stella: La Operación Cóndor al descubierto, *La Jornada*, 2002. augusztus (in *La Insignia*, 2002. augusztus 23: www.lainsignia.org/2002/agosto/ibe_104.htm).
- ¹⁶ J. Patrice Mc Sherry, a *Long Island University* kutatója a hozzáférhetővé tett észak-amerikai levéltéri anyagok között talált egy 1978-ból származó, R. White, az Egyesült Államok paraguayi nagykövete által küldött üzenetet, amely megerősíti, hogy a panamai katonai támaszpont a Kondor-hadművelet egyik koordinációs központja volt. Mc Sherry állítása szerint, a levéltári anyagokból az derül ki, hogy „az Egyesült Államok hivatalos katonai és hírszerzési tisztviselői úgy vélik, a Kondor »legitim terrorista-ellenes szervezet«. A kutató azt is hozzáteszi, hogy „naponta mind több bizonyíték világít rá arra, milyen mélységeig terjedt az Egyesült Államok cinkos részvétele a latin-amerikai elnyomásban. Mindez a hidegháború részét alkotta, és a Kondor-hadművelet bűnei közé tartozott”. El Mostrador: Vinculan «Operación Kondor» con base militar de Estados Unidos en Panama, *Rebelion.org*, 8 mars 20002; <http://www.rebelion.org/ddhh/Kondor080301.htm>.
- ¹⁷ M. Lozada, J. Viaggio, C. Zamorano, E. Barcesat: *Inseguridad y desnacionalización. La doctrina de Seguridad Nacional*, Buenos Aires, Ed. Derechos Humanos, 1985; J. Bourgaux, M. Alvarez: *La ideología de la seguridad nacional en el marco del terrorismo de Estado como sistema de gobierno: el caso chileno*, Bruxelles, Association internationale des juristes démocrates, 1987 (actes du colloque international « El terrorismo de Estado en Chile », Genève, 1986. február 14–15.).

- ¹⁸ CEA, secretaria permanente, *Boletín informativo*, N°1, Santiago du Chile, 1985 (idézi: P. Abramovici: *Opération Kondor, cauchemar de l'Amérique Latine*, *Le Monde Diplomatique*, 2001. május, 24–25).
- ¹⁹ E. Sabato, M. Ruiz, G. Fernandez y otros: *Nunca Mas, Informe de la Comisión Nacional sobre la desaparición de personas*, Buenos Aires, Ed. Eudeba, 1995.
- ²⁰ A. J. Langguth: *Hilden Terrors New York*, New York, Pantheon, 1978, 251.
- ²¹ Ezzel kapcsolatban is érdemes közvetlenül az első kézből származó, feltáró jellegű forrásokat tanulmányozni: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/>.
- ²² Idézi: V. Mahskin in: *Operación Cóndor, su rastro sangriento*, Buenos Aires, Ed. Cartago, 1985, 8.
- ²³ *El Nuevo Herald*, Miami, 2000. szeptember 20. (idézi Pierre Abramovici: *Opération Kondor, cauchemar de l'Amérique Latine*, i. m.).
- ²⁴ Mélyebb elemzést tartalmaz: I. Gonzalez Jansen: *La Triple A*, Buenos Aires, Ed. Contrapunto, 1986.
- ²⁵ Cuya Esteban: *La operación Cóndor : El terrorismo de Estado de Alcance transnacional*, *Memoria*, N°5, Nürnberg, 1993 december, in *Ko'Agá Rone'Eta* (1996), www.derechos.org/koaga/vii/1/cuyas.html
- ²⁶ Például 1974 novemberében egy politikai szerepet nem játszó, de Pascal Andrés Allende, a chilei MIR vezetője környezetéhez tartozó személyt börtönöztek be Buenos Airesben, majd szállítottak el különböző fogolytáborokba, illetve kínvallató központokba. F. Martorell: *Operación Cóndor. El vuelo de la Muerte*, Santiago, Ed. LOM, 1999, 40.
- ²⁷ Lásd: *Nacimiento del Operativo Cóndor in Martín Almada: Las intimidaciones del Cóndor*, XXIII International Congress of the Latin American Studies Association, Washington DC, 2001. szeptember.
- ²⁸ Archivos del Terror, Documentos 00010F 0535 és 0536, idézi Martín Almada: *Las intimidaciones del Cóndor*, XXIII International Congress of the Latin American Studies Association, Washington DC, Septiembre 2001.
- ²⁹ A távirat francia fordítása a *L'Humanité* c. francia lapban jelent meg: *Comment les Etats-Unis ont aidé à éliminer les progressistes dans leur « arrière cour »*; *L'Humanité*, 1998. november 26.. Az eredeti szöveg online változata hozzáférhető az alábbi webhelyen: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB8/ch23-01.htm>.
- ³⁰ H. Calvo Ospina: *Pinochet, la CIA y los terroristas cubanos*, *Le Monde Diplomatique*, edición Cono Sur, Santiago, 2003. szeptember
- ³¹ Lásd: S. Calloni: *Operación Colombo in Los Anos del Lobo: Operación Cóndor*, Buenos Aires, Ed. Continente, 1999, 60–71 N. C. Mariano: *Chile, Operación Cóndor. Terrorismo de Estado en el Cono Sur*, Buenos Aires, Ed. Lohlé-Lumen, 1998, 83–114.
- ³² A jelentést idézi F. Martorell: *Operación Cóndor. El vuelo de la Muerte*, Santiago, Ed. LOM, 1999, 165–166.
- ³³ A számadatok F. Martorell-től valók. Mélyebb elemzés olvasható J. Gasparini-nak a Montoneros-ról írott idézett művében, illetve Luis Mattini-nak az ERP-ről szóló könyvében .
- ³⁴ Ez volt a helyzet például 1978 májusában, amikor Limán egy letartóztatási hullám söpört végig, amelynek során számos értelmiségit és aktivistát tartóztattak le, köztük Hugo Blancót, a perui parasztok mozgalmának trockista vezetőjét (lásd S. Calloni: *Los Anos del Lobo: Operación Cóndor*, Buenos Aires, Ed. Continente, 1999).

- ³⁵ Lásd erről a tanúvallomásokat: P. Miranda: *Terrorismo de Estado: testimonios del Horror en Chile y Argentina*, Santiago, Ed. Sextante, 1989.
- ³⁶ A. Inger, *Trauma y cura en situaciones de terrorismo de estado*, Santiago, CESOC, 1996.

Irodalom

- Ahumada, E., Atria, R., Egana, J. L., Góngora, A., Quesney, C., Saball, G., Villalobos, G.: *Chile. La Memoria Prohibida. Las violaciones de derecho humanos*, 3 kötet., Santiago, Pehuen Ed., 1990.
- Almada, M.: *Las intimidaciones del Cóndor*, XXIII International Congress of the Latin American Studies Association, Washington DC, Septembre 2001.
- Almada, M.: *Paraguay: la cárcel olvidada, el país exiliado*, Asunción, Imprenta Salesiana, 1993.
- Comment les Etats-Unis ont aidé à éliminer les progressistes dans leur « arrière cour », *L'humanité*, 1998. november 26.
- Abramovici, P., "Opération Kondor", cauchemar de l'Amérique Latine, *Le Monde Diplomatique*, 2001. május 24–25.
- Bambirra, V., Lopez, A., Moleiro, M., Kondoruma, S., Núñez, C., Mauro Marini, R., Zapata, A.: *Diez anos de insurrección en America Latina*, 2 kötet, Buenos Aires, Ed. Pla, 1972.
- Bethell, L. (ed.): *The Cambridge History of Latin America*, 13 kötet., Cambridge, Cambridge University Press, 1994. DOI : 10.1017/CHOL9780521395250
- Blixen, S.: Los archivos del terror, *La Nación*, Santiago, 1999. június 27.
- Bourgau, J., Alvarez, M.: *La ideología de la seguridad nacional en el marco del terrorismo de Estado como sistema de gobierno: el caso chileno*, Bruxelles, Association Internationale des juristes démocrates, 1987 (actes du colloque international "El terrorismo de Estado en Chile", Genève, 1986. febrár 14–15.).
- Calloni, S.: La Operación Cóndor al descubierto, *La Jornada* (Mexikó), 2002. augusztus. Idézi *La Insignia*, 2002. augusztus 23. www.lainsignia.org/2002/agosto/ibe_104.htm
- Calloni, S., Los Archivos del horror del Operativo Cóndor, *Equipo Nizkor*, 1998. augusztus, www.dererechos.org/nizkor/doc/Kondor/calloni.html (angolból fordítva a *Covert Action c. folyóirat 1994. augusztusi számából*).
- Calvo Ospina, H.: Pinochet, la CIA y los terroristas cubanos, *Le Monde Diplomatique*, edición Cono Sur, Santiago, 2003. szeptember.
- Calloni, S.: *Los Anos del Lobo: Operación Cóndor*, Buenos Aires, Ed. Continente, 1999.
- CODEPU: *La Gran mentira. El caso de la lista de los 119*, Santiago, Serie Verdad y Justicia, 1994.
- CODEPU: *Mas allá de las fronteras: estudio sobre las personas ejecutadas o desaparecidas fuera de Chile : 1973–1990*, Santiago, Ed. CODEPU, 1996.
- Cuya, E.: La operación Cóndor: El terrorismo de Estado de Alcance transnacional, *Memoria*, N° 5, Nürnberg, 1993. december, in *Ko'Agá Rone'Eta* (1996): www.derechos.org/koaga/vii/1/cuyas.html
- Dinges, J., Landau, S.: *Asesinato en Washington: el caso Letellier*, Santiago, Ed. Planeta, 1990.

- Dirección de Inteligencia Nacional: *Archivos secretos desclasificados de la CIA*, Santiago, LOM, 1999.
- Elias, J.: El abecedé de la Operación Cóndor, Santiago, *La Nación*, 2001.
- Escalante Arellano, J.: *La misión era matar. El juicio a la caravana Pinochet-Arellano*, Santiago, Ed. LOM, 2000.
- Gaudichaud, F.: Contrôle ouvrier et dualisation du pouvoir: le cas du Chili de l'Unité Populaire, *Dissidences – Bulletin d'études des mouvements révolutionnaires*, N°7, Nancy, 2000. december, 3–8.
- Gasparini, J., *Mouvements sociaux, pouvoir militaire et guérilla en Argentine. Les années soixante-soixante dix, les années de plomb*, thèse de doctorat, Suisse, Université de Genève, 1998. november (átdolgozott változata Spanyolul: Gasparini, J.: *Montoneros, final de cuentas*, Buenos Aires, Ed de la Campana, 1999).
- Gonzalez Jansen, I.: *La Triple A*, Buenos Aires, Ed. Contrapunto, 1986.
- Guzman, N.: *Romo, confesiones de un torturador*, Santiago, Ed. Planeta, 2000.
- Heinecke Scott, L.: *Chile, crónica de un asedio*, 4 kötet, Santiago, Sociedad Editora y Grafica Santa Catalina, 1992.
- Hinkelammert, F.: Reflexiones sobre democracia y estatismo, *Proposiciones*, N° 15, Santiago, 1987. december, 77–81.
- Langguth, A. J.: *Hilden Terrors* New York, New York, Pantheon Ed., 1978.
- Lozada, M., Viaggio, J., Zamorano, C., Barcesat, E.: *Inseguridad y desnacionalización. La doctrina de Seguridad Nacional*, Buenos Aires, Ed. Derechos Humanos, 1985.
- Mattini, L.: *Hombres y mujeres del PRT-ERP*, Buenos Aires, Ed de la Campana, 1999.
- Maria Lozada, S., Viaggio, J., Zamorano, C., Barcesat, E.: *Inseguridad y desnacionalización. La doctrina de Seguridad Nacional*, Buenos Aires, Ed. Derechos Humanos, 1985.
- Martorell, F.: *Operación Cóndor. El vuelo de la Muerte*, Santiago, Ed. LOM, 1999.
- Mellinger de Sannemann, G.: *Paraguay y la Operación Cóndor en los Archivos del Terror*, Asunción, Ed. de l'auteur, 1994.
- Mellinger de Sannemann; G.: *Paraguay en el Operativo Cóndor*, Asunción, RP Ediciones, 1989.
- Meilinger de Sannemann, G.: Confirman en Asunción existencia de la fatídica "Operación Cóndor", *La Epoca*, Santiago, 1993. március 25.
- MIR: *Recueil de textes 1970–1973*, Paris, Ed. Politique Hebdo, 1974.
- Miranda, P.: *Terrorismo de Estado: testimonios del Horror en Chile y Argentina*, Santiago, Ed. Sextante, 1989.
- Morente Aznar, A., CIA mito o realidad: la mano de la CIA en el asesinato de O. Letelier, *La Tercera*, Santiago, 1989. február 26.
- Neghme F., Leiva, S.: *La política del Movimiento de Izquierda Revolucionaria (MIR) durante la Unidad Popular y su influencia sobre los obreros y pobladores de Santiago*, Tesis de licenciatura en educación de historia y geografía, Universidad de Santiago de Chile, 2000. december.
- El Mostrador: Vinculan "Operación Cóndor" con base militar de Estados Unidos en Panamá, *Rebellion.org*, 2002. március 8. <http://www.rebellion.org/ddhh/Kondor080301.htm>.
- The National Security Archive: *Chile and the United States: Declassified*

- Documents relating to the Military Coup, 1970–1976*, Washington; <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB8/nsaebb8.htm>
- Osorio, V.: Mitos y mentiras del golpe militar, *La Huella*, N° 12, Santiago, 2002. szeptember.
- Petras, J.: Economía política del terror estatal: Chile, El Salvador y Brasil, *Estado y régimen en Latinoamérica*, ed. Revolución, Madrid, 1987, 31–66.
- Petro, G.: Indulto a paramilitares, *Rebelión.org*, 2003. január 15. <http://www.rebelion.org/plancolombia/petro150103.htm>.
- Poo, X.: La riesgosa labor del descubridor, Santiago, *La Época*, 1993. február 28.
- La Republica en la Red: Los garfios del crimen clavados en América Latina, *Rebelión.org*, 2003. január 15. <http://www.rebelion.org/ddhh/cia130103.htm>.
- Rettig Guisse, R. (comp.): Informe de la Comisión Verdad y Reconciliación, *La Nación*, Santiago, 1991, március 1.
- Rivano, L.: *La CIA mato a Letelier: otra hipótesis*, Santiago, Ed. Luis Rivano, 1995.
- Rojas, M. E.: *La represión en Chile. Los Hechos*, Santiago, Ed. IEFALA, 1998.
- Sabato, E., Ruiz, M., Fernandez, G. y otros: *Nunca Mas, Informe de la Comisión Nacional sobre la desaparición de personas*, Buenos Aires, Ed. Eudeba, 1995.
- Salazar, M.: *Contreras, historia de un intocable*, Ed. Grijalbo, Santiago, 1995.
- Sandoval, C.: *MIR. Una historia*, Ed Trabajadores, Santiago, 1990.
- Sivak, M.: *El asesinato de Juan José Torres*, Buenos Aires, Ed. Serpaj, 1997.
- Senado de los Estados Unidos (Informe Hinchey): *Actividades de la CIA en Chile*, Washington, 2000. szeptember 18. <http://www.derechos.org/nizkor/chile/doc/hinchey-e.html>
- Senado de los Estados Unidos (Informe Church): *Acción encubierta en Chile 1963-1973 : Informe de la comisión designada para estudiar las operaciones gubernamentales concernientes a actividades de inteligencia*, Washington, 1975. december 18. <http://www.derechos.org/nizkor/chile/doc/encubierta.html>.
- Varas, F., Orrego, C.: *El Caso Letelier*, Santiago, Ed. Aconagua, 1990.
- Vasconi, T. A.: *Las ciencias sociales en América del Sur y Chile : 1960–1990*, Santiago, Centro de Investigaciones Sociales, Universidad ARCIS, 1995.

(Fordította: Fáber András)

Eredeti megjelenés: AMNIS Revue de civilisation contemporaine Europe/Amériques, 2003/3. sz. <https://amnis.revues.org/473#ftn1>

„Ha vannak dolgok, amiket meg kell tenni, tegyék meg gyorsan!”

Henri Kissinger amerikai külügyminiszter
nem hivatalos megbeszélése
az argentin junta vezetőivel, 1976. június

Washington, 2004. augusztus 27. – Egy titkosítás alól újonnan fölordott és a *National Security Archive* (Nemzetbiztonsági Archívum)¹ által megszerzett dokumentum arról tanúskodik, hogy az emberi jogok óriási mértékű megsértése közepette, amelyet az argentin biztonsági erők követtek el 1976-ban, Henry Kissinger külügyminiszter azt mondotta az argentin külügyminiszternek, César Augusto Guzzetti tengernagynak:

Ha vannak dolgok, amiket meg kell tenni, tegyék meg gyorsan. De gyorsan vissza kell térni a normális eljárásokhoz.

Kissinger megjegyzése egy 13 oldalas *Emlékeztető (Memorandum of Conversation)* része, amely a közte és Guzzetti tengernagy, külügyminiszter között június 10-én, Santiago de Chilében megejtett találkozóról számol be.

Némi kölcsönös tréfákozás után Guzzetti rátért a találkozó lényegére:

Fő problémánk Argentínában a terrorizmus. Ez az első számú prioritása a jelenlegi kormánynak, amelyik március 24-én lépett hivatalba. A megoldásnak két aspektusa van. Az első: biztosítani az ország belbiztonságát; a második: megoldani a legsürgetőbb gazdasági problémákat az elkövetkező 6–12 hónap során. Argentínának szüksége van az Egyesült Államok megértésére és támogatására...

¹ A George Washington Egyetem épületében működő nem kormányzati intézmény; lásd: <http://nsarchive.gwu.edu/>.

Kissinger Guzzetti helyzetjelentésére válaszolva, azt mondta:

Figyelmesen követtük az Argentínában zajló eseményeket. Minden jót kívánunk az új kormánynak. Kívánjuk, hogy sikerrel járjanak. Megtesszük, amit csak tudunk, hogy hozzásegítsük a sikerhez.

Miközben a nemzetközi közösség, az amerikai média, az egyetemek és a tudományos intézmények, az amerikai Kongresszus, sőt, még az Egyesült Államok argentinai nagykövetsége is hangosan tiltakozott az argentin hadsereg által tudósok, munkásvezetők, diákok és politikusok emberi jogainak lépten-nyomon elkövetett megsértése ellen, Kissinger külügyminiszter azt mondta Guzzettinek:

Tudatában vagyunk, hogy önök nehéz időszakot élnek át. Különös kor ez, amikor a politikai, a bűnöző és a terrorista tevékenység világos választóvonalak nélkül hajlamos egybemosódni. Megértjük, hogy önöknek meg kell szilárdítaniuk a kormány tekintélyét.

Robert Hill nagykövet mindössze két héttel korábban, május 28-án adott át az Egyesült Államok nevében egy emberi jogokról szóló demarso-t Guzzetti tengeragnak. A nagykövetséget mélységesen aggasztotta három amerikai nő, köztük a Fulbright (Alapítvány) argentinai koordinátora, Elida Messina elrablása és megkínzása, valamint a Déli kúp (Latin-Amerika déli felének országai) politikai menekültjei ellen intézett támadások hulláma. Hill erőfeszítéseivel ellentétben, Kissinger miniszter azt mondta Guzzettinek a megbeszélésükről készült emlékeztető szerint:

Az Egyesült Államokban erős hazai nyomást gyakorolnak ránk, hogy tegyünk valamit az emberi jogok ügyében... Mi azt akarjuk, hogy önök sikerrel járjanak. Nem akarjuk zaklatni önöket. Én megteszem, ami tőlem telik...

Egy másik dokumentum, amelyet nemrégiben kutattott föl, és tett föl első ízben a Világhálóra a Nemzetbiztonsági Archivum, arról tanúskodik, hogy 1976. július 9-én kifejezetten azokról a fékevesztett elnyomó intézkedésekről szóló összefoglalót kapott kézhez Kissinger miniszter, amelyekre Argentínában került sor:

Az az elméletük, hogy ők is alkalmazhatják a chilei módszert, tájékoztatta őt latin-amerikai főtanácsadója, Harry Shlaudeman, vagyis hogy terrorizálhatják az ellenzékét – akár papokat, apácákat és egyebeket is megölhetnek.

A Nemzetbiztonsági Archivum által korábban közzétett dokumentumok tanúsítják, hogy 1976 szeptemberében Hill nagykövet ismét

panaszt emelt Guzzettinél az emberi jogok elképesztő megsértése ellen Argentínában. Guzzetti ezt elutasította, mondván:

Amikor Santiagóban Kissinger külügyminiszterrel találkozott, ez utóbbi azt mondta neki, „reméli, hogy az argentin kormány képes lesz úrrá lenni a terrorista problémán, amilyen gyorsan csak lehet.” Guzzetti azt mondta, hogy beszámolt erről Videla elnöknek és a kabinetnek, s hogy az volt a benyomásuk, az USA kormányát legfőképpen nem az emberi jogok ügye érdekelte, hanem az, hogy az argentin kormány „gyorsan legyen túl rajta”.

Kissinger megismételte ezt az üzenetét egy másik találkozásán Guzzettivel, New Yorkban, október 7-én, mondván: „minél gyorsabban járnak sikerrel, annál jobb.”

Hill nagykövet utóbb keseregve panaszkodott a külügyminisztériumnak, hogy Guzzetti „ujjongó állapotban” tért haza Argentínába a külügyminiszterrel történt találkozása után.

„Az emlékeztető megmagyarázza, miért hitték úgy az argentin tábornokok, hogy világos üzenetet kaptak a külügyminisztertől: szabad kezét engednek nekik a piszkos háború lefolytatására”, mondta Carlos Osorio, a *Déli kúp Dokumentációs Projekt (Southern Cone Documentation Project)* igazgatója a Nemzetbiztonsági Archívumban. „Úgy látszik, Kissinger miniszter »zöld utat« adott az argentin katonaságnak az 1976 júniusában Santiagóban Guzzettivel megejtett találkozásán”, fűzte hozzá.

Az *Emlékeztetőt* a Nemzetbiztonsági Archívum Déli kúp Dokumentációs Projektje az információ szabadságáról szóló törvény jegyében szerezte meg a külügyminisztériumhoz benyújtott kérelem révén, amelyet 2002 augusztusában iktattak, s az iratot 2004 februárjában, fellebbezés után bocsátották a kérelmező rendelkezésére. A dokumentumot tévesen datálták 1976. június 6-ra. A találkozóra 1976. június 10-én reggel került sor, amelyik nap délelőttjén Kissinger külügyminiszter az *Amerikai Államok Szervezete* Santiago de Chile-i közgyűlésén résztvevő több külföldi méltósággal is találkozott, majd aznap délután elutazott Mexikóvárosba. [...]

Santiagóban Guzzetti beszélt Kissingernek arról, milyen nehézségekbe ütköznek az argentin biztonsági erők a menekültekkel való elbánás során, főképp az információ hiánya miatt:

[a menekültek] nem akarnak regisztrálni... Nincsenek neveink. Csakis a menekültbizottságok tudnak valamit részletesen...

Egy nappal korábban az argentin titkosszolgálat biztonsági erői kifosztották Buenos Airesben a *Catholic Commission for Refugees (Katolikus Bizottság a Menekültekért)* irodáját, és ellopták a menekül-

tek nyilvántartását. A Guzzetti–Kissinger-találkozó másnapján, június 11-én elröbaltak huszonnégy chilei és uruguayi menekültet, két napig jogtalanul fogva tartották, s egy összevont argentin–chilei–uruguayi osztág kínvallatásnak vetette alá őket.

Guzzetti a titkosszolgálatnak a szomszédos diktatúrákkal való összehangolását is ecsetelte:

*A terrorista probléma az egész Déli kúp számára általános. Le-
küzdése végett bátorítjuk a szomszédjainkkal való összefogásra
irányuló közös erőfeszítéseket... Mindegyikkel: Chilével, Paraguay-
jal, Bolíviával, Uruguay-jal, Brazíliával.*

Ez az együttműködés a *Condor Hadművelet (Operation Condor)* fedőnevet kapta.

A találkozó idején a külügyminisztérium gyanította, hogy a Déli kúp katonai rezsimei összehangolt rajtaütést hajtanak végre a menekültek ellen Argentínában; Kissinger kapott is egy különleges táviratot Washingtonból, amely eligazította őt ez ügyben, épp' mielőtt Guzzettivel találkozott volna aznap reggel. De az *Emlékeztető* nem tartalmaz semmilyen utalást Kissinger részéről arra, hogy a Déli kúp biztonsági együttműködését aggályosnak találja az emberi jogok vonatkozásában.

1976 végéig tízezer argentin gyilkoltak meg az argentin biztonsági erők, vagy legalábbis ennyien tűntek el nyomtalanul; fél tucat amerikai állampolgárt raboltak el és kínoztak meg. Nemzetközi viszonylatban az argentin katonaság és titkosszolgálati erők s a Déli kúp többi hadse-
rege közötti együttműködés következtében száz meg száz uruguayi, chilei, bolíviai, paraguayi és brazil tűnt el, szenvedett kínvallatást és/ vagy halt kínhalált.

A Kissinger–Guzzetti-találkozóról készült Emlékeztető kivonata

Guzzetti: Fő problémánk Argentínában a terrorizmus. Ez az első számú prioritása a jelenlegi kormánynak, amelyik március 24-én lépett hivatalba. Két aspektusa van a megoldásnak. Az első: biztosítani az ország belbiztonságát; a második: megoldani a legsürgetőbb gazdasági problémákat az elkövetkező 6–12 hónap során. Argentínának szüksége van az Egyesült államok megértésére és támogatására...

Kissinger: Figyelmesen követtük az Argentínában zajló eseményeket. Minden jót kívánunk az új kormánynak. Kívánjuk, hogy sikerrel járjon. Megtesszük, amit csak tudunk, hogy hozzásegítsük a sikerhez. Tudatában vagyunk, hogy önök nehéz időszakot élnek át. Különös kor ez, amikor a politikai, a bűnöző és a terrorista tevékenységek világos választóvonalak nélkül hajlamosak egybeesni. Megértjük, hogy

önöknek meg kell szilárdítaniuk a kormány tekintélyét.

Guzzetti: A külföldi sajtó sok problémát okoz nekünk, nagyon különös módon tolmácsolja az eseményeket. A sajtókritika bizalmi problémákat okoz. Gyön-gíti az argentin kormányba vetett nemzetközi bizalmat...

Guzzetti és Kissinger

Kissinger: A legsúlyosabb bűnnek azt rója föl a sajtó, hogy leváltották a baloldali kormányt.

Guzzetti: Van még súlyosabb is ennél.

Kissinger: Belátom, hogy nincs más választásuk, mint helyreállítani a kormány tekintélyét. De az is világos, hogy a normális eljárások hiányát önök ellen fogják fölhasználni. [...]

Guzzetti [a menekültek ezreiről Argentínában]:

Jöttek az összes velünk szomszédos országból: Uruguayból, Paraguayból, Bolíviából meg Chiléből... Sokan földalatti támogatást nyújtanak a terrorizmusnak. Chilében a kormányváltás nagyon nagy számú baloldali menekültet eredményezett. A perónista kormány annak idején nagyon nagy számban szívesen látta őket Argentínában.

Kissinger: Önök mindenkor visszaküldhetik őket.

Guzzetti: Elemi emberi jogi okokból nem küldhetjük vissza őket Chilébe... Senki sem akarja befogadni őket. Nagyon sok a terrorista.

Kissinger: Próbálkoztak a PFSZ-fel (ti. a Palesztinai Felszabadítási Szervezettel – a szerk.)? Nekik több terroristára van szükségük. De komolyra fordítva a szót: mi nem tudjuk megmondani önöknek, hogyan kezeljék ezt a népséget. Mit fognak tenni? [...]

Kissinger: Értem a problémát. De ha senki sem akarja befogadni őket, akkor önök mit tehetnek?

Guzzetti: Aggaszt minket a terrorista problémába való belekeveredésük. De sokan félnek a zaklatástól, és nem akarják, hogy nyilván-tartásba vegyék őket. [...]

Kissinger: És ezek közül, érzése szerint, mennyien folytatnak illegális tevékenységet?

Guzzetti: Nehéz megmondani. Talán úgy tízezren. Csupán 150 chilei legális. Nincsenek neveink. Csakis a menekültbizottságok tudnak valamit részletesen. De problémáik feszültséget okoznak, és néha még logisztikai támogatást is nyújtanak a gerilláknak.

Kissinger: Kívánjuk, hogy sikerrel járjanak. [...]

Guzzetti: A terrorizmus az egész Déli kúp számára általános probléma. Leküzdése végett bátorítjuk a szomszédjainkkal való összefogásra irányuló közös erőfeszítéseket... Mindegyikkel: Chilével, Paraguay-jal, Bolíviával, Uruguay-jal, Brazíliával.

Kissinger: Vegyem úgy, hogy Ön közös gazdasági tevékenységről beszél?

Guzzetti: Igen. A terrorista és a gazdasági fronton folytatott tevékenységről egyaránt.

Kissinger: Ó! Azt gondoltam, csupán a biztonságra utalt. Nem járhatnak sikerrel, ha csupán a terrorizmusra figyelnek, és mellőzik annak okait. [...]

Kissinger: Hadd mondjam meg, barátilag, úgy vettem észre, hogy a katonai kormányok nem mindig a leghatékonyabban birkóznak meg az efféle a problémákkal... Így aztán egy idő után sokan, akik nem értik a helyzetet, kezdenek szembefordulni a katonákkal, és a probléma igen-csak összetett. A chileieknek például nem sikerült túljutniuk a kezdeti problémáikon, és fokozatosan elszigetelődtek. Önöknek nemzetközi erőfeszítéseket kell tenniük annak érdekében, hogy megértsék problémáikat. Különben önök is fokozódó támadásoknak lesznek kitéve. Ha vannak dolgok, amiket meg kell tenni, gyorsan tegyék meg. De gyorsan vissza kell majd térni a normális eljárásokhoz. [...]

Kissinger: Bizonyosan igaz, hogy bármi legyen is eredetileg a helyzet, a terrorizmus gyakran nyer külföldről támogatást. És ez a külső támogatás az elfojtására irányuló erőfeszítések ellenében újabb nyomást hoz létre. De akkor sem összpontosíthatnak egyedül csak a terrorizmusra. Ha ezt teszik, csakis a saját problémáikat súlyosbítják.

Guzzetti: Igen, szükség van a politikai jogok és a tekintély közti egyensúlyra.

Kissinger: Egyetértek. Ha nem veszik ezt tekintetbe, az komoly problémákat okozhat. Az Egyesült Államokban erős nyomást gyakorolnak ránk, hogy tegyünk valamit az emberi jogok ügyében.

Guzzetti: A terroristák keményen dolgoznak azon, hogy áldozatok színében tűnjenek föl, pedig hát ők a valódi agresszorok.

Kissinger: Mi azt akarjuk, hogy önök sikerrel járjanak. Nem akarjuk zaklatni önöket. Én megteszem, ami tőlem telik... [...]

(Fordította Csala Károly)

Eredeti megjelenés: National Security Archive Electronic Briefing Book No. 133.

Edited by Carlos Osorio and Kathleen Costar. Posted August 27, 2004.
<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB133/>

Kissinger és Videla

A műhegyektől a politikai vallásig

Kiállítás a magyar kultúra jobbszéléről

Trianon márkájú injekcióstű, a turáni egyistenhívők szertartásának leírása, „Igazságot Magyarországnak!” feliratú trikó, rovásírás-be-tűtészta és hasonlók tekinthetők meg KissPál Szabolcs¹ kiállításán, amely javarészt a szélsőjobboldali mozgalmak tárgyi-képi kultúráját összegzi. A marosvásárhelyi születésű, Budapesten élő művész gyűjteménye, *A műhegyektől a politikai vallásig (Magyar Trilógia)* 2016 decemberétől 2017. februárig a kolozsvári Tranzit.ro kiállítótermében volt megtekinthető, márciustól június elsejéig pedig a prágai Kostka Galériában látható.

A kiállítást hetven tárgy, negyvenhat nyomtatott dokumentum és tizenegy videofelvétel alkotja. Meglehetősen eklektikus kínálat: megjeleníti a második világháború tárgyi kultúráját, szöveges emlékekeit, a mai szélsőjobboldalishoz tartozó tárgyakat és két doku-fikciót, amelyek párhuzamot állítanak fel a mai magyar kormány és a Horthy-korszak ideológiája között. A trilógia három narratívát foglal magában: a politikai retorika által kisajátított tájról szóló áldokumentumfilmet, a *Szerelmes földrajz*ot, a nemzeti szimbólumok mentén felépülő, szintén áldokumentumfilmet (*A lehullott turultoll felemelkedése*), valamint a politikai vallást (*A Szakadék Lelet*). A *Szerelmes földrajz* a budapesti állatkertben található Nagy Szikla történetét ismerteti korabeli fotók és híradók feldolgozásával, Trianon utáni jelentését boncolgatva, illetve ismertette egy székely család állatkertbe költözését. Rámutat a revizionizmust működtető frusztráció következményeire, és olyan ellentétpárokkal operál, mint például az Erdélybe áttelepülő, vidám családokat szállító vonat, illetve zsidókat deportáló vagonok képe. *A lehullott turultoll felemelkedése* a turulmadár mint nemzeti szimbólum aktuális jelentéseit vázolja fel.

A *Szakadék lelet* tárgyait, a kiállítás kerettörténete szerint, a Pilis hegységben bukkantak. A „szakrális geográfia” és az „alternatív történetírás” diskurzusai szerint, a környék a világ „szívcsakrájaként” működik – mint ismert, a csakra a hindu tantrizmus és tantrikus buddhizmus kultúrájából ered; a szóban forgó szubkultúrákban tehát a keresztény

KissPál Szabolcs

és az ősi pogányság legitimitása mellett a keleti hatás is fellelhető. A kiállítás tárgyait pszeudo-archeológusok egy névtelen csoportja a „világ fő spirituális tengelyeinek” kereszteződésénél találta meg 2010. májusában – a történet szerint, részben egy Tamás nevű fiktív szereplő, részben egy ismeretlen személy hagyatékaként. A tárgyakat a hely keleti részén egy lőszeresládában, a nyugati felén pedig egy hátizsákban találták – ez utóbbi tartozott a Tamás nevű fiktív személyhez. Amint azt később látni fogjuk, a kiállítás tárgyainak egy része valódi, egy része meg hamisított, a művész által átalakított, s a mögéjük szőtt történetek szintén a valóság vagy a fikció termékei. A szerző a tézist fejti ki, amely szerint a nemzetalkotás folyamata a kirekesztésen keresztül, a politikai vallás eszközével valósul meg. KissPál Szabolcs célja azonban – mint azt kolozsvári, kétszemélyes múzeumlátogatásunkon kifejtette – nem üres provokáció volt, hanem elsősorban arra kívánta fölhívni a figyelmet, hogy éppen a szimbólumok politikai használata és kisajátítása válik a provokatív kritika tárgyává, nem pedig az általa feltárt jelenségek.

A kiállításához mellékelt anyagból megtudjuk, hogy a hegy legitíkosabb részét, a Holdvilág-árkot már 1939-ben kutatni kezdték; Sashegyi Sándor amatőr régész próbálkozásait pedig sokan követték. A kutatók sorához csatlakozott Szörényi Levente zeneszerző is,² aki édesapja nyomdokaiba lépve dolgozott a terület feltárásán a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutatócsoportjával közösen.

Mint említettük, számos valódi és hamis, vagy átalakított tárgy alkotja *A Szakadék leletét*. Ezek „származási helyét” KissPál Szabolcs minden alkalommal megjelölte, így tudhatjuk, hogy a fiktív szereplő, Tamás tárgyai voltak-e, vagy az ismeretlen személy hagyatékának részét

képezik. Katonai vizespalack és Magyarország-térkép mellett találunk Nagy-Magyarország faliórát, vagy Johann Gottfried Herder kitüntetését, akinek egyik jövődöleése értelmében a magyar nemzet asszimilálódni fog az őt körülvevő szláv nyelvi tengerbe. Az ismeretlen tulajdonoshoz tartozik egy lőszeresláda is, amely mellett elsősegély doboz áll mint a két világháború között élő Tamás tulajdona. Hozzá tartozik például egy hátzszak, amelyet Tamás, a történet szerint, valószínűleg „Yoel Palgitól, egy kolozsvári születésű, az akkor brit fennhatóság alatti Palesztinában élő zsidó partizántól kapta 1944 júniusában.” A hátzszak Palgi bajtársának, Szenes Hannának tulajdonát képezhetette, aki ejtőernyős és Magyarországon született fiatal zsidó költő volt. Szenes „Palesztinába alijázott 1939-ben,” majd a WAAF³ kötelékében partizánként került Magyarországra a magyar zsidók megmentésére. 1944-ben letartóztatták, bebörtönözték és megkínózták, majd kivégezték. A két személy egyébként valóban létezett, a kiállításon látható hátzszakot azonban csak a kiállító fantáziája kötötte össze velük. Számos más tárgy lelhető fel: származási bizonyítvány, *Justice for Hungary* (Igazságot Magyarországnak) levelezőlap, női portré, amelyen talán Tamás édesanyja látható, és egy halvány felirat: „Tikkun olam, 1914. július 28.” – a *Tikkun olam* a judaizmusban a világ megjavítását jelenti. Bekerült a gyűjteménybe többnyelvű levelezőlap és pohár a *Magyar Hiszekegy* szövegével, egy gyors ugrással pedig egy drótkerítés darabja, amely a menekültáradat magyarországi feltartóztatására utal. Találunk ugyanakkor a harmincas évekből származó antiszemita karikatúrát, vagy 1919-es képeslapot is, amely a hábtatamadás legendáját jelöli: eszerint Németország azért veszítette el az első világháborút, mert a civilek, különösen a köztársaságiak elárulták az országukat. Másolatokat találunk az *Egyenlőség* című újságból, az *Orthodox Zsidó Újságból* és a *Budapesti Hírlapból*, de elfér mellettük a Turul labdajáték reklámja vagy a Turul Szövetség kitüntetése is, valamint egy nyíl hamvai, amelyeket Tamás egy Kodak filmdobozba tett. A kiállítás összesen 135 elemet tartalmaz, és amint a rövid felsorolásból látható, a kort több perspektívából, a maga sokszínűségében igyekszik megragadni.

KissPál Szabolccsal alkalmunk volt beszélgetni az *A műhegyektől a politikai vallásig (Magyar Trilógia)* c. munkájáról. Az alábbiakban vallott a provokációhoz fűződő viszonyáról, a Horthy- és az Orbán-korszak párhuzamáról, illetve arról, hogy ő maga hogyan viszonyult a kiállítás összeállítása előtt és után azokról a mozgalmakról, hiedelmekről és politikai eszközökről, amelyeket feltárt.

Azok számára, akik a szubkultúrához kapcsolódnak valamilyen formában, akár provokatív is lehet ez a kiállítás. Szándékodban állt ez?

Nem a provokáció volt az elsődleges célom, de nyilván lehetnek olyan értelmezései a kiállításnak, amelyek szerint igen. Kétségtelen,

hogy egy-egy gondolat vagy tárgy, mint például a módosított Horthy-kori irredenta relikvia az elszakított területek kiűrt földmaradványaival provokatívnak tűnhet – de a tárgyak tágabb történetbe vannak ágyazva, amelynek célja nem a provokáció, hanem az esetenként provokatív élő kritika.

A kiállítás deszakralizálja azt, ami sokak számára szakrális. Mit gondolsz, meddig lehet elmenni ezzel?

Szerintem elég messze, mivel úgy gondolom, hogy a szakrális dolgok köre többé-kevésbé körülhatárolható, miközben persze bárki tekinthet szakrálisnak, amit csak éppen akar. Ha viszont nincs konszenzus afőlről, hogy mit, mihez képest tartunk szakrálisnak, akkor a deszakralizálásnak sincs értelme. Például egy jól ismert, használatban levő, dogmatikailag beágyazott és referált szimbólum deszakralizálása lehet sértő, viszont egy húszas évekbeli sorozatgyártott tömegtermékkel, ami ráadásul a korabeli politikai propaganda része volt, más a helyzet.

Párhuzamot állítottál a Horthy-korszak és az Orbán-rendszer között. Milyen közös elemeket találtál, hogyan kapcsolható össze a két rezsim?

Világos szerkezeti jellemzője a projektnek, hogy kapcsolatot teremt a Horthy- és a Fidesz-korszak politikai ideológiái között. Ezt a kapcsolatot egyrészt maga a kormányzat tevékenysége és kinyilatkoztatott szándékai támasztják alá. A köztéri szimbólumrendszerek alakításától az emlékezet-politikai gyakorlaton keresztül az intézmények és hétköznapi irányításának módján át sok mindenben kifejezésre jut az, hogy a jelen rendszer ideológiai előképként tekint a Horthy-korra. Az általam teremtett múzeumi narratíva azzal a két dokumentumfotóval zárul, amelyek egyikén egy Horthy-portrét emelnek a magasba a negyvenes években, míg a másik, napjainkban készült képen egy olyan Orbán Viktor-portrét ábrázoló pólót tartanak fel hasonló módon, amelyen az „Élő isten” felirat olvasható. Van a kiállításnak néhány sarkalatos pontja, amelyek az oktatáshoz, sporthoz, a valláshoz és a nemzetfogalomhoz való viszonyban ragadják meg ezt a párhuzamot. Ahogyan például az oktatás militarizálódott a húszas-harmincas években, az nagyfokú hasonlóságot mutat a napjainkban zajló tanügyi rendelkezések szellemiségével – a 2012-es nemzeti alaptantervben nemcsak az irodalommal meg egyéb, kultúrával kapcsolatos részek kerültek átszabásra, hanem például a testnevelés is. Ezt a jelen oktatáspolitikája is egyre inkább az egészséges nemzeti test kinevelésének eszközeként értelmezi, akárcsak a húszas évek oktatási reformjai, amelyek a ma gyakran megidézett Klebelsberg Kuno ne-

véhez kötődnek. Az a kormányzati szándék, hogy minél több stadion és lőtér épüljön, valamint az a gondolat, hogy a sport és a testtel való foglalatosság valamiféle nemzeti érdek, mind-mind szoros párhuzamokat mutat a két korszakban.

A kiállítás ötletét az Orbán-rendszer adta, vagy később született meg a koncepció, hogy azt párhuzamba állítsd a feltérképezett Horthy-rendszerrel?

Mondhatnám, hogy a rezsim provokálta. Gyakran érzem úgy, hogy nem én provokálok, hanem engem provokálnak. A rendszer különböző megnyilvánulásai, intézkedései illetve azok kritikája meghatározták a projekt alakulását, és az irredentizmus, az ifjúság, a sport és a militarizálódás összefüggései vezettek el a húszas-harmincas évekhez. Számos esetben ugyanakkor gondolatmenetemet nemcsak a jelenre irányuló kritikai reflexió vezérelte, hanem a folyamatot maguk a tárgyak, dokumentumok és a köztük levő – esetenként revelatív – összefüggések inspirálták. Kétségtelen, hogy a kiállításnak van egy karakteres kritikai jellege mindkét korrall kapcsolatban.

Hogyan alakult a viszonyulásod a szélsőjobboldali mozgalmakhoz és a vizsgált korszakhoz abban a folyamatban, amelyikben végül megszületett a kiállítás?

Természetesen volt és van politikai véleményem, amely távol áll a keresztény-konzervatív és a nemzeti-radikális oldaltól egyaránt – ez a kiállítás egészéből kiolvasható. A vizsgált politikai irányzatokhoz kezdettől kritikus volt a viszonyom: számos részletében szemforgatónak, hamisnak, hazugnak, vagy akár veszélyesnek tartom őket. Ez az álláspontom nem változott a folyamatban. A „nemzeti” fogalma kapcsán egy szélesebb politikai spektrumról beszélhetünk, ahová sokféle irányzat belefér. Egyik oldalon a keresztény-konzervatív, a másikon pedig az ősmagyar-újpogány retorika érvényesül. A Fidesz és a Jobbik különböző módokon támogatja mindkettőt, ráadásul ezek az oldalak gyakran átfedik egymást. Nemcsak a vallás területén keveredik például az újpogány sámánizmus és a Szűz Mária-kultusz, hanem a politikai ideológiák is fedésbe kerülnek, például a revizionista nosztalgia esetében. A Fidesz nem támogatja nyíltan a *Kurultaj Fesztivált*, de azért Lezsák Sándor és különböző miniszteri biztosok fölbukkannak a környékén, és a rendezvény 70 millió forintos állami támogatást kapott 2012-ben. Más kérdés, hogy feltehetőleg nem fogjuk a Fidesz elnökét ott látni a Kurultajon, Vona Gábor viszont megjelenik ott. Orbán Viktort keresztény rendezvényeken fogjuk látni, mert ez jobban illeszkedik az aktuális kurzus irányultságához, a Horthy-párhuzamhoz, és a kereszténydemokraták nemlétező pártjával is ki kell egyezni.

A Kurultajon járva egyébként árnyaltabb képet kaptam a jelenségről. Az irdatlan butaság és a politikai fanatizmus közelebbről változatosabb: vannak, akik számára a sámánizmus spirituális kérdés, a látogatók 15-20 százaléka pedig külföldi turista. Az erős nemzeti és politikai elkötelezettségek mellett is túlzás lenne azt állítani, hogy ez egy nettó náci rendezvény lenne. Vannak ott természetesen bőven radikális jobboldaliak, tradicionalista mélymagyarok és nációk is, vannak *Tengrhívők*, irredenta nemzeti-keresztények és többféle újpogány tradíciót képviselő sámán-papok. Ez utóbbiak egy része például megnyilatkozásaiban elzárkózik a politikai kérdésektől, mások viszont szoros kapcsolatot ápolnak a radikális jobboldallal.

Jegyzetek

- ¹ KissPál Szabolcs 1967-ben született Marosvásárhelyen. 1993 óta él Budapesten, munkássága fókuszában az új médiumok, a vizuális művészetek és a társadalmi problémák metszésterülete áll. Munkái számos nemzetközi kiállításon szerepeltek, többek között a *Velencei Biennálén*, a New York-i *International Studio & Curatorial Programban*, az amszterdami *Stedelijk Museumban*, a szöuli *Médiaművészeti Biennálén* és több kortárművészeti múzeumban, illetve gyűjteményben (Budapesten, Bukarestben, Párizsban és Wrocławban). Az elmúlt évek során több aktivista csoport alapításában és tevékenységében is szerepet vállalt, így a *Szabad Művészek*, az *Eleven Emlékmű* vagy a *Harmadik Szektor* életében. Tanított magyarországi és külföldi egyetemen, jelenleg egyetemi docens a *Magyar Képzőművészeti Egyetem* Intermédia tanszékén.
- ² <http://szegedma.hu/hir/szeged/2012/10/szorenyi-levente-nem-arpad-sirjat-keressuk-hanem-osszefugeseket-video.html>
- ³ *Women's Auxiliary Air Force – Női Kisegítő Légierő*: a brit légierő 1939-ben alapított alakulata – a szerk.

MEGJELENT

Király Jenő: A mai film szimbolikája

Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2017

Kapható az Írók Boltjában és a Bookline-on valamint
megrendelhető közvetlenül a kiadótól
az eszmelet1989@gmail.com e-mail címen

A Balázs Béla- és Hauser Arnold-díjas szerző új könyve – A mai film szimbolikája – azt kutatja, hogy korunk emberének lelki és társadalmi problémái miként jelennek meg általában a kor tipikus és különösképpen a legújabb idők jelentős, reprezentatív filmjeiben. A filmek gyakran a társadalomtudományokat megelőző érzékenységgel mutatják be a lelki hidegség és közöny, a szellemi cinizmus, az önimádat és a szenvedélybetegségek elhatalmasodását, a nemi szerepek bomlását, a házasság váltságát, a gyermekkor eltorzulását és az ennek nyomában járó általános infantilizációt, a konkurencia elvadulását és a korrupció elhatalmasodását, a társadalmakon belüli és a társadalmak közötti kiéleződő viszonyokat, az életszínvonal különbségeinek abszurdá és elviselhetetlenné válását. A szerző könyve a mai turbókapitalizmus kártékonyságának előrejelzéseit már a némafilmben kimutatja, de a végeredmény, az emberiség összeomlása jellemzésére összpontosít, melyet a könyv első részének döntő fejezetében, a Saul fia című film vizsgálata során összegez.

A lelkünkben duruzsoló hatalom

Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái

Hogyan formálja a lelkeket a hatalom? Mivé kíván nevelni bennünket az a társas-társadalmi világ, amelyben megszületünk és felnövekszünk? A dél-koreai származású német filozófus, Byung-Chul Han, remek könyvében e kérdésekre kínál válaszokat. Munkájának műfaja az esszé, kötete is esszék füzére, gondolatai mégis koherens egésszé kapcsolódnak össze.

Hatalmon értsük azt, amit Heinrich Popitz német szociológus javasol: annak van hatalma, aki képes akarátát vele szembeszegülő erőkkal szemben is keresztülvinni (Popitz 1992, 22). Klasszikus meghatározás ez, tiszta és érthető: a hatalom önmagunk érvényesítésének képessége mások ellenállása ellenére is. *Psychopolitik: Neoliberalismus und die neuen Machttechniken* (Pszichopolitika: Neoliberalizmus és a hatalom új technikái) címmel megjelent könyvében a dél-koreai származású német filozófus, Byung-Chul Han már azt kérdezi, hogyan veszi igénybe a hatalom a lelket, hogyan költözik belénk (Han 2014). Milyen „pszichopolitikai rezsím” jellemzi korunkat, s mindezt a hatalom milyen új technikái érik el? Han észrevételei és belátásai számunkra is érdekesek lehetnek. Különösen azok a gondolatai, amelyeket az okos hatalomról (*Smart Macht*), a munka játékká tételéről (*gamification*), életünk projektesítéséről, a Michel Foucault által leírt biopolitikáról és az azt kiegészítő neoliberális pszichopolitikáról, Jeremy Bentham *Panopticon*-tervéről és korunk digitális nagy testvéréről, a BigDatáról fogalmaz meg.

Az okos hatalom és az alávetett Én

Az okos hatalom (*Smart Macht*) Han szerint csak a legritkább esetben olyan, amilyenről Popitz írt. A másik akarátával szemben keresztülvitt akaratot kifejezetten gyengének látja. Mint írja: „Minél nagyobb a hatalom, annál *csendesebben* hat. *Megtörténik* anélkül, hogy feltűnően utálnia kellene önmagára.” (Han 2014, 25.) Az okos és barátságos

hatalom nem szegül szembe mások akaratával, inkább mások akaratát igazítja a maga céljaihoz. Erősebb is, mint a konfrontatív-korlátozó hatalom: nem elnyom, hanem aktivál, motivál, optimalizál. Barátságosan ösztönöz, belénk épül, beivódik a lelkünkbe – már bennünk is van. Belülről duruzsol.

Ez a hatalom az Ént projektummá alakítja: vállalkozóvá és vállalkozássá, amely során e vállalkozó Én önmagát formálja át. Célja a figyelem felkeltése és az elismerés kivívása: hogy tetsszen másoknak és tetsszen önmagának (vö. Fáber 2015).

Neoliberalizmus

A neoliberalizmus a gazdasági liberalizmus azon hetvenes években felemelkedő változata, amely a szabadság nevében zsákmányolja ki a szabadságot – írja Han. Kulcsszavai a szabad verseny és az egyéni szabadság, az egyén korlátainak teljes lebontása, az Én felszabadítása a piacok felszabadítása által (vö. Éber 2016). Ez természetesen szimplán ideológia. A neoliberális előrenyomulás mindenekelőtt a munka áruvá alakítását és korlátlan értékesítését célozza. Az okos hatalom a tőke elvárásait építi a lélekbe. Légy szabad! Légy rugalmas! Légy nyitott! Légy mindig bekapcsolva! Légy mindig elérhető! Állj rendelkezésre életed minden pillanatában! Légy boldog! Mosolyogj!

A szabad verseny és az egyén szabadsága így elsősorban nem az egyént szabadítja fel, hanem a tőkét. Aki kudarcot vall, az szégyellni kezdi magát és óhatatlanul önmagát hibáztatja ahelyett, hogy a tőke rendszerét kérdőjelezné meg (Koltai 2015). A tőke igényeit a saját igényeinkké téve vágyaink kielégítetlenségéért is önmagunkat tesszük felelőssé. Agressziónk is önmagunk ellen fordul.

Foucault nyomában

Nézzük e fejleményt valamivel szakszerűbben, történetiségében! Han Michel Foucault nyomában járva állítja: a XVII–XVIII. századtól „a halál feletti hatalmat” – ez a test megkínzásával, az élet elvételével büntetett – „az élet feletti hatalom” váltotta fel: az életet szabályozó, a testeket *fegyelmező* hatalom. E hatalom az ipari társadalom elvárásainak vetette alá az egyént, mindenekelőtt *testének*, munkavégzésének felügyeletén keresztül. A testeket és annak statisztikai összegét, a népeiséget egy biopolitikának nevezett rezsím tanulmányozta és szabályozta. A biopolitika elemző apparátusa az állam megbízásából eljáró statisztika és a demográfia volt. Ezek adtak számot arról, hány adófizető, illetve hadra fogható férfi áll az uralkodó és az államhatalom rendelkezésére, hogyan alakul a nép újratermelődése (termékeny-

sége, halálózása, a járványok, megbetegedések tendenciái) és így tovább (Foucault 1999).

A testeken túl a lélekben szunnyadó termelőerőt a legkövetkezősebben a neoliberalizmus ébreszti fel és aknázza ki. A fókusz is áthelyeződik: a test fegyelmzése mellett immár a lélek működésének optimalizálásának és uralásának mikéntje válik a fő kérdéssé (lásd Elias 2004, Wessely 1990). Persze a test még ma is figyelemre méltó, de részben már másként: mint esztétikai és egészségtechnikai optimalizáció tárgya. Fitneszstúdiók, edzőtermek, szépségszalonok, plasztikai műtétek kínálják – jó pénzért – a testi adottságok átalakítását. A fittség és a szexiség a piacon forgalmazható és értékesíthető erőforrásokká váltak. A neoliberális testpolitika mellett igazán azonban csak a neoliberális pszichopolitika tört előre – írja Han.

Légy önmagad menedzsere!

Workshopokat látunk, amin megtanítanak, hogyan menedzseljük magunkat, hogyan építsük fel saját *brand*ünket. Motivációs hétvégéken vehetünk részt, ahol megtanulhatjuk, honnan merítsünk újabb morális erőforrásokat a munkához, a jobb teljesítményhez, önmagunk hatékonyabb kihasználásához (kizsigereléséhez). Tréningekre mehetünk (ha alkalmazzottak vagyunk, gyakran nem is választhatunk: *mennünk kell*), ahol megtudhatjuk, hogyan dolgozhatunk jobban, teljesíthetünk többet, lehetünk még hatékonyabb munkaerő, még versenyképesebb dolgozó. Színes magazinok lapjairól, önségítő könyvek oldalairól megtanuljuk: *csak rajtunk múlik, csak akarnunk kell*. Coach segítségét kérhetjük, hogy segítsen még olajozottabbá válnunk, még céltudatosabbá (lézerfókusz!), még ambiciózusabbá, még sikeresebbé! Megtanuljuk vizualizálni a vágyott sikert, gondolatban belehelyezkedünk a megcélzott jövőbe, hogy onnan rajzoljuk meg az utat visszafelé, a jelenig. Megtanulunk mindent projekttesíteni: lépésekké formálni és végrehajtani. Listákat készítünk az elvégzendő feladatokról, megtanulunk módszeresen építkezni, a projekteken keresztül önmagunkat menedzselni. Ha együttműködünk, meetingekre futunk, brainstormingokon kreáljuk meg a kontentet, bevonjuk az expertiset, kérjük a supportot, rögzítjük a timingot, analizáljuk a piacot, fixáljuk a szegmenst, véglegesítjük a célcsoportot, majd marketingeljük és persze menedzseljük a projektet. Itthon sem kell magyarázni, mire utalnak e projektangol-kifejezések. Han is ezekkel illusztrálja mondandóját németül írt könyvében.

Ha pedig valahol homokszem kerül a gépezetbe (olyan, ami a szokásos módszerekkel már nem menedzselhető), szakember segítségével próbáljuk elhárítani a „blokkokat”. (Egy szakember vagy valaki más segítségével.) Feltárjuk az „elakadás” okait, éles szemmel olvasni kezdjük az univerzum nekünk küldött jeleit (rossz úton jársz, válaszd

a szíved útját!), ismerőseink viselkedésében felismerjük a nekünk tartott tükröket, majd elszánjuk magunkat a beavatkozásra. Kikapcsoljuk a „sejtmemóriába kódolt” negatív meggyőződéseinket, a sikerben meggátló negatív gondolatokat. Aktiváljuk a vonzás törvényét, rámosolygunk a szerencsére, hogy az is visszamosolyogjon ránk. Kinyitjuk a szívünket, hogy végre elérhessenek az új impulzusok, amelyek megváltoztatják az életünket. Tudatunk kvantumhullámaival semlegesítjük a születés előtt (vagy közben) elszenvedett sérelmeket, a karmikus botlásokat, korábbi inkarnációink kudarcait, majd kihívássá formáljuk az előttünk tornyosuló akadályokat. Nehézkedéseinket elengedjük, vereségeinket belátásélménnyé alakítjuk, bukásainkból tapasztalatot nyerünk, eggyel magasabb rezgésszintre emelkedünk, a tanfolyamról oklevelet kapunk, szekunder angyallátóvá vagy harmadik szintre lépő gyógyítóvá avanszálunk. Előléptetésünk, fizetésemelésünk, magánéletünk rendeződése (az új szerelem) mind-mind igazolják, hogy jó úton járunk. (Csak így tovább!) Ha nem sikerülne, újra próbálkozunk, vagy más healer-t választunk. Olyat, aki jobban tud segíteni a fejlődésben.

A cél végső soron önmagunk átalakítása, hajlékonyabbá, rugalmasabbá, ellenállóbbá tétele. Reziliencia, asszertivitás, flexibilitás – ezek az új hívószavak. Nyitottság, versenyképesség, terhelhetőség, jó kommunikációs és problémamegoldó képesség – ezek a továbbra is érvényben lévő régiék. Idomulj még jobban a változó körülményekhez! Simulj még jobban a piac elvárásaihoz! Illeszkedj hézagmentesen az új környezetbe! Légy proaktív! Állj készen! Gondolkodj előre! Előzd meg az igényt! Tudd ma, mi kell holnap! Légy Te a jövő a jelenben! Mosolyogj! Érezd magad kicsattanóan boldognak! Erre minden okod meg is van: vár Téged egy Jó Csapat!

Légy pontosan olyan, amilyen fogaskerékre éppen szükség van. Légy konform! Légy a legboldogabb fogaskerék a tőke rendszerében!

A neoliberais pszichopolitika eltereli a figyelmed. Már nem azzal foglalkozol, milyen viszonyok között élsz, hanem azzal, hogy *hogyan működhetnél jobban benne*. Nem arra figyelsz, milyen világban élsz, hanem arra, hogy *hogyan lehetsz sikeresebb benne*. Ha a neoliberais pszichopolitikán múlik, az igazságtalan, egyenlőtlen, elnyomó helyzeteket sem megváltatni akarod, hanem *minél jobban a javadra fordítani őket*.

Gamification és teljesítménymérés

A termelékenység fokozása, a munka intenzívebbé és hatékonyabbá tétele kulcskérdés. Arról persze, hogy *kinek* és *miért* kulcskérdés, már ritkábban hallunk. Kinek fontos, hogy termelj többet, termelj jobban, termelj hatékonyabban? Hogy termelj több profitot? Adódik a kérdés: hogyan fokozhatjuk még tovább a termelékenység (leánykori nevén

kizsákmányolást – vö.: Kuczi 2011)? Alakítsuk játékká! Projektesítsük! Formáljuk kis projektek sorává, telítsük érzelmekkel, dramatizáljuk! A feladatok teljesítésekor adjunk a felhasználó-munkavállalónak jutalmat, a pálya végén bónuszt! Ébresszük fel benne a kihívást, gyűjtse a pontokat, akarjon nyerni, élvezze, várja a következő feladatot! Tegyük a munkát játékká, a munkavállalót játékosná, érezze jól magát – a fene se bánja, amíg nekünk lapátol! Terjesszük ki a játék világát a munkára, az életre! Ez a *gamifikáció*: a termelés, a munka, az élet „játékosítása”.

Mindehhez természetesen az élet minden területét alá kell vetnünk a teljesítmény elvének. De hogyan mérjük a teljesítményt? Honnan tudjuk, jobban teljesít-e valaki, mint egy éve? Ehhez mindenekelőtt mérhetővé kell tennünk az élet mindazon területét, ahol teljesítményt kell nyújtani. Aztán azokat is, ahol nem kell, de lehet. Ha amit csak lehet, számszerűsítünk, mérünk és adatokká formálunk, jobban felügyelhetővé válunk. Az adatok rálátást engednek életünk minden apró szegletére, fokozzák a felettünk gyakorolt uralom lehetőségét, de az önuralomét is. Segít részletgazdagabban monitorozni és menedzselni magunkat. Feltéve, hogy azok az adatok, amiket létrehozunk, és amik rólunk tudósítanak, számunkra is hozzáférhetők. Ez azonban nem minden adatról mondható el.

Újra Foucault és még tovább: a Panoptikontól a Big Datáig

Bankkártyás vásárlásaink, internetes kereséseink, mobiltelefon-használatunk (főként, ha okos telefont használunk), közösségimédia-aktivitásunk révén „digitális lábnyomaink” pontosan jelzik, merre járunk, mi tetszik nekünk, mi iránt érdeklődünk. Ezeket az adatokat akkor is előállítjuk, ha nem akarjuk; kattintásainkkal akkor is jelezzük preferenciáinkat, ha nem tudunk róluk. E jelzéseket összekapcsolva és adatfájlokba rendezve digitális profilok épülnek rólunk. A BigDatának nevezett hatalmas adatbázisok létükkel bizonyítják: szívünk, míg vágyat érlel, kartoték adat.

De térjünk inkább vissza Foucault-hoz és az élet felett gyakorolt hatalomhoz! Amit a statisztika és a demográfia tudománya tudásként kínált (az alattvalók, a nép-népeség szakzerű és rendszerezett vizsgálatának eredményeit), mára új módszerekkel, új tudásrészekkel egészül ki. Amit biopolitikának nevezünk, kiegészül a pszichopolitikával. Az alattvalók (állampolgárok, lakosok, fogyasztók, önmenedzselő vállalkozók) teste után lelkük, vágyaik, preferenciáik, érdeklődéseik kifürkészésével. Minthogy a digitális térben úgy hagyunk nyomokat, hogy nem tudunk róluk, a BigData pszichopolitikai apparátusa arra is rálát, amire mi magunk sem, és amit így mi sem takarunk el belőle: rálát tudattalanunkra. A BigData látja pszichénk akaratlanul kiadott információit, rólunk árulkodó rezdüléseit is. A BigData sokkal

Byung-Chul Han koreai-német filozófus

hatékonyabb, mint Jeremy Bentham *Panoptikon*-terve volt. Míg ez utóbbinak volt optikai tudattalanja, a BigData már mindent lát. Érdeemes e kérdést alaposabban is megvizsgálni!

A Panoptikon egy henger alakú, tökéletes börtön tervének neve volt. Az elképzelés szerint e henger belső peremén börtöncellák sorakoznak fogvatartottakkal. A cellák három oldalról zártak, egyedül a henger középpontja felé nyitottak optikailag, ott rács akadályozza a fogvatartott mozgását. A henger közepén emelkedő megfigyelőtoronyban örök állomásoznak, akik bár minden zugba belátnak, ők maguk sosem látszanak. Mivel a megfigyelt fogvatartott sosem tudhatja, figyelik-e éppen, kénytelen mindig jól viselni magát: megfigyeltségének tudata bele épül, belülről fegyelmezi.

E panoptikon felügyeleti (s következőképpen hatalmi) viszonyai majdnem tökéletesek. Jobban megvizsgálva – a BigDataival összehasonlítva – azonban mégsem azok. A panoptikonnak, mint megfigyelési rezsimnek, nincs memóriája. Az őr nem tudja, hogy az 574-es fogvatartott mit a tett tavaly ilyenkor, mit a múlt hónapban, a múlt héten, és mit tegnap. A panoptikon figyelme (ahogyan az öröké is) szelektív: ha egy őr egyvalakire figyel, közben nem figyelhet másra. Ha valami lekötí eltereli az örök figyelmét, más fogvatartottak tevékenysége figyelmen kívül maradhat. De ami a fő: a panoptikon valóban egy biopolitikai megfigyelési rezsim: csak a testeket felügyeli. Noha vélelmezheti, sosem tudhatja, hogy a fogvatartottak mire vágnak, mit kívánnak, mit akarnak, mitől félnek. Nem lát a lelkükbe.

A panoptikon nem tette lehetővé, hogy egyszerre mindenkinek a lelkébe lássanak, s pláne nem, hogy e lelkek korábbi rezdüléseiről is adatokat szerezzen. A BigData ezzel szemben már azt is láthatja, hogy a megfigyelték korábban mire vágytak, mit kívántak, mit akartak, mitől

féltek. A BigDatában a digitális nyomok időben rendezhető adatsorokká gyűlnek össze, és így rögzülnek. Az adatbázis mindent rögzít, amit rögzíthet, figyelme nem oszlik meg. A BigData ráadásul „mélyebbre” is lát, mert nem azt rögzíti, amit valaki egy kérdőív kérdésére válaszul mond (azaz tudatával ellenőriz, megfontol, majd megfogalmaz), hanem azt, amit ez a valaki ténylegesen tesz. (Amit digitálisan azonosítható nyomok formájában tudattalanul maga után hagy.) A BigData egy tökéletes digitális panoptikon. Maga a Nagy Testvér, aki „mindent” lát.

Az adatelemzés és -bányászat lehetővé teszi a „mikroprofilírozást” és az üzenetek „mikrotargetálását”, a személyre (profilra) szabott (marketing)üzenetek pontos célba juttatását. Azt kínálják, amit igazán akarunk, és amire igazán vágyunk – személyre szabottan. Azt kapjuk, amit igazán látni és hallani szeretnénk – személyre szabottan. Vannak arra utaló jelek, hogy Donald Trump sikerében a politikai marketing-üzenetek ilyen mikrocélzása is jelentős szerepet játszott (Grassegger–Krogerus 2016, 2017). Ha ez így van, a politikát érintő alapkérdések is felmerülnek (vö. Matz 2016; Rév 2017). Mivel pedig az adatbázisokban rejlő információ nagy kincs, a BigDatában nagy üzlet van. A felépített adatbázisok monetarizálhatók és kommercializálhatók: embercsoportok adatcsomagokként adhatók és vehetők. Míg az eleven emberi emlékezet mozgásban lévő rendszer – felidéz, elfelejt, összeilleszt, rekonstruál, narratív szerkezetté formál adatokat –, addig a BigData ennél sokkal merevebb: sosem felejt.

Brexit, Trump, a Cambridge Analytica és a mikrotargeting

Han könyvének megjelenése idején még nem volt látható, milyen meglepetéssel szolgál majd a Brexit-népszavazás és az amerikai elnökválasztás eredménye. Nem egészen egy hónappal Donald J. Trump győzelme után egy különös interjú jelent meg németül a *Das Magazin* nevű zürichi lapban (Grassegger–Krogerus 2016). „Én csak azt mutattam meg, hogy van egy ilyen bomba” („Ich habe nur gezeigt, dass es die Bombe gibt”), idézik Michel Kosinskit, a pszichometria korábban Cambridge-ben kutató fiatal szakemberét, aki kutatásai során forradalmi módszertani újítást vezetett be. (Az interjú nem sokkal később angolul is megjelent: Grassegger–Krogerus 2017.)

Kosinski a személyiségelemzés ötdimenziós OCEAN-modelljét, amely a személyiség nyitottságának, tökéletességre törekvésének, extrovertáltságának, együttműködő képességének, és sebezhetőségének mértékét rögzíti, egy Facebook-on elérhető alkalmazással a széles nagyközönség által is hozzáférhető személyiségteszté alakította. A felhasználó az on-line kérdőív kitöltésével megtudhatta, milyen személyiségjegyekkel rendelkezik, Kosinskiék pedig cserébe hozzáfértek a kitöltők személyes adataihoz. Az ilyen módon megszerzett információk-

ból hatalmas adatbázist építettek, amit összekapcsoltak a vizsgált személyek Facebook-lájkjairól, megosztásairól, posztjairól megszerezhető adatokkal, illetve alapvető jelentőségű szocio-demográfiai helyzetéről (neméről, koráról, iskolai végzettségéről, lakóhelyéről és így tovább). Az eredmény egy olyan hatalmas adattömeg volt, amely nemcsak a vizsgált egyének személyiségét, nézeteit és érdeklődését térképezte fel páratlan részletességgel, de politikai nézeteiről, potenciális politikai viselkedéséről, szavazási hajlandóságáról is meglehetősen komplex képet rajzolt. Kosinski mellett mások számára is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a stratégiai jelentőségű információtömeg a választói magatartás befolyásolására is alkalmas térképet ad a politikai marketing szakembereinek kezébe.

2014 elején egyik munkatársa, Aleksandr Kogan, jelezte Kosinskinek, hogy egy vállalkozás érdeklődik az eredményei iránt. A cég neve SCL volt (*Strategic Communications Laboratories*), aminek leányvállalatai közé tartozik az a Cambridge Analytica is, amely később a távozáspártiak Brexit kampányának és Trumpnak is dolgozik majd. Kosinski minderről nem tudhatott, ennek ellenére nem sejtett jót az üzlettől, nem működött együtt sem Kogannal, sem az SCL-lel. Miután pedig az a benyomása alakult ki, hogy Kogan az ő módszerét lemásolva, hasonló adatbázist épít, megszakította vele a kapcsolatot és eltávolodott tőle. Kogan ezt követően Szingapúrba költözött, megnősült, majd nevet változtatott: Dr. Spectre-ként szólította magát. Egy évvel később, a Brexit kampányban már a Cambridge Analytica dolgozott a távozást szorgalmazóknak. Módszere ugyanúgy az OCEAN-modellre épített *mikrocélzás* (*mikrotargeting*), azaz testre és személyre szabott politikai marketingkampányok kivitelezése. E kampány célja a kívánt választói populáció mozgósítása, valamint az ellenérdekeltek demobilizálása, otthonmaradásra ösztönzése. A Cambridge Analytica korábban egy másik republikánus elnökjelöltnek, Ted Cruznak dolgozott, később azonban Trump kampánystábjába igazoltak át. A sikeres Brexit-kampány után Trump győzelme már nem csak Kosinski számára tette egyértelművé, hogy a bombát, amire ő még csak rámutatott, Spectre nyomán a Cambridge Analytica szakemberei immár többször is bevetették.

A BigData korlátai

Visszatérve Han könyvéhez, le kell szögeznünk: mindennek ellenére a BigDatának is vannak korlátai és gyengeségei. A BigData roppant adathalmazai önmaguktól nem szólalnak meg, nincs nyelvük. A BigData mindent megőrizhet ugyan, az elemző figyelme azonban ugyanúgy szelektív, ahogyan az öröké. Az elemzőnek kell kérdéseket feltennie, adatokat leválogatnia, kiválasztania, rendeznie és csoportosítania,

kategóriákat létrehozni, adatokat és folyamatokat ezek alá besorolnia, együttjárásokat vizsgálnia, tendenciákat azonosítania. Elemző nélkül a BigData használhatatlan. Önmagától semmit sem „mond”, az adatok tengere önmagában semmit sem „mutat”. A BigData távolról sem önműködő megfigyelési rezsím. Ahogyan a panoptikonban szükség van börtönőrre, úgy a BigData-hoz is nélkülözhetetlen az elemző.

Ami a BigData-ban van, nem abszolút tudás, hanem abszolút adat. Nyers, értelmezésre váró információ, szellem nélkül. Nincs benne elbeszélés, nincs belső történet, önmagukban vak adatok végtelen tömege alkotja. Ok-okozati viszonyokat nem rögzít, csak adatok korrelációi mutathatók ki belőle. Az adatatomokból összegereblyézett BigData-ban hatalmas mennyiségű jel van a múltból, de nincs benne a múlt, pláne nincs benne a történelem. Mint ahogyan nincsen benne a jövő sem – csak annyiban, amennyiben a múlt és a jelen adataiból következtetni lehet az elkövetkezőkre. Nem lát előre döntéseket, eseményeket, váratlan fordulatokat. A BigData ugyanúgy nem látja a jövőt, ahogyan a statisztika sem.

Mit kezdünk a bennünk duruzsoló hatalommal?

Ha kezdeni kívánunk valamit a lelkünkbe költöző, bennünk duruzsoló hatalommal, először is fel kell ismernünk, meg kell ismernünk. Az önfegyelem, az önuralom, egy célnak vagy ügynek alárendelt élet természetesen nem a neoliberális pszichopolitika műve. Ha így volna, hogyan is érthetnénk meg a vallásosság, az aszketizmus, a politikai elkötelezettség vagy az önfeláldozás történeti példáit? Han természetesen nem a rendezett Ént bírálja, nem az „egyben lévő” egyént akarja szétrázni. Azt az ideológiát teszi meg kritikája céltáblájává, amely az egyén felszabadításáról beszél, miközben mást sem tesz, mint aláveti azt a tőke elvárásainak. Ha van a neoliberális pszichopolitikának fő jellegzetessége, akkor az éppen ez: az egyén felszabadítását ígéri, az önmegvalósítás útját kínálja, miközben mást sem tesz, mint hogy éppen aláveti e felszabadított Ént a tőke elvárásainak. Előállítja a fegyelmezett és kreatív munkavállalót, a bőkezű és márkahű fogyasztót, az életét projektummá formáló önmenedzselő vállalkozó Ént. Ez az, amit Han kritikája a tárgyává tesz – s ez az a kritika, amit nekünk is érdemes alaposan megfontolnunk.

Világunk jobb helyé válna, ha a hatalomnak ez a kritikája is ott duruzsolna a lelkünkben.

- Elias, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata: Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Éber Márk Áron 2016: A hiba nem az Ön készülékében van! A kritikai pszichológia programja – itthon. *Új Egyenlítő*, 6 (6), 11–16. <http://ujegyenlito.hu/essze/a-hiba-nem-az-on-keszulekeben-van-a-kritikai-pszichologia-programja-itthon/>
- Fáber Ágoston 2015: A reflektálatlan reflexió gyakorlata, avagy a narcisztikus személyiség és a Facebook. *Dinamó Műhely*, 2015. május 5. http://dinamo.blog.hu/2015/05/05/a_reflektalatlan_reflexio_gyakorlata
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Foucault, Michel 1999: Az emberélet kioltásának joga és az élet feletti hatalom. In uő.: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 135–162.
- Grassegger, Hannes – Krogerus, Mikael 2016: Ich habe nur gezeigt, dass es die Bombe gibt. *Das Magazin*, 48, 2016. december 3. <https://www.dasmagazin.ch/2016/12/03/ich-habe-nur-gezeigt-dass-es-die-bombe-gibt/>
- Grassegger, Hannes – Krogerus, Mikael 2017: The Data That Turned the World Upside Down. *Motherboard*, 2017. január 28. https://motherboard.vice.com/en_us/article/how-our-likes-helped-trump-win
- Han, Byung-Chul 2014: *Psychopolitik: Neoliberalismus und die neuen Machttechniken*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Koltai, Mihály 2015: The Neoliberal Self. *Eszmélet*, 2015. december 23. <http://eszmélet.hu/the-neoliberal-self-some-observations-on-the-psychology-of-contemporary-neoliberalism/>
- Kuczi Tibor (2011): *Munkásprés: A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Matz, Sandra 2016: The Need to Control Psychological Targeting. *Das Magazin*, 48, 2016. december 3. <https://www.dasmagazin.ch/2016/12/22/need-control-psychological-targeting/>
- Popitz, Heinrich 1992: *Phänomene der Macht*. Tübingen: Mohr Verlag (II., bővített kiadás).
- Rév István 2016: A politika halála: Darwintól Trumpig. *Magyar Narancs*, 50, 2016. december 15. <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/a-politika-halala-101919>
- Wessely Anna 1990: Uralom és önuralom. *Budapesti Könyvszemle*, 2 (1): 6–14.

„A munka szar!”

Török Emőke: *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl.* Károli Könyvek sorozat, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2014

I. „Arbeit ist Scheisse!” („A munka szar!”) – hirdette néhány éve a német nagyvárosok falaira kiragasztott plakát a *Németországi Anarchista Pogo Pártja* (*Anarchistische Pogo-Partei Deutschlands*, APPD) választási jelmondatát. Ezzel a programmal egyedül voltak, hiszen minden más politikai tényező a munka becsületéről, a munkahelyek fontosságáról szokott ígéreteket megfogalmazni. A munka teremtő erejéről való szónoklás a politikai élet szerves része, de aki alaposabban megnézi, mit is teremt a munka, az könnyen erre a felismerésre juthat: „... a munka csodás műveket termel a gazdagoknak, de kifosztottságot termel a munkásnak. Palotákat termel, de a munkásnak odúkat. Szépiséget termel, de a munkásnak megnyomorodást. Gépekkel helyettesíti a munkát, de a munkások egy részét barbár munkára veti vissza, másik részét pedig géppé teszi. Szellemet termel, de a munkásnak ostobaságot, kretenizmust termel.”¹

A munka fontos és egyre fontosabb, hiszen a periodikusan visszatérő kapitalista válságok központi eleme – a feleslegessé vagy eladhatatlanná váló termékek egyre nagyobb tömege mellett – a feleslegessé váló munkaerő, a munkaerőpiacról kiszoruló munkástömegek gyarapodása is, amit a technikai fejlődés, az automatizálás felerősít.² A válságkezelés visszatérő eleme a felesleges áruk és termelők tömeges és szisztematikus megsemmisítése. Itt szerencsére még nem tartunk, de a probléma egyre mélyebben áthatja a társadalmat az egész világon. A rendszer szempontjából így jelent problémát a munka. Számunkra, vagyis a munkájukból élő emberek számára, azaz az emberiség túlnyomó többségének viszont a nélkülözés mellett – a nélkülözés nem túlzás, hiszen még a centrum országainak viszonylag jól fizetett bér munkásai sem tudják maradéktalanul kielégíteni igényeiket, a többiek, a periféria–félperiféria dolgozói még kevésbé – a másik fő probléma az életünk végéig tartó robotolás. Halálra dolgozzuk magunkat, és közben egész végig nélkülöznünk kell. Erre a problémára utal a címben idézett szlogen, amit sokan éreznek, de kevesen merik kimondani.³ Pedig a munkától való idegenkedésünk

és ellenérzéseink nagyon is pontosan mutatják, hogy ösztönösen érezzük a probléma lényegét. „... a civilizáció minden haladása, vagy más szóval a társadalmi termelőerőknek, ha úgy tetszik, maga a munka termelőerőinek minden gyarapodása – amely a tudományból, találmányokból, a munka megosztásából és kombinálásából, tőkéletesített közlekedési eszközökből, a világpiac létrehozásából, gépi berendezésből stb. ered – nem a munkást gazdagítja, hanem a tőkét; tehát megint csak a munkán uralkodó hatalmat növeli; csak a tőke termelőerejét gyarapítja.”⁴

Az olyan társadalomkritikai folyóiratok számára, mint amilyen az *Eszmélet*, a munka szerepének változása, illetve a munka jelentősége a kapitalizmus működése szempontjából, kihagyhatatlan téma. Az *Eszmélet* visszatérően foglalkozik a munkával, és természetesen a munkásosztály változásaival⁵, főleg gazdaságelméleti értelmezésben, és ehhez jó kiegészítés a munka szociológiai szempontú megközelítése. Jóllehet Török Emőke könyve nem a rendszerkritika nézőpontjából elemzi a munka átalakuló szerepét⁶, mégis hasznos dolog kutatásait felhasználni, hiszen egy általánosabb kapitalizmuskritika részeként szükség van a munka sajátos jellegének értelmezésére. Ehhez a folyamathoz nyújt segítséget Török Emőke könyve, ami rendkívül alaposan tekinti át a munkának a különböző korok társadalmában betöltött szerepét. Megállapítja, hogy a szerepként elkülönült és intézményesült munka csak a modern ipari társadalmakkal kezdődött. „A modern társadalmak a munka társadalmai.”⁷

A modern társadalom a kapitalizmus, ami a bérmunkára épül. A társadalom véglegesen két osztályra szakadt, és a piacon az egyik osztály csak a munkaerejét képes áruba bocsájtani. Másrészt a tőke folyamatosan bővülő újratermeléséhez munkára van szükség, profitot csak a munkaerő, vagyis a bérmunkás, a kizsákmányolt tud létrehozni. A könyv nem részletezi a kapitalizmus működését, de röviden meg kell említeni, hogy a kapitalizmus a munkára és a tulajdonra épül. A munka azonos a bérmunkával, vagyis nem más, mint elidegenedett emberi tevékenység, célja nem is lehet más, mint a tőke „működtetése”. A munkásosztály hozzáállását a munkához Marx szemléletesen megfogalmazta: „A munka idegensége tisztán előtűnik abban, hogy mihelyt nem áll fenn fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekülnek előle, mint a dögvész elől.”⁸ A rendszer másik alapja a munkán kívül a tulajdon, aminek az a lényege, hogy van, aki ki van zárva belőle. Ilyen szempontból lényegtelen hogy magán vagy állami tulajdonról van szó. A tulajdon mögött mindig egy osztály áll, és vele szemben a tulajdonból kizárt másik társadalmi osztály. A piac és a verseny az áru előállítás, tehát a munka befektetése után lépnek a képbe, bár kölcsönhatásban vannak az árutermeléssel oly módon is, hogy a piac és a verseny miatt folyamatosan fokozni kell a kizsákmányolást. Azok a rendszerek, ahol visszaszorították a piac szerepét – bár nem állítható,

hogy lényegesen kisebb lett volna a kizsákmányolás mértéke – ezért nem voltak elég hatékonyak.

A jelenkori rendszer szakaszhatárhoz érkezett, a munkának a társadalomban elfoglalt helye gyökeres változás előtt áll, írja a szerző. Azzal egészíteném ezt ki, hogy ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy nincs szükség munkásra, de nélküle, aki egyben profittermelő és fogyasztó is, nem működhet a tőke gépezete.

II. A könyv 12 fejezete nemcsak a munka jelentésváltozatait tekinti át történeti összefüggéseiben, de elemzi a munka által felvetett filozófiai és szociológiai problémákat is, valamint a jelenlegi folyamatokat.

A 2. fejezet a munka jelentéstörténetét foglalja össze.

Az antikvitás korában a munka a szabad emberi lét akadályaként volt ismert. A privátszféra, amihez a munka is tartozott, élesen elvált a nyilvánosságtól, ahol a politikai tevékenység jelentette az egyetlen sajátos emberi tevékenységet. Ebben a szférában nem volt helye a szabadságot korlátozó dolgoknak, így a munkának sem. Ez ilyen tiszta formában csak a klasszikus polisz-világban volt jelen, a homéroszi korban és a hellenizmus időszakában árnyaltabb volt a kép, ismerték például a „hivatás” fogalmát. Az athéni demokráciában a kézműveseknek, kereskedőknek mindössze egyötöde rendelkezett polgárjoggal. A római szemlélet ehhez hasonló volt, Cicero szerint a munka bármely embert rabszolgává tesz. A kereszténység változást hozott ebből a szempontból is, a keresztény világképben a munka már földi kötelesség, egyfajta isteni büntetés az eredendő bűnért. Max Weber szerint, a munkakényszer csak arra vonatkozott, aki más módon nem tudott megélni, vagyis a kereszténység kezdeti korszakában gazdaságellenes. Ehhez annyit fűznék hozzá, hogy a kapitalizmus uralkodóvá válásának korában a polgárság hosszú harcot vívott a katolikus egyházzal – de azután az egyház a rendszer hű szolgálojává vált. Ez jól jellemzi mind az egyházat, mind a kapitalista rendszert, amely képes maga alá gyűrni minden ellenségét. Az a szemlélet mindenesetre ma is él, hogy a tunyaság a bűn melegágya – ezt gyakran hangoztatják olyan emberek, akik kevés és elviselhető munkát végeznek. Ez az „érv” előkerül a feltétel nélküli alapjövedelemmel kapcsolatos vitákban is.

Az antik kor elmúltával a munka megítélése megváltozott tehát, a munka már nem ellentéte a valódi emberi életnek, bár a dolgozó a hierarchia alján foglal helyet. A reformáció gyökeres változást hozott a munka megítélésében. A rendi társadalom bomlásának időszakában a polgárság társadalmi súlya megnő, és a munka válik a földi élet értelmévé. A reformáció hivatásgondolata megszabadítja a munkát a megvetéstől, ami addig sújtotta. A Felvilágosodás során a munka a tudományos megismerés forrásává, és az érték és tulajdonteremtés útjává válik.

A javak és a tudás is szaporítható a munka által.

A klasszikus közgazdaságtan munkaérték-elmélete szerint a termékek értéke a befektetett munkával arányos. Marx szerint, az érték az árutermelés és a csere általánossá válásával jön létre. A konkrét munka használati értéket hoz létre, és csak az árutermelés révén keletkezik csereérték. Ez a használati érték és a csereérték elválása, az érték diktatúrája. Az értéket nem a konkrét munka, hanem az absztrakt munka, vagyis az általános emberi munka hozza létre. Marx a munkát kettős jellegűnek tekinti. A csereérték esetében is elvonatkoztathatunk a használati értéktől, ugyanúgy a munka esetében is elvonatkoztathatunk a konkrét tevékenységtől, ami a használati értéket létrehozza. Az érték a megalvadt emberi munka. Az értéket nem az előállítására fordított konkrét munka ideje, hanem a társadalmilag szükséges munkaidő adja. Az értékfogalmat a társadalmi forma határozza meg.

A Felvilágosodás, majd a német idealizmus filozófiájában felértékelődik a munka. Hegel szerint a munka különbözteti meg az embert az állattól, Marx szerint a munka az ember ember-voltának kifejeződése.

A XVII. századtól kialakuló szemlélet úgy véli, hogy egyre többet dolgozunk, ezzel párhuzamosan egyre többet fogyasztunk, és így egyre boldogabbak leszünk. A növekedés sosem ér véget, és a munka az értékteremtés és a fejlődés záloga. Ez a szemlélet általánosnak tekinthető a XX. század végéig – és tegyük hozzá, a centrumtól távolodva sok helyen még ma is el akarják adni ezt a szemléletet.

A munka felértékelődése magával hozta a munkásöntudat kialakulását is, ami a szociáldemokrácia politikai bázisát képezte.

A szerzőt kiegészítve, hozzá kell tennünk, hogy ez a klasszikus munkásöntudat mára sem veszítette el realitását: valóban mi, a bér-munkások hozunk létre mindent, és a burzsoázia valóban éléskodik rajtunk. Ezen a helyzeten azonban nem segít egy szimpla elítéscse vagy hatalomátvétel – a valódi változáshoz magát az elidegenedést, az elidegenedett emberi tevékenységet, illetve a csereérték diktatúráját, az árutermelést kell felszámolni.

A 3 fejezetben Török Emőke „a modern társadalom a munka társadalmá” kijelentést járja körül. A munkán értett tevékenységek köre kibővült, a munka konnotációi megváltoztak. Az egyenlőtlenség fő legitimációs alapja a modern korban az, hogy az egyes emberek által végzett munka társadalmi hasznossága eltérő, és ez fejeződik ki a fizetések különbözőségében. Minden tevékenység elsődlegesen munkaként értelmeződik, így jóformán a fogyasztásra szűkül le a munkán kívüli világ.⁹ A munka, a dolgozik szavak alapértelmezésben pénzkereső tevékenységet jelentenek.

Némiképp más jelentésű a „bérmunka társadalmá” kifejezés, ez inkább csak a munkahelyi keretek között, alkalmazotti viszonyban végzett pénzkereső tevékenységet jelöli. A bérmunka határozza meg a társadalom szerkezetét, kohézióját, az egyén szocializációját. A szerző szerint a mai korban már némileg sokszínűbbek a foglalkoztatási for-

mák. A bér munka társadalma az 1930-as években alakult ki, ekkorra vált a fizikai és szellemi foglalkozásúak többsége alkalmazottá. E korszak virágkora a 2. világháború végétől az első olajválságig tartott, és már az 1980-as évek elején témává vált a munka társadalmának megszűnése. A nyugati demokrácia a munka társadalma által széles rétegeknek nyújtott szociális biztonságon, a társadalmi részvétel lehetőségén nyugszik. A munka életünk középpontja. Egyrészt kötelességetikai alapon, ez protestáns gyökerű gondolat. A munka önmagában véve kötelesség, a „rendes ember” dolgozik, de ez már nem isteni parancs, hanem közérdek. Másrészt a létfenntartás kényszere is munkára készítet. Ezt a kényszert a szociális állam fénykorában képes volt enyhíteni, de az utóbbi negyedszázad a „jóléti állam” lebontásáról szól. A társadalmilag elfogadott életszínvonalat már a XX. század végén sem lehetett munka nélkül biztosítani, azóta egyre kevésbé. Harmadrészt a munka az önmegvalósítás terepe. Erre épített az ún. „szocializmus” is, a munka „becsület és dicsőség”, áldozatvállalás a közösségért, és egyben a személyiség kibontakozása.¹⁰ Összegezve: a modern ipari társadalmak Keleten¹¹ és Nyugaton egyaránt az 1970-es évekig a bér munka társadalmi, közel teljes körű a foglalkoztatottság, az ebben való részvétel teljes körű társadalmi tagságot garantál. A munka a szociológia kulcsfogalma. Az 1980-as évektől azonban paradigmaváltás kezdődött.

III. A 4. fejezet a női munka történetét elemzi, ami eltér az eddigiekben vázoltaktól. A XIX. századtól a munkahely és az otthon elválik egymástól. A munka a férfiak dolga, így méginkább megkérdőjeleződik a nő – egyébként szinte sohasem létezett – teljes (saját) jogú társadalmi tagsága. A háziasszony-szerep a polgári norma. A nőt bezárja a lakóterületre, és leértékeli a háziasszony tevékenységét, hiszen kirekeszti a munka fogalmából.

Herczeg Ferenc tanácsai egy női lapban 1944-ben: „Uradat hazatértekor derűs arccal és rendbetartott lakással fogadd... Ne követelj az élettől olyasvalamit, amit még senkinek sem nyújtott. Ha hasznossá tudtad magad tenni, boldog lehetsz.”¹² Ez a modell viszonyítási pont azon széles társadalmi rétegek számára is, ahol nemhogy a női, de sokáig a gyermekmunka is természetes része volt az életnek. A női munka bár anyagi kényszer, bizonyos értelemben mégis deviáns, annak ellenére, hogy ez a többség – még akkor is, amikor a férfiak munkája, „a munka” már egyre pozitívabb fogalom lett. Ezt a polgári normát már a XIX. században megkérdőjelezte a nő- és a szocialista-mozgalom.

A XX. század második felére a női munkavégzés természetessé válik. Egyfajta ellenreakcióként az 1980-as évek neokonzervatív hulláma igyekezett szembeállítani a dolgozó nő – jó anya fogalmait. Ideológiai offenzíva indult: a nők boldogtalanságának, a család széthullásának

oka a nők szabadsága. Ha a nők visszamennének a konyhába, akkor boldogabb lenne mindenki, ez évtizedek óta minden konzervatív politikai erő üzenete. A szocialista mozgalom ezzel szemben a nemek egyenlőségét hirdette, mint ez már August Bebel nagy hatású könyvéből, az 1878-ban megjelent *A nő és a szocializmus* című műből kiderül. A sztálini fordulat előtt az egyenjogúsítást képviselte a Szovjetunió politikája is. A női egyenjogúságot a nők és férfiak egymáshoz való viszonyának kontextusába helyezik a XX. század első felének kommunista nőmozgalmárai. A női kettős munkavégzés problémájának a megoldására pedig a kollektív háztartás bevezetése tűnt célszerűnek. A II. világháború után Magyarországon a női egyenjogúság leszűkült a bér munkára, illetve a hatalomgyakorlásban való női részvételre, bár ez sem csupán felülről bevezetett kényszer volt. Az önálló jövedelem valóban hozzásegít a függetlenség érzetéhez. Ugyanakkor a dolgozó nőtől is elvárták a háztartás hiánytalan ellátását. Ez ma is hasonlóan van: sikeres, karriert befutó nőktől majdnem minden interjúban megkérdezik, hogy marad idejük a családi teendőkre. A női és férfi kapcsolattrendszer problémája „nőkérdéssé” degradálódott.

IV. Az 5. fejezet a munka cselekvéseméleti megközelítéseit tekinti át. Hannah Arendt megkülönbözteti a munkát a készítéstől, így adja a fogyasztói társadalom kritikáját. A „készítés” elválasztja az embert a természetől, mintegy a fölé emeli, míg a munka a pusztá létfenntartás. A készítés a történelem során munkává alakul, és az ember ily módon elveszíti az „emberi” világot. Arendt szerint, a készítésnek a végtermék a lényege, ezzel szemben a munka terméke nem lényeges, nem más, mint a munkás saját újratermelésének eszköze. Habermas megkülönbözteti a munkát és az uralommentes interakciót. Leszögezi, hogy a technikai-anyagi fejlődés nem azonos az emancipációval. Későbbi műveiben Habermas a célracionális és a kommunikatív cselekvés fogalmait használja. A kommunikatív cselekvés a célok megvitatására irányul, míg a célracionális – azaz a munka – pusztán az adott célokhoz vezető eszköz kiválasztása.

Marx a munkát, a természettel való anyagcserét az emberi nem lényegének tekintette, éppen ezért hangsúlyozta, hogy az elidegenedett, kényszerű munkától való megszabadulás nélkül nem lehetséges az ember felszabadulása. Török Emőke idézi Marxot: „... a szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a munka, melyet a nyomor és a külső célszerűség határoz meg.”

Véleményem szerint, ez azt mutatja, hogy Marx a munkát társadalmi viszonyoknak tekintette, és nem pusztán az emberi tevékenységek egyik típusának.

A szerző munkadefiníciója szerint, a munka külsődleges célnak alárendelt kényszerű tevékenység, mely szükségletek kielégítésére irányul.

V. A következő fejezetek azt a kérdést boncolgatják, hogy valóban elértünk-e a (bér)munka társadalmának végéhez?

A munka – a bérmunka – meghatározza a társadalmi struktúrát, és a társadalom legitimációjának legfontosabb összetevője, amennyiben az adott munka társadalmi hasznossága igazolja a társadalmi egyenlőtlenségeket. A „haladás” a munkának köszönhető, a modern ipari társadalom lényegének tekinthető a munka. De az 1980-as évektől kérdés, ez továbbra is így van-e? Három olyan jelenség, ami kérdéseket vet fel: a munkanélküliség, a munka világának belső átalakulása és az értékrend átalakulása. A munkanélküliség állandó jelenség, és a munkából való kiszorulás egyben a társadalomból való kirekesztést is jelenti. Az atipikus munkavégzés – és az ezzel járó általános létbizonytalanság – folyamatosan terjed. A munkát illetően megváltozott a világ, és van olyan szerző, aki ezt már 1970-ben megfogalmazta. Sok próbálkozás van rá, hogy értelmezési keretet adjanak a változásnak, többek között a posztindusztrializmus, posztfordizmus, posztmodern, információs társadalom. Ami közös ezekben a fogalmi rendszerekben az, hogy az új korszaknak már NEM alapszava a munka.

A munkatársadalom végéről szóló vita előtérbe került. Ha a munkanélküliség káros pszichés, szociális, anyagi hatásait nézzük akkor egyértelmű, hogy még mindig a munka társadalmában élünk. Ugyanakkor a tömeges és tartós munkanélküliség egyben meg is kérdőjelezi a munka mint társadalmi norma szerepét. A társadalom legfontosabb törésvonalai még mindig a munka világához kötődnek, ugyanakkor sokan állítják: immár nem a munka a legfontosabb identitásképző az egyén számára. Az biztos, hogy a gazdaságnak nincs szüksége mindenki munkaerejére. Tömegével keletkeznek újfajta munkahelyek, de ezek többsége nem megfelelő megélhetés–státusz–identitás hármas követelményének. Az a fajta foglalkozásbővítés, amely például a magánemberi tevékenységet vonja be, nem nyújtja a teljes körű társadalmi tagság érzését. Ennek a problémának az egyik lehetséges megoldása lenne az *alapjövedelem* (feltétel nélküli alapjövedelem – FNA) bevezetése, mely a tervek szerint egyéni alapon, vagyoni helyzetől és munkavégzéstől függetlenül járna mindenkinek. Az FNA a fizetett munkától való függés felszámolását jelentené, és emiatt új korszakot nyitna a munka sok ezer éves történetében. Olyan modellt még nem dolgoztak ki, ami biztosítaná a nem pénzszerző tevékenységek kellő társadalmi elismertségét, de lehet, hogy pont az FNA bevezetése indítana el ilyen radikális szemléletváltozást.¹³

A munka szubjektíválódása kettős irányú folyamat. Az egyén munkához való viszonyára vonatkozik, illetve a munkahelynek a munkavállalóval kapcsolatos elvárásaira. Ez utóbbi egyre divatosabb Magyarországon is: a vállalat a dolgozó egész személyét akarja, a teljes elköteleződést, ne csak dolgozzon, de szeresse is a munkáját.¹⁴ Az egyén esetében olyan törekvésekkel találkozhatunk, hogy a dolgozó

igyekszik önmegvalósításként megélni a munkáját – bár ez érthető módon inkább a magasán kvalifikált munkaerőre jellemző.

A munkához való viszonyulásnak a két típusa egyszerre van jelen: egyrészt fennáll a kényszer – teljesen valós – érzése, azaz a munkához való instrumentális viszonyulás, másrészt létezik a tartalmi viszonyulás is, amikor a munka több vagy más, mint egyszerű pénzkereset.¹⁵

A munkavállalás szoros kapcsolatban van a társadalmi elismeréssel. Nők esetében különösen erős a nyomás. A munka mellett a kelet-európai társadalmakban kiemelten nehezedik a nőkre a háztartás ellátása. Ugyanakkor a fizetett munkavégzés egyértelműen erősíti a női emancipációt – hogy ez mennyire lassú folyamat, mutatja a keresetekben fennálló különbség a nemek között: a női keresetek alacsonyabbak. A magyar társadalom széles rétegei gondolják úgy, hogy a nők számára az otthoni tevékenységnek fontosabbnak kell lennie a fizetett munkánál. Mivel a fizetett munka jelenti a társadalmi elfogadottság alapját, ez a közvélekedés egyben a női nem alacsonyabb társadalmi státuszának elfogadását jelenti. A női nézőpont bevonásával is az tűnik biztosnak, hogy mind a nők, mind a férfiak számára a fizetett munka az élet személyesen fontos, központi jelentőségű területe.

VI. A szociológia munkafogalma változik. A fizetett munka változóban van, másképp, más feltételek mellett dolgozunk, mint néhány évtizede. A modern ipari társadalom munkatársadalom, hiszen itt a munka a legfontosabb emberi tevékenység, és ez a társadalom minden rétegére kiterjed. Az egyén státusza elsődlegesen pénzkereső munkáján keresztül alapozódott meg. A munka legitimálta az egyenlőtlenséget is, és az identitásképzés központi tényezője volt. A modernitás alapvető paradigmája, hogy a munka növekvő jólétet biztosít – ez egyben a demokratikus társadalom talapzata is.

A munka a szociológiai elemzés sarkkövévé vált. De ez a korábban stabil rendszer a nyolcvanas évek óta átalakulóban – vagy válságban – van. Az átalakulás eredménye bizonytalan. A rugalmas, posztfordista munkaszervezés bizonytalanná teszi a munka és a munkán túli élet közötti, korábban szilárd határokat. A határok elmosódása egyébként általános jelenség nemcsak a munkát illetően, a jelenség megfigyelhető a gazdaság, a politika, a művészet, de akár a háború és béke esetében is. A munkának mint tevékenységnek a határai válnak bizonytalanná.

Eljött a „határtalanná” vált munka társadalma. Az új trendek nem azt jelentik, hogy visszatérés zajlana a premodern időkhöz, amikor munka és szabadidő differenciálatlan egységben zajlott, hanem azt, hogy az elkülönítést mindig az adott helyzetben, egyedileg kell elvégezni. Az egyén nem számíthat többé a „bérmunka társadalmában” megszokott kiszámítható életre.¹⁶ Korábban a kereső munkában való részvétel önmagában megalapozta az egyén társadalmi identitását.

A nyugati társadalmakban, a centrumban és a félperiférián ez volt a társadalmi integráció és a polgári demokrácia alapja. Ez az alap szűnik most meg.¹⁷

Mégsem mondhatjuk, hogy megszűnt a munka társadalma, hiszen:

- az emberi tevékenységek minden korábbinál szélesebb körét értelmezik munkaként;
- a „hasznos”, „értelmes” tevékenységek egyre kizárólagosabban munkaként értelmeződnek;
- a társadalmi elismerés szinte teljes kizárólagossággal kötődik a fizetett munkához.

Egy széles réteg számára viszont a munka, mint társadalmi elismerést és identitást adó tényező megszűnik.

Török Emőke műve összegzéseként megállapítja, hogy a történelem során a munka a létfenntartás kényszeréből az ember alapvető kötelességévé vált. Az önmegvalósítás terepe, a teljes élet elengedhetetlen része a munka, a bérmunkás társadalomban az élet központi tényezője. Ugyanakkor néhány évtizeddel ezelőtt a munka még világosan elhatárolható volt más tevékenységektől, a mai korban viszont ez a határvonal egyre jobban elmosódik. A munka új értelmezésében a kereső munkában való részvétel már nem biztosítja azokat a jogokat, mint korábban. Eltávolodnak egymástól a „jó minőségű” munkával rendelkezők, akik a fontos dolgokat csinálják, és azok, akik ebből kimaradnak, akik számára a munka nem biztosítja a társadalmi elismerést. Nő az egyenlőtlenség, nő a kirekesztődés a munkaerőpiacról, a teljes foglalkoztatás esélytelen, ráadásul a munka értelmezései is megerősítik nemcsak a munkanélküliek, de a stabil, jó minőségű foglalkoztatásból kiszoruló kirekesztődését is. A társadalom által kijelölt életcélok egyre szélesebb rétegek számára elérhetetlenek. Újabb és újabb tömegek kerülnek a „társadalmi nemlét” állapotába.

Itt zárul a könyv. Török Emőke rendkívül alaposan és felkészülten elemzi a munka történetét, felvázolja a jelenkori világrendszer egyik alapvető szerkezeti problémáját, és bár nem vállalja magára a megoldás kidolgozását, de tanulmányával hozzájárul a jelenkor jobb megértéséhez, és így a lehetséges alternatívák megtalálásához. Hasznos olvasmány.

Jegyzetek

¹ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. <http://mek.oszk.hu/04500/04532/04532.pdf>

² A gépesítés, a technikai ugrások mindig felidézik a feleslegessé váló bérmunkástömegek képét. Ez igazolódik akkor, amikor hagyományos munkafajták véglegesen eltűnnek, és művelőik többsége élete végéig kikerül a munkaerőpiacról, gyakran több generáción át, ugyanakkor az új generációk számára újfajta munkahelyek keletkeznek. A XXI. században felgyorsuló robotizáció

a negatív hatásokat már biztosan létrehozza, de az újfajta munkahelyek még nem jelentek meg tömegesen.

- ³ A rendszerkritikus baloldalon visszatérő kritika tárgya az elidegenedett emberi tevékenység, vagyis a munka. Lásd: *Ballada a munka ellen*. http://www.tarfor.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=264:ballada-a-munka-ellen-els-resz&catid=31:politika&Itemid=53yvComment264 (Letöltés 2017. 03. 10.); *Emberi tevékenység a munka ellen*. http://www.tarfor.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=318:emberi-tevekenysege-a-munka-ellen-avagy-le-a-satannal&catid=31:politika&Itemid=53 (Letöltés: 2017.03.10.) Érdemes kicsit hosszabban idézni az utóbbi évtized egyik legnagyobb hatású művéből: „Máig nem sikerült jobb fegyverező eszközt találni a bérmunkánál. Éppen ezért szükséges, hogy leépítsék a »szociális vívmányokat«, hogy a nyughatatlanokat rávegyék a visszatérésre a bérmunka kebelébe, azokat, akik csak akkor adják meg magukat, ha az éhenhalás és a börtön között kell választaniuk... A munka rendje a világ rendje volt. Összeomlásának evidenciája dermesztően hat mindenkire, aki arra gondol, hogy mi jöhet ezután. A munka napjainkban már nem annyira az árutermeles gazdasági szükségszerűsége, sokkal inkább a termelők és fogyasztók termelésének politikai kényszere, azaz a munka rendjének fenntartása, bármi áron.” – Láthatatlan bizottság: *Az eljövendő felkelés*. http://www.rednews.hu/index.php/a-kozelgo-felkeles/639-az-eljovendo-felkeles?screen_width=1920 (Letöltés: 2017. 03. 10.)
- ⁴ K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. I–II. Nyersfogalmazvány, 1857–1858*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- ⁵ Lásd például az *Eszmélet* 112-es számban Roth – Linden: A munka és a munkáság globális történetének körvonalai c. írását.
- ⁶ De hivatkozik *Eszmélet*ben megjelent cikkekre, illetve itt rendszeresen publikáló szerzőkre is, mint például Jürgen Kocka vagy Krausz Tamás, és természetesen Karl Marx.
- ⁷ Török 2014, 9.
- ⁸ K. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, i.m.*
- ⁹ „Dolgozzál, hogy zabálhass, zabáljál, hogy dolgozhass” – fogalmazta meg az 1980-as évek elején az *Invázó 84* nevű punkzenekar.
- ¹⁰ Ezt nem mindenki gondolta így. Ezt mutatja a modern népdal szövege. (A dal közismert, és mivel nem ismerjük a szerzőjét, bizvást nevezhetjük népdalnak.) „Van nékem egy munkakönyvem, belenézek, hull a könnyem. Az van abba beleírva, hogy a munka tesz a sírba.”
- ¹¹ Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, akik egyébként tagadják, hogy az államszocializmus kapitalista rendszer lett volna, a munka tekintetében egyetértenek a fenti állítással: az államszocializmusban „... megtartották a tőkés bérmunkaviszonyt, a tőkét a tőkésektől elvéve, magán-, illetve társasági tulajdonból állami tulajdonba vonva, nem változtatva azonban azon, hogy munkája a munkás számára »idegen akarat tulajdonaként« tud csak megjelenni.” Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A „szellemi termelési mód”*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2013. 383.
- ¹² Idézi Kádár Judit „Otthonod az uradé” című, 2002-es cikkében.
- ¹³ A szerző nem említi, de az FNA némely kritikusa szerint, annak bevezetése nem jelentené a (bér)munka-kényszer megszűnését, sőt, nemzetközi viszonylatban csak növelné a munkásosztály megosztottságát. Lásd: Egy újabb szociáldemokrata utópia: a feltétel nélküli alapjövedelem. <http://>

thinkingandrioting.blogger.hu/2013/11/17/a-feltétel-nelkuli-alapjovedelemrol
(Letöltés: 2017.03.10.)

- ¹⁴ Talán nem teljesen új jelenség ez, hisz már a régi munkásdal is megénekelte: „... lelkem a vállalatot illeti meg...” („Tizenhat tonna”)
- ¹⁵ Széles körben lehet találkozni a „szeretem a munkám”-jelenséggel. Ez talán önvédelmi reakció, hiszen elég ijesztő belegondolni abba, hogy életünk nagy része értelmetlen robotolással telik el. A munkához való viszonyulásunk a külső kényszer mellett így válik belsővé, mi magunk is elhisszük, hogy az elidegenedett tevékenység az emberi lényeghez tartozik – pedig valójában ez az emberi lényeg kibontakozásának egyik fő akadálya.
- ¹⁶ Ennek van egy olyan olvasata is, hogy folyamatosan nő a kiszolgáltatottság, vagyis a munkakörülményekkel együtt romlanak az életkörülményeink is.
- ¹⁷ A munka szerepének átalakulása a kapitalizmus általános legitimációs válságának a része.

JÖN JÖN JÖN

Az Eszmélet Könyvtár új kötete

Böröcz József válogatott tanulmányai

HASÍTOTT FA...

A világrendszerek elméletétől
a globális struktúraváltásokig

Részlet Melegh Attila Utószavából:

[A] kötet mérhetetlenül nagy értéke, hogy a szerző, a magyar szociológiában szokatlan szívóssággal próbálta kitölteni a hiányosságokat, és a nemzetközi irodalomba ágyazni a globális rendszerek kritikáján alapuló kelet-európai elemzéseinek eredményeit. És teszi, tette ezt úgy, hogy már ötvözte és/vagy párhuzamosan egyszerre elemezte a materiális struktúrák alakulását és a kapcsolódó identitások és diskurzusok rendjét, amely törekvés tényleg egybevágott a kritikai gondolkodás globális fejlődésével. Más szóval, mindvégig fenntartotta a világrendszer-elemzés kereteit, miközben a posztkoloniális kritika szerint is szemügyre vette, miképpen és hogyan manőverezetek „keleti” és „nyugati” elitcsoportok az adott szellemi és intézményesülő diszkurzív térben.

A kötet várható megjelenése: 2017. május

Az előfizetési címen, 950 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon, a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíj-rendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolívari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete I. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalm. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk; **105:** Szélsőjobboldal, neofasizmus, Latin-Amerika, perifériák; **106:** Jajta. Marxizmus Japánban, Nigériában. Kosztolányi; **107:** Chávez és a kommunállam. Spiró-Diavolina; **108:** Migráció és történelem. „Arab tavasz”, Görögország; **109:** Új Selyemút. Krausz és Ungváry; **110:** Lukács Archivum. Dzsihádistá merénylek; **111:** Sport és globalizáció. Mau-mau felkelés; **112:** Értelmiség és hatalom. Indonézia, 1965–66.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekk számszámán fizesse be, a kért példányok sorszámaának megjelölésével.

Tamás Krausz: **GULAG memorial year, or the newest pitfalls of neo-Horthy-ist politics of memory**..... 5

Immanuel Wallerstein: **Secular stagnation or is it something worse?** .. 11

History

András Pinkasz – Tamás Gerócs: **The COMECON in the world system. Economic history of an experiment on the semi-periphery**

The study situates the COMECON system as part of the capitalist world economy, and analyzes accordingly the possibilities of the bloc as a whole and its member countries, as well as the contradictions due to which the integration attempt stalled mid-way. The authors explain the developmental path of COMECON countries in terms of dependency, in particular their need for advanced technology and external financing. During the reforms of the Sixties reforms were introduced aiming at complementary sectoral specialization to lessen dependency, but the global economic forces operating on the region made it impossible to implement these policies and instead intensified competition between member states 15

Jürgen Kocka: **The rediscovery of the concept of capitalism**

The renowned social historian reviews the history of the utilisation of the concept of capitalism., starting from Marx, as opposed to the theories of Weber and Sombart and, respectively, of Braudel. The concept of capitalism was a victim of Cold War instrumentalisation and hence lost some of its theoretical value, only to reemerge more strongly in the 1990s in the social sciences and historiography 37

Marcel van der Linden: **Why does the concept of capitalism live on?**

The author explores the reasons why the concept of capitalism has lived on despite its ups and downs. He analyzes capitalism as a social formation no longer dominated by the acquisition of desirable use values, but the imperatives of the accumulation of money and capital. He contrasts two views of capitalism in the social sciences, one that sees capitalism everywhere where there are markets and profit-driven production, and that of Marx where relations of production (defined by capital and the 'double-freedom' of wage labour, meaning that the means of production and labour are themselves commodities) are the crucial aspects of the definition 47

Frank Deppe: **Authoritarian capitalism in Eastern Europe**

The renowned German political scientist derives the concept of 'authoritarian capitalism' from that of 'authoritarian statism' by Poulantzas. He explains today's authoritarian drift as a product of the conflictual relation of capitalism and democracy from 19th century (anti-democratic) "laissez-faire" liberalism to the neoliberal turn of the late 20th century. Through the course of the analysis the 1990 systems change and following EU expansion are discussed in detail as key moments in this evolution..... 60

Robert Charvin: **The demise of the state**

A pessimistic view on the erosion of state function in today's world dominated by transnational capital that undermines political sovereignty. Forms of resistance point in the direction of nationalism or socialism, duly stigmatised by the transnational media conglomerates. It remains crucial however to think about alternatives to global capitalism..... 72

Tomasz Konicz: **An economic NATO. Free trade agreements as neo-colonial mechanisms**

The new American president pledged to withdraw from the TTIP and its Pacific version, TPP. If that actually comes to pass is to be seen, as Trump himself shares the goal of these agreements, ie. maintaining the economic hegemony of the West, threatened by China, Russia and other states. Meanwhile the European Union pursues similar policies vis-a-vis Africa 79

Michael Reckordt: **When corporations can go to court and sue. How international economic agreements undermine democratic rights**

The author shows by examples from the Global South and Eastern Europe how CETA and similar free trade agreements in fact undermine local initiatives to protect the natural environment and social rights. Ruthless exploitation is more difficult to be confronted in court as corporations can now function as legal persons and go to court themselves. The undermining of state sovereignty on the (semi)periphery leads to the erosion of not just political democracy but also of the natural environment..... 85

Analysis

Mélanie Richter-Monpetit: **Empire, desire and violence. 'Abuse' in Abu Ghraib and the Question of 'Gender Equality'**

The abuse of prisoners in Abu Ghraib are usually discussed as exceptional atrocities by some low-ranking military officers, or as a consequence of the suspension of the rule of law in the context of the 'War on Terror'. The acts of especially those female personnel taking part of the action reflect in reality deeply ingrained heterosexist and racist attitudes inherent to the practice of colonial wars..... 93

Kathy Laster – Edna Erez: **Sisters in Terrorism? Exploding Stereotypes**

There are more and more women to be found in terrorist organisations. Due to gender stereotypes female suicide bombers are especially „effective“, getting enormous media exposure. The paternalist outrage following their deadly

acts sometimes serve as dubious justifications of military interventions and strengthens the false discourse of the 'clash of civilizations' world-wide .. 119

Socialism

Ferenc Tókei: **The family** (from the book *The dialectics of socialism*)..... 143

Periscope

Franck Gaudichaud: **Shadow of the condor**

By the 1970s the counter-revolutionary military dictatorships of South America built up a transnational network of state terrorism, receiving direct and substantial help from the United States. This transnation network of violence and terror successfully destroyed anti-capitalist initiatives and paralyzed these societies, stabilising – for a period – the system of neoliberalism and the rule of its beneficiaries..... 150

Documents

„If there are things that have to be done, you should do them quickly.”

Declassified documents of Henri Kissinger's (US Secretary of State) discussions with the leaders of Argentina's junta..... 176

Culture

Attila Kustán Magyar: **From artificial mountains to political religion. An exhibition from the radical right fringe of Hungarian culture** 183

Bookmark

Márk Áron Éber: **Power working in our heads. Psychopolitics, neoliberalism and the new techniques of power**..... 190

Lajos Csoma: „**Work sucks!**” Review of the book by Emőke Török: *Work and society. Shifts in the meaning of work before and beyond wage*. Budapest, Károli Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2014..... 200

Cover: The former Comecon headquarters in Moscow

Szerkesztőbizottság: Bartha Eszter, Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Mayer Ádám, Melegh Attila, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000